TOPLUMSAL
Tarih
194
ŞUBAT
2010

Fotoğraflarla Cemal Paşa'nın
1917 Yılında Kiel Tersanelerini Ziyareti
Mete Tunçay

19. yy'ın ikinci yarısında
Osmanlı'nın nizama gelmez aktörleri
Sarhoş Polisler, Deliler, Diplomasız Hekimler ve Şifacılar, Kocasını Zehirleyen Kadınlar

Ebru Aykut (Dosya Editörü), Fulya Özkan, Ceren Gülser İlikan, Fatih Artvinli, Özge Ertem, Nurçin İleri yazılarıyla. *sayfa 56*

Cam işkolundaki sendikal mücadele ve
1980 Cam grevleri
Can Şafak

I. Dünya Savaşı'nda İzmir
Fransız tebaalı Musevilerin tehciri
Rifat N. Bali

Tarihin tahrif edilmesine bir örnek
"Osmanlı Satrancı" yahut Satranc-ı Urefâ
İrvin Cemil Schick

AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH-VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | Fiyatı: 6,00 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

TÜYAP

Katkılarıyla

EKSPOMED 2010

17. Uluslararası İstanbul Tıbbi Analiz, Teşhis, Tedavi, Koruma ve Rehabilitasyon Ürün, Cihaz, Teknik ve Ekipmanları Fuarı

www.ekspomedistanbul.com

ufi Küresel Fuar Endüstrisi Birliği

18 - 21 MART 2010

LAB TEK 2010

13. Uluslararası İstanbul Laboratuar Teknolojisi ve Ekipmanları Fuarı

www.labtekistanbul.com

KOSGEB Destekleyen Kuruluş

TFYD Türkiye Fuar Yapıncıları Derneği

TÜYAP FUARCILIK A.Ş. / FUAR ALANI VE MERKEZ OFİS

Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi
34522, Büyükçekmece
İstanbul
Tel : 0212 867 11 00
867 12 00
Faks : 0212 886 66 98
www.tuyap.com.tr

E-posta :
Yurtiçi Satış: yurticisatis@tuyap.com.tr
Yurtdışı Satış: sales@tuyap.com.tr
Reklam Satış: reklamsatis@tuyap.com.tr
Yurtdışı Fuarlar: tuyapoverseas@tuyap.com.tr
Proje Tanıtım: tanitim@tuyap.com.tr
Fuar Alanı: tairarea@tuyap.com.tr

TÜYAP YURTİÇİ OFİSLERİ

E-posta :
Tüyap Adana: tuyapadana@tuyap.com.tr
Tüyap Ankara: tuyapankara@tuyap.com.tr
Tüyap Bursa: tuyapbursa@tuyap.com.tr
Tüyap Diyarbakır: tuyapdiyarbakir@tuyap.com.tr
Tüyap Gaziantep: tuyapgaziantep@tuyap.com.tr
Tüyap İzmir: tuyapizmir@tuyap.com.tr
Tüyap Kayseri: tuyapkayseri@tuyap.com.tr
Tüyap Konya: tuyapkonya@tuyap.com.tr
Tüyap Samsun: tuyapsamsun@tuyap.com.tr

TÜYAP YURTDIŞI OFİSLERİ

E-posta :
Tüyap Moskova: tuyapmoscow@tuyap.com.tr
Tüyap Sofya: tuyapsofia@tuyap.com.tr
Tüyap Halep: tuyapaleppo@tuyap.com.tr
Tüyap Tiflis: tuyapgeorgia@tuyap.com.tr
Tüyap Tahran: tuyaptehran@tuyap.com.tr
Tüyap Üsküp: tuyapskopje@tuyap.com.tr

TÜYAP İstanbul

Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi
Büyükçekmece, İstanbul, Türkiye

BU FUARLAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ (TOBB) İZNİ İLE DÜZENLENMEKTEDİR.

LÜTFEN
BİLİNÇLİ
TÜKETİNİZ

Türkiye'de bira bu kapağın altındadır.

Türk basketbolunun sıçramasında, futbolda Milli Takımımızın dünya çapında başarılara uzanmasında, Türk sinemasının büyük atağında, tiyatroların seyirciyle buluşmasında, Türk turizminin gelişmesinde, kültürel değerlerimizin arkeoloji ile gün yüzüne çıkmasında, blues ve rock festivallerinin coşkusunda, hep O'nun payı var.

Kısacası, bu kapağın altında; çok daha fazlası var!

ANADOLU GRUBU

www.benimicinefes.com

194. SAYIMIZLA MERHABA,

Bundan yaklaşık 2 ay önce bu ayki dosyamızın editörü Ebru Aykut aradı ve dedi ki "Biz bir grup olarak Toplumsal Tarih'e dosya yapmaya karar verdik". Önceden tanımadığım ve yazısını okumadığım birisinden böyle bir cümle duyunca itiraf edeyim ilk tepkim "keşke bir de bize sorsaydınız" diye düşünmek oldu, ama içimden düşündüm. İyiki de öyle yapmışım aksi halde şimdi bu ay bu dosyayı basamayabilirdik.

"19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı'nın Nizama Gelmez Aktörleri" ismine karar verilene kadar epey tartışması oldu. Çünkü yazıların hepsi Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan sorunları ele almalarına rağmen bunların bir problematik etrafında toplandıklarını söylemek kolay değil. Hiçbirisi merkezi siyasetle ilgili değil, daha çok modernize olan Osmanlı devlet düzeninde toplumsal düzeyde ortaya çıkan uyum problemleri diyebiliriz. Ama bir başlık için uzun sayılabilecek bu tarifin bile örneğin Ebru Aykut'un "Kocalarını Öldüren Kadınlar" adlı makalesini tam anlamıyla kapsadığı şüpheli, çünkü bu sorunun doğrudan modernizasyonla ilgili olduğu bence tartışmalı.

Dosyada yer alan isimleri Toplumsal Tarih'te ilk defa okuyacaksınız. Bu durum, bizim açımızdan "iyi şeyler de oluyor" dedirtecek türden. Toplumsal Tarih ele aldığı konuların içeriğiyle ve bu konuları ele alış tarzıyla da Türkiye'de tarihçilik alanında bir duruşu savunuyor. Şimdi böyle bir dergiye altı tarihçi, birinci kaynaklardan yola çıkılmış ve diğer kaynaklarla zenginleştirilmiş yorumlarını içeren yazılarıyla kendiliklerinden destek veriyorlar. Bu destek çok değerli ve ümit verici. Dosyadaki bütün yazarlara ve tabii titiz ilgisini esirgemeyen Nuran Yıldırım'a sonsuz teşekkürler.

Can Şafak bir süredir ara verdiği yazılarına iki aydır yine emek ve sendikal hareketin tarihini ele alan yazılarıyla devam ediyor. Şafak bu ay, cam işkolunda iki sendikanın birbirleriyle de olan mücadelelerini, buna rağmen sendikaların grev sürecindeki eylem birliklerini ve işçi hareketinin "mutsuz sonu" 12 Eylül 1980 darbesi sonrası süreci de kısaca ele alıyor. Ankara'da TEKEL işçilerinin direnişi sürerken emeğin ve emekçinin ayazda bırakılıp, horlanmaya çalışıldığı bu günlere nasıl gelinebildiğini Can Şafak'ı okuyarak daha iyi anlayabiliyoruz.

Mart'ta görüşmek üzere.

Ahmet Akşit

04 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Hazırlayan: Emel Seyhan

06 *L'ILLUSTRATION*'DAN SEÇMELER
Hazırlayan: Edhem Eldem

08 OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE'DE FRANSIZ "ESİNLENMELERİ"
Ece Zerman

12 TARİHİN TAHRİF EDİLMESİNE BİR ÖRNEK
"OSMANLI SATRANCI" YAHUT SATRANC-I UREFÂ
İrvin Cemil Schick

20 OSMANLI İLE ÇAĞDAŞ BİR OKYANUS GÜCÜ
PORTEKİZ İMPARATORLUĞU
Salih Özbaran

26 CAM İŞKOLUNDAKİ SENDİKAL MÜCADELE VE
1980 CAM GREVLERİ
Can Şafak

36 I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA
CEMAL PAŞA'NIN KIEL ZİYARETİ
Mete Tunçay

38 I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İZMİR (HAZİRAN-AĞUSTOS 1915)
FRANSIZ TEBAALI MUSEVİLERİN TEHCİRİ
Rıfat N. Bali

48 II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MÜLKİYE MÜHENDİSLERİNDEN
ANDRÉ VIRGILE PAUL MARIE BERTHIER
Oya Şenyurt

56 DOSYA
OSMANLI'NIN NİZAMA GELMEZ AKTÖRLERİ

58 OSMANLI'DA ZEHİR SATIŞININ DENETİMİ VE
KOCASINI ZEHİRLEYEN KADINLAR
Ebru Aykut

66 "AKILLILAR BİLE BİR MÜDDET ORADA KALACAK OLSA MUTLAKA ÇILDIRIRLARI"
ALİ ENVER'İN TOPTAŞI BİMARHANESİ GÖZLEMLERİ
Fatih Artvinli

74 "ÖNCE EKMEKLER BOZULDU":
1880 DİYARBAKIR EKMEK İSYANI
Özge Ertem

80 OSMANLI DEVLETİ'NDE
SAĞLIK MESLEKLERİNDE DİPLOMA MECBURİYETİ
Ceren Gülser İlikan

85 19. YÜZYIL SONU İSTANBUL'DA
SARHOŞ POLİS HİKÂYELERİ
Nurçin İleri

90 TRABZON-ERZURUM YOLUNUN TAMİRİ VESİLESİYLE
19. YÜZYIL OSMANLI MODERNLEŞMESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK
Fulya Özkan

95 *OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARDAHAN* KİTABI HAKKINDA
Candan Badem

08 OSMANLI VE TÜRKİYE'DE FRANSIZ "ESİNLENMELERİ"

Ece Zerman, Aralık 2009'da Paris'te yapılan "Les Inspirations Françaises dans l'empire Ottoman et la Turquie Moderne" adlı sempozyumu sunuyor.

20 PORTEKİZ İMPARATORLUĞU

Salih Özbaran, Anthony R. Disney'nin A History of Portugal and the Portuguese Empire adlı kitabını incelediği yazısında Osmanlı ve Portekiz imparatorluklarının benzerliklerine dikkat çekiyor.

48 ANDRÉ VIRGILE PAUL MARIE BERTHIER

Oya Şenyurt, II. Abdülhamid dönemi Mülkiye mühendislerinden ve bir silah mucidi olan Berthier'nin hayatını anlatıyor.

56-94 DOSYA: OSMANLI'NIN NİZAMA GELMEZ AKTÖRLERİ

95 *OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARDAHAN* KİTABI HAKKINDA

Dr. Candan Badem Ardahan valiliğinin Ardahan tarihi üzerine yayımladığı kitabı eleştiriyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 194, Şubat 2010

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Halim Bulutoğlu

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak No: 15
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02

www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Hakan Erdem, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Ayşe Hür, Yavuz Selim Karakışla, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mutlu Öztürk, Mustafa H. Sayar, Akşin Somel, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Mete Tunçay, Nuran Yıldırım

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Rauf Kösemen

S. YAZİİŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

REDAKSİYON VE DÜZELTİ
Eyüp Yıldırım

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK UYGULAMA
Harun Yılmaz (Myra)

SAYFA TASARIM/UYGULAMA
Aysel Kazıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35
(Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
zceler@tarihvakfi.org.tr

BASKI
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
100. Yıl Mah. MAS-SİT
1. Cadde No: 88 Bağcılar
34204 İSTANBUL
Tel: +90 212 629 00 24

BASKI TARİHİ
Şubat 2010

DAĞITIM
YAYSAT
(0212) 622 2222
www.yaysat.com.tr

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 431 54 24

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
70,00 TL.

©
Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden ve ilgili yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'in ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

Mösyö Loran Ve Layiha-i Maliye

3 ŞUBAT 1910
İKDAM

Maliye Müşaviri Mösyö Loran'ın mukavelesi bir buçuk sene daha tecdid edilecekmiş.
Umur-ı maliyenin tensîkine dair kaleme alınmış olan layiha-i ıslahiyenin bu günlerde tatbikine ibtidar kılınacaktır. Usul-i cedide ile maliyemizde fevâid-i kesîre temin edileceği söylenmektedir.

Çırağan Külleri

4 ŞUBAT 1910
TANİN

Çırağan Sarayı'nın küllerine eleyerek içinde altın yaldızı vesaire aramak üzere bazı kimseler tarafından hükümete müracaat edildiği ve buna mukabil iki bin lira teklif olunduğu haber alınmıştır.

Miting

4 ŞUBAT 1910
TANİN

Osmancık, 20 Kanunusani [2 Şubat] – Maaş-ı nizamisi bir seneden beri temin olunduğu halde bir doktorun gönderilmemesinden ve hastalıkların tedavisizliğinden tevâlî eden vefeyâttan [ölümlerden] umumun halecanına mebni üç bin kişiden mürekkep bir miting icra edilmiştir.
Miting heyeti: Mustafa, Ömer, Hakkı, Osman

Barbaros'un Hayâ-gâh-ı Ebedisi

5 ŞUBAT 1910
TANİN

Dün aldığımız varakadır:
Ak Deniz devletlerini titreten koca gazi-i namdar Barbaros Hayrettin Paşa merhumun türbe-i şerifesi karşısında gayet çirkin bir manzara arz eden Beşiktaş iskelesindeki kahvehane, işkembeci gibi adi ahşap bir iki dükkân ile odun yığıntıları görülüyor. Bu adi, sefilane manzarayı müşârünileyhin önünde görüp de müteessir olmamak kabil değildir. O büyük gazinin önünü bunlar mı setr edecek? Denizi görmesine bunlar mı mani olacak?
Müstebitler, müşârünileyhin türbe-i mukaddesesini dahi enzar-ı ammeden gizlemek ve bu suretle hiss-i vatanperveriyi sönük bir halde bulundurmak politikasını takipleri icabı olarak bu hâl, bu vaziyet onlar için pek muvafık ve münasip idi. Fakat hâlihazır ve istikbalin artık bu manzarayı görmeye tahammülü yok.
Mahal-i mezkûrda belediye tarafından güzel bir bahçe yapılmak mümkün olur ve bu suretle hem mukaddes gazinin bu millet-i muazzamaya vasiyeti olan meşhur sözü tamamıyla ifâ edilmiş, hem de Beşiktaş iskelesinin önü mezbele halinden kurtarılmış olur.

Bir Muallim Aranıyor

5 ŞUBAT 1910
TANİN

Kemah İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından tesis edilen "İttihad ve Terakki İnas Mekteb-i ibtidaisi" için üç yüz elli, dört yüz kuruş maaşla bir muallimeye ihtiyaç var. Talip olanların matbaamıza müracaat eylemesi lazımdır.

Adem-i Merkeziyet

17 ŞUBAT 1910
İKDAM

"Jurnal De Salonique" gazetesi bu serlevha ile yazdığı bir makalede, adem-i merkeziyetten bahseylediği sırada ibtida memurin-i hükümetin ıslahı lüzumundan bahsediyor ve Makedonya memurlarının ahvalini pek siyah renklerle tasvir eyliyor:
"Memurinin ekserisi, devr-i sabık müstahdemininden olup meşrutiyetin yalnız ismini biliyorlar. Ahaliye işkence etmeye alışmış olan bu memurin, bir müfettişin teftişine tabi olmaksızın ve hiçbir esasa müstenid olmadan ahaliyi tevkif ediyorlar. Mesela bir jandarma zabiti kuşağından silahını çekip ahaliye ateş etmeye başlamış ve bu hareketine meşrutiyetin temin ettiği hukuk ile nail olduğunu bağırarak söylemiştir. Bu zabit yazmak, okumak, hatta Türkçe tekellüm etmek bile bilmiyordu.
Diğer bir misal: Brana Kaymakamı rahip ve muallim olmak üzere 35 kişiyi – bayram esnasında iki mecnun tarafından birkaç el silah atıldığından dolayı - tevkif ettirmiş ve yaya olarak Koniçe'ye sevk eylemiştir. Koniçe'de cümlesinin masumiyeti anlaşılmıştır.
Bu muhakemeyi müteakip kaymakam, bu defa daha on beş kişi ilavesiyle elli şahısı, tekrar taht-ı tevkife almak istemiş ise de yeniden hapsedileceklerini anlayan bu elli masum Karadağ'a firar etmişlerdir. Bütün bu ahval meşrutiyet maskesi altında vukua gelmiştir."

Selanik'teki Miting

23 ŞUBAT 1910
İKDAM

Dün belediyenin usul-i intihabat-ı hazırasına itiraz etmek üzere bir miting akdedildiğini yazmıştık. Mezkûr mitingde iki bin kişi kadar bir cemaat hazır bulunmuştur. Selanik Sosyalist Heyet-i Müttehidesi tarafından idare edilen bu miting üzerine âtîdeki kararlar kabul edilmiştir.
1- 10 Temmuz yevm-i mübeccelinden sonra kabul edilen müsavat-ı hukuk esasları ile intihabat-ı belediye usul-i hazırasının gayr-ı kabil-i tevfik bulunduğu.
2- İntihabat hakkının umum efrad-ı millete teşmili ile hidemat ve vazâif-i belediyede umumun temin-i iştiraki, bu esasların kabul edilmesi üzerine intihabat-ı hazırayı salim bir usule ifrağ edecek yeni bir nizamname tanzim etmediğinden dolayı Meclis-i Mebusan'a protestoname takdimi ve re'y-i âmm [genel oy] ile aza intihabatı hakkının iktisabı için çalışılmak üzere umum erbab-ı sa'y ve amele teşvikat icrası tensib edilmiştir.
(Yeni Asır)

Eğlence

25 ŞUBAT 1910

TANİN

Şubat'ın on altıncı Salı günü akşamı Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'de İsketing Palas salonunda büyük kayma yarışları ve fevkalade eğlenceler icra edilecektir.
İş bu müsamerenin hakikaten emsalsiz bir mükemmeliyet iktisab etmesi için pek ziyade gayret ediliyor.

Bir Fecia

25 ŞUBAT 1910

TANİN

Dün matbaamıza bir zat müracaat ederek evvelki akşam Köprü'den Üsküdar iskelesine hareket eden vaporda iskeleden kalktığı sırada elan açık duran kapıdan birisinin vapora atlarken denize düştüğünü ve vaporun ehemmiyet vermeyerek yürüyüp gittiğini, iskeleden de muavenete şitab edilemediği cihetle canhıraş feryatlarla biçarenin boğulduğunu hikâye etti.
Vaporlar hareket ettiği zaman kapıların kapanacağını anlamayacak kadar mahrum-ı idrak olan bir idareden ne fazilet ümit edersiniz?

Hakan-ı Mahluun Bacanağı

23 ŞUBAT 1910

İKDAM

Hakan-ı mahluun beşinci ikbali ve Şehzade Nureddin Efendi'nin validesi kadın efendinin 20 000 lirayı mütecaviz mücevheratını sirkat ettiği iddia olunan Aydın Vilayeti Jandarma Kumandanı Şükrü Bey hakkında Beyoğlu müstantiklerinden Semih Bey tarafından icra kılınan tahkikat neticesinde sirkat hakkında delâil-i kâfiye görülerek evrak-ı dava Beyoğlu İkinci Ceza Mahkemesi'ne sevk edilmiş ve birkaç güne kadar muhakemeye ibtidar olunacağı haber alınmıştır.

Celb-i Nazar-ı Dikkat

25 ŞUBAT 1910

TANİN

Fizan'a teb'id [sürgün] edilmek üzere geçenlerde buraya gönderilen basurcu Agah Efendi'nin Trablus'ta bulunduğu şu birkaç aylık zamandan bi'l-istifade bazı kimselere ameliyat-ı mühimme icra edegeldiği ve ezcümle birkaç kişinin ameliyattan müteessiren vefatlarına sebebiyet verdiği ve bunun üzerine sû-i sirayet ve tehlikenin önünü almak üzere Trablusgarp Etibba-yı Askeriyesi sıhhiye müfettişine resmen ihbar-ı keyfiyet olunduğu halde henüz bir eser-i fiilîsi görülmediği istihbar kılınmıştır. Diplomasız icra-yı tababet kanunen memnu ve bu gibi hâlâtı tahkik ve icra-yı icabına tevessül eylemek vazifesi dahi sıhhiye müfettişlerine mevdû [verilmiş] iken tesâhül gösterilmek [ihmal etmek] ve polis dairesince sû-i tedaviden vefat etmiş eşhas varsa bi't-tahkik muamelat-ı kanuniye tevessül olunmamak bais-i teessüftür.
Tablusgarp – Tamim-i hürriyet

Hilal-i Ahmer'e Dair 6242

26 ŞUBAT 1910

TANİN

Bundan evvel Hariciye Nazırı Paşa hazretlerinin refika-i muhteremeleri tarafından Osmanlı Hanımları Hilal-i Ahmer Cemiyeti teşkil edilmiş olduğunu maa'l-iftihar karilerimize haber vermiştik. Bu haber inkılâb-ı hayr-ı ahirimizin bir tesir-i fütüvvetkârıyla kadınlarımız arasında başlayan yeni bir hayat, istikbal-i memleket nokta-i nazarından şayan-ı tebcil bir saha-i cedideye mebde [başlangıç] olmak itibariyle şüphesiz her taraftan pek amik bir hiss-i memnuniyetle alkışlanmıştı. İstitlâât-ı ahirimize [son araştırmalarımıza] nazaran vatan ve hürriyetin halâskâr-ı ulvisi olan muhterem ordunun sine-i hamiyette açılacak zahme-i cihadı tedavi fikr-i mukaddesiyle teessüs eden bu heyet-i mübeccele gelecek Pazartesi gününden itibaren Etfal Hastahanesi'nde usul-i tedavi tedrisatına ibtidar edecektir. Şimdilik bu derslere devam etmek üzere anasır-ı muhtelifeye mensup olarak sekiz hanımefendi kaydedilmiştir. Dersler haftada bir defa olmak üzere Pazartesi günleri saat sekizden dokuza kadar Doktor Muallim Asaf Derviş Bey tarafından verilecektir. Yakın bir istikbalde en âli bir müessese-i hayriye olacağına mutmain olduğumuz teşebbüsat-ı vakıaya Etfal Hastahanesi'nin bir mehd-i intişar olması için bütün Osmanlı kalpleri kemâl-i samimiyetle dua ederler.
İstihbaratımıza nazaran Prens Mirliva Aziz Paşa her ay ta'yînât bedelini bu müessese-i hayriyeye terk etmiştir.

Yataklı Vagonlar

26 ŞUBAT 1910

TANİN

Dersaadet ile Selanik arasındaki iltisak hattında kariben yevmi trenler âmed ü şüd edeceğini yazmıştık. İstihbarat-ı ahiremize göre trenlere her türlü esbab-ı istirahatı havi bir yataklı vagon da ilave edilecektir. Yataklı vagonlar Dedeağacı'nda aktarma edilmemek ve doğrudan doğruya Selanik'e gitmek üzere tertip edilecek olursa yolcular Dersaadet ve Selanik arasındaki mesafeyi doğrudan doğruya geçmeye muvaffak olarak kumpanyaya müteşekkir olacaklardır.

Kız Kaçırmak

26 ŞUBAT 1910

İKDAM

Sarayova 24 – Kızları kaçırıp satmak ve iğfal etmek üzere teşekkül etmiş pek vâsi' ve mühim bir cemiyet kaşfedilmiştir. Elliyi mütecaviz genç kız, memalik-i ecnebiyeye fürûht edilmiştir. Bunların arasında birkaç İslam kızı da mevcuttur. Bir çok eşhas taht-ı tevkife alındı, tahkikata devam ediliyor.
(Ajans Nasyonal)

TÜRK DEVRİMLERİNİN EN İNANILMAZI

Başı açık -veya daha doğrusu hafifçe örtülü- iki kadın, arkalarında dalgalanan ay-yıldızlı bayrak, resim altında göze ilişen "Türk devrimleri" ibaresi 1920'lerin ikinci yarısını, Cumhuriyet'i akla getiriyor. Oysa durum çok farklıdır: Tarih 1920'ler değil, Mayıs 1914'tür, arkadaki bayrak Türk değil, Osmanlı sancağıdır ve fotoğrafta poz veren iki kadın, alt başlığın da belirttiği gibi Osmanlı'dır.

TÜRK DEVRİMLERİNİN EN İNANILMAZI

Düşen çarşaflar: Bir kermes için yüzlerini açmış olan iki genç Osmanlı kadını. İstanbul muhabirimiz tarafından kermesin gerçekleştiği binanın terasında çekilmiş fotoğraf.

Bu ay sunduğumuz *L'Illustration* dergisinin kapağı bir kez daha Türkiye'ye ayrılmıştı. Kapakta yer alan büyük boy fotoğrafın ve işlenen konunun en ilginç tarafı, belki de derginin yayımlandığı tarihle pek uyuşmamasıdır. Gerçekten de Türk tarihiyle az çok aşina birinin bu fotoğrafa ve alt yazısına bakar bakmaz aklına gelecek olanlar, büyük bir ihtimalle 1920'lerin ikinci yarısında Cumhuriyet'in modernlik ivmesiyle gerçekleştirilen kökten değişikliklerdir. Başı açık -veya daha doğrusu hafifçe örtülü- iki kadın, arkalarında dalgalanan ay-yıldızlı bayrak, resimaltında göze ilişen "Türk devrimleri" ibaresi bu hissi vermeye yeterli gibidir. Oysa durum çok farklıdır: Tarih 1920'ler değil, Mayıs 1914'tür, arkadaki bayrak Türk değil, Osmanlı sancağıdır ve fotoğrafta poz veren iki kadın, alt başlığın da belirttiği gibi Osmanlı'dır. Kısacası ilk akla gelen tarihin 10-15 yıl öncesine ait bir fotoğraf ve haberle karşı karşıyayız.

Gerçekten de *L'Illustration* dergisinin 6 Haziran 1914 tarih ve 3719 sayılı nüshasında kapağa konu olan olay, Mayıs ayının sonunda Şişli Etfal -eski adıyla Hamidiye Etfal- Hastanesi'nde düzenlenmiş olan bir kermeste görev yapan satıcı kadınlardan bazılarının başının açık olmasıydı. Haberin sahibi, Türk dostu olarak bilinen ve özellikle Trablusgarp Savaşı esnasında Osmanlı tarafındaki askeri harekâtı bizzat izleyerek okurlara aktaran Georges Remond idi. *L'Illustration* dergisindeki yazılarını daha önce gördüğümüz (*Toplumsal Tarih*, sayı 164-166) Remond, *Aux camps turco-arabes. Notes de route et de guerre en Tripolitaine et en Cyrenaïque* (Türk ve Arap Kamplarında. Trablusgarp ve Barka'da Yol ve Savaş Notları- Paris, Hachette, 1913) kitabının da yazarıydı.

Makalede aktarılanlar, 1908 Jön Türk ihtilalinden sonra doğan beklenti ve ümitlerin tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Neredeyse bir asırdır Osmanlı İmparatorluğu'nun değişim sürecini izleyen Batı kamuoyu, bu ihtilal ile artık son "gerilik" alâmetlerinin teker teker düşeceği günü beklemeye koyulmuştur. Zaten asırlardır harem, kadın, çokeşlilik gibi konuları tutkuyla izlemiş ve tartışmış olan Avrupa'nın gözünde din, çarşaf ve kadının statüsü en derin geleneklerle özdeşleştirildiğinden, bu konulardaki en ufak bir kıpırdanma heyecan yaratmaya ve mürekkep akıtmaya yetiyordu. Bu anlamda, kapaktaki fotoğraf her ne kadar 1920'leri andırsa da, bu iki "devrim" arasındaki en önemli fark, Jön Türk versiyonunun henüz çok marjinal ve şahsi girişimlerle sınırlı oluşuna karşın Kemalist girişimin çok daha yaygın ve devlet eliyle düzenlenmiş olmasıydı.

ÇARŞAFIN KÖŞESİ

Geçen hafta İstanbul'da Şişli Hastanesi'nin[1] bir binasında düzenlenmiş olan bir kermesin fotoğrafını yayınlamıştık. Bu fotoğrafta, Paris'teki hemcinsleri gibi tezgâhta satış yapan güzel Türk kadınları yer almıştı ve daha da şaşırtıcısı yüzleri açıktı. Bu cemiyet toplantısına katılmış olan İstanbul'daki kabiliyetli muhabirimiz Georges Remond'nun çekmiş olduğu bir fotoğrafa eşlik eden kısa yazısında, Türk âdetlerinde gerçekleşen bu yeniliğin -hatta bir bakıma devrimin- ne kadar önemli olduğunu bizden çok daha iyi anlatmaktadır:

İstanbul, 27 Mayıs

Bahriye nazırının eşi Bayan Cemal Paşa'nın[2] yüksek himayesi altında geçenlerde İstanbul'da Türk hanımlar tarafından, Türk ve Avrupalı erkeklerin satışlara davet edildikleri bir kermes düzenlenmiştir.[3] Böyle bir olay Türkiye'de ilk defa gerçekleşmektedir ve belki de tarihini önemle kaydetmek gerekir.[4] Bu olay birçok kişi tarafından alkışlanmış ve bence daha da çok kınanmış olsa gerek, ama en azından çok umutlar doğurmuştur. Bundan böyle birbirinden kesin bir şekilde ayrılan iki taraf mevcuttur: bir yanda Türk toplumunun bu hususta tamamen değişmesi gerektiğini ilan edenler, diğer yanda ise eski geleneklerin müzmin taraftarları.

Bu meselelerin ne denli önemli olduğunu Fransa'da anlamak hemen hemen imkânsızdır. Çarşaf giymek, giysilerin veya başlığın belli şekillere uyması gibi şeyler burada sadece âdete değil, bu ülkede her şeyin üstünde gücü olan ve şimdiye kadar neredeyse tek toplumsal gücü oluşturan dine bağlıdır. Oysa gündelik hayatta mütemadiyen herkesin gözünün önüne gelen âdetlerin uzakta ve erişilmez gibi kalan dogmalardan sonsuz derecede fazla önemi yok mu? Enver Paşa'nın Trablusgarp'ta, sonra da Trakya'da askerlerin başlıklarına getirdiği değişiklikler, Türk kadınlarının ise çarşafsız ortaya çıkabilmiş olmaları bu halkın hayatında şu veya bu büyük siyasi olaylardan çok daha önemli bir yer tutuyor.

Toplumsal yaşam olmadan kuvvetli veya başarılı bir ulus olamaz ve kadınların yarı hapis ve örtülü bir şekilde yaşadıkları bir ülkede toplumsal yaşam olamaz. Kadınlar hakkındaki bu denli garip anlayış, Türkleri dünyanın geri kalanından ayırmış, haklarında birçok defa haklı olarak şikâyet ettikleri önyargıların oluşmasına büyük ölçüde neden olmuştur. Ama aralarında en iyiler artık anlamaya başladılar: ilişkiler, dostluklar, ittifakların oluşmasında, yanlış anlaşılmaların ortadan kalkmasında diplomasiden, gazetelerden, ticaretten veya başka herhangi bir yöntemden çok daha fazla toplum, kadınlar ve ortak âdetler rol oynamaktadır.

Bu durum karşısında geçmiş taraftarlarının iddialarının ne kıymeti olabilir? Kuran'ın tartışılan ve her yerde uygulanmayan metinleri üzerinde tartışmalar yapılıyor. Bu tür yasaklar zaten sadece şehirli kadınları etkiliyor; kırsal alanlarda veya çölde Müslüman kadınlar az veya hiç saklanmıyorlar. Bana sorarsanız, onları kocalarının, erkek kardeşlerinin ve aşiretin bütün erkeklerinin yanında savaştıklarını, ateş hattına su getirdiklerini, savaşçıları cesaretlendirdiklerini, kılıç sallayıp tüfek kullandıklarını, yüzlerini göstermekten kaçınmadıklarını gördüm. Bazı kişiler bu değişime itiraz ederken uzun alışkanlıkları, ahlaki sakıncaları ve neredeyse bilinçsiz olduğu düşünülen bir duyguyu rencide etme tehlikesini gösteriyorlarsa da, aslında bu duygu, kadınların tek sahibi olarak kendilerini gören ve onları ellerinden kaçırmak istemeyen erkeklerin bencilliğinden başka bir şey değildir.

Doğrudur! Ama her ilerleme zahmetli çabalarla kazanılabildiği gibi kazanmak için risk almak gerekir. İyi gemiciler ve iyi askerler yetmez; Türkiye'ye ayrıca başka uluslarınkiyle haşır neşir olabilecek bir toplum lazım, yoksa aralarındaki uçurum hiçbir zaman kapanmayacaktır.

Şişli'deki kermeste satış yapan Türk hanımlarına dönelim. Zarafet ve hoşluklarıyla parladılar. "Bir toplum kadınlarından tanınır ve değerlendirilir" demişti bana Binbaşı Aziz Bey.[5] Medeniyetimizin en iyi ve en güzel taraflarını Fransız kadınlarına borçlu olan bizler bunun farkındayız. Türk kadınlarını görünce insan Türkiye'yi ancak daha fazla takdir ediyor. Onları bizden saklamak pek büyük bir günah bence.

G. R.

DİPNOT

1 1899'da Hamidiye Etfal (Çocuk) Hastanesi olarak açılan, sonradan da Şişli Etfal Hastanesi adıyla bilinen hastane.

2 Cemal Paşa'nın ikinci karısı Seniha Hanım.

3 Bu kermesin hangi amaçla düzenlendiğini öğrenmek üzere basını taramak mümkün olmakla beraber, buna vakit ayrılamamıştır. Bu arada söz konusu dönemde Türkçede kullanılacak tabir kermes değil, sergidir. Ancak bugünkü okuyucu açısından bir yanlış anlamaya mahal vermemek için bu kelimeyi tercih ettim.

4 Bu iddia pek doğru değildir. Bu tür girişimlerin en önemlilerinden biri 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nın şehit aileleri ve gazileri menfaatine düzenlenen ve 25 Mart 1898 günü II. Abdülhamid tarafından açılan "Evlad-ı Şühedaya ve Malul Askerlere Iane Sergisi" olmuştur.

5 Binbaşı Aziz Bey, Georges Remond'nun Trablusgarp'ta tanımış olduğu bir subaydır (bkz. *Toplumsal Tarih*, 164-166).

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MODERN TÜRKİYE'DE FRANSIZ "ESİNLENMELERİ"

3 Aralık 2009'da École Normale Supérieure'de Prof. Dr. Kenan Gürsoy ile Prof. Dr. Bekir Karlığa sorumluluğunda; Marie-Hélène Sauner Leroy ve Semra Meral'in koordinasyonuyla 1-2 Aralık 2009 tarihlerinde Université de Provence'ta, "Les Inspirations Françaises dans l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne" adlı sempozyum gerçekleştirildi.

ECE ZERMAN

Fransa'da, Türk Mevsimi kapsamında gerçekleştirilen Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'de Fransız Etkileri/"Esinlenmeleri" başlıklı sempozyumun[1] afişinde 1755 yılında Fransız elçisi olarak İstanbul'a gelen ve burada on dört yıl geçiren[2] Comte de Vergennes'i görürüz. Antoine de Favray'ın Osmanlı kıyafetlerine bürünmüş olarak resmettiği Comte de Vergennes ismiyle bilinen Charles Gravier yeşil perdelerin usulca havalandığı bir odada rahat yastıklarla bezeli bir divana oturmuş, bir elinde tuttuğu tespih, diğer elinde içmekte olduğu çubuk ve "Doğulu" oturuşuyla klasik bir oryantalist poz verir. Gravier'nin yanındaki yastıkta, Doğu'da ve Batı'da zamana hükmetmeyi simgelediğini düşünebileceğimiz iki saat durmaktadır[3]...

Osman Senemoğlu ve François Georgeon.

Bu metaforları Osmanlı tarihinin dünya-tarihsel düzlem içindeki algılanışını analiz etmek için bir anahtar olarak kullanmak mümkün görünüyor. Popüler düzlemde, biraz da Osmanlı kıyafetlerine bürünen Vergennes kontu gibi harem, cami, derviş, nargile vb. uzatabileceğimiz "egzotikleştirilmiş" öğelerle tanımlanan Osmanlı tarihi dünya akademyasında da uzun yıllar benzer algıları farklı biçimlerde yeniden üreten Avrupa-merkezci bir tavırla ele alındı. 19. yüzyıl tarihyazımında imparatorluğun gerilemesine/çöküşüne dayanan teorilerle[4] daha da keskinleşen bu paradigma "modern(leştiren) Avrupa"yı köhnemiş Osmanlı'nın karşısına koydu. Cumhuriyet'in ilk yıllarının tarihyazıcılığının bir tür redd-i mirasla bu paradigmayı benimsemesine kendi doğusuna ve Arap ülkeleriyle olan geçmişine sırt çevirmesini ekler; Balkan ve Arap ülkelerinin ise benzer bir redd-i mirası kendi ulusal tarihyazımları içinde Osmanlı geçmişine karşı uyguladıklarını düşünürsek dönemin Osmanlı tarihyazıcılığının ne kadar çok katmanlı problematikler içinde algılandığını görebiliriz.

Tüm bu sorunsalların içinde Osmanlı İmparatorluğu'nu gerek dünya-tarihsel düzlemi içine, gerekse Akdeniz, Avrupa, Balkanlar, Arap dünyası gibi daha geniş coğrafi ya da kültürel bağlamlar içine yerleştirmenin ve onlarla ilişkilerini analiz etmenin ne denli geniş perspektifli bir bakış açısı gerektirdiği aşikâr. Son on yılda yayınlanan, Suraiya Faroqhi'nin "Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya", Daniel Goffman'ın "Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700" ve yine Goffman'ın Virginia Aksan ile birlikte derlediği ve henüz Türkçeye çevrilmemiş olan "The Early Modern Ottomans Remapping the Empire" (Erken Modern Osmanlılar)[5] kitapları gibi çalışmalar Osmanlı tarihine böyle bir çerçeveden bakmakta. Fransa'daki Türk mevsimi kapsamında geçtiğimiz kasım ve aralık aylarında gerçekleştirilen geniş kapsamlı iki sempozyumu da - "Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa: Politik Etkileşimler ve Kültürel Tercümeler[6]"- ve "Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'de Fransız Esinlenmeleri"- benzer bir düzlemde ele alabiliriz.

Bu saydığımız ikinci sempozyumda ele alınan belli başlı konu ve sorunsalları özetlemeye çalışmadan önce başlıkta kullanılan ilham ya da esinlenme diye çevirebileceğimiz "inspiration" kelimesine dikkat çekmek anlamlı görünüyor. Her ne kadar sempozyum başlığı tek yönlü bir etkileşime işaret etse de içinde doğrudan bir etken-edilgenlik çağrışımını barındıran "etki" kelimesi yerine "esinlenme"nin kullanılmasının diğer durumda edilgen olarak algılanabilecek tarafa öznelliğini iade etme amacı taşıdığını düşünebiliriz.

Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye üzerindeki etkilerini ele alma konusunun kendisi güncel politik kaygılardan bağımsız düşünülemezse ve bu her ne kadar Fransa'da Türk mevsiminde ele alınması elverişli bir konu olarak görülebilirse de özellikle geç Osmanlı dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde Fransa'nın temsil ettiği rol-model durumu düşünülürse bu konunun tarihin güncel kaygılarla basit bir kullanımı olmanın ötesinde bir anlam taşıdığı anlaşılır. Öte yandan güncel siyasi tartışmaları tarihsellendirmek de zorunlu olarak anlamsız ya da tarih dışı bir çaba değildir. Bu sempozyumda da tarihçiler, dilbilimciler kadar siyasetbilimci ve siyaset felsefecilerinin de yer almış olması konunun disiplinler ve dönemler arası bir diyalogla nasıl daha iyi anlaşılabileceğinin bir göstergesi. Bu bağlamda, Türkiye ve Avrupa Birliği üzerine konuşan Cengiz Aktar Fransa'nın Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılmasını desteklememe nedenlerinin İslam korkusu gibi klişelerin ötesinde tam da Fransa'nın Türkiye üzerindeki etkilerinde ve Türkiye'nin bu etkileri ve modeli yeniden gözden geçirme/esnetme sürecinde (katı bir laikliğin, kamusal alanda dinin varlığının, neredeyse tarih dışı bir hal almış ulus ve cemaat kavramlarının sorgulanması vb.) aranması gerektiğini belirtti. Tülin Bumin benzer bir çerçevede Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne alınması tartışmalarının Avrupa Birliği'ne bir *pathos* kazandırdığını belirtti ve Avrupa'daki kimlik, etnisite, ulusallık, sekülarizm gibi kavramların tanımı üzerine olan tartışmalara değindi. Konuşmasında laikliği konu alan Niyazi Öktem ise bugün

Türkiye'de Fransız modeli üzerinden kurumsallaşmış olan laiklik tanımının aynı şekilde algılanıp algılanmadığı ve Türkiye'nin neden Anglosakson bir modele dayanan sekülarizm yerine Fransız modeli laikliği örnek aldığı sorularını sordu.

Avrupa Birliği tartışmalarından Michel Balivet'nin Fransız ve Türkler arasındaki ilişkilerin kökenini tartıştığı konuşmasına dönecek olursak 16. yüzyıldan itibaren Kanuni Sultan Süleyman ve I. François arasındaki diplomatik ilişkilerin yanı sıra bir çok diplomat, seyyah, din adamı, coğrafyacının Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat etmeye başladığını görürüz. Balivet sunumunda Konstantinopolis'e seyahat eden ve burada Türkçe öğrenip daha sonra Collège de France'ta ders verecek olan; ve bu anlamda Fransa'daki Türkolojinin kurucularından kabul edilebilecek Guillaume Postel örneğini veriyor. Jean-Louis Bacque-Grammont 1580'de Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan ve Amerika'nın keşfini anlatan anonim bir eserden yola çıkarak bu kez meselenin diğer eksenini, yani Osmanlıların dış dünyaya karşı olan ilgisini ele alıyor. Bu anlamda Bacque-Grammont 28 Mehmed Çelebi'nin 1720'de başlayan elçiliği ve 1789 yılında III. Selim ile XVI.Louis'nin devlet yönetiminin nasıl olması gerektiği sorusu etrafındaki yazışmalarını da örnek veriyor. Bu örnekleri Gilles Veinstein'ın düşünceleriyle yeniden değerlendirmek mümkün. Veinstein; iki devlet arasındaki bu ilk ilişkilerin genellikle çok sınırlı bir yönetici eliti içinde kaldığının ve askeri, diplomatik ilişkiler ile kültürel etkileşimler arasında zamanlama farkları olabileceğinin altını çiziyor. Fransa Kültür ve İletişim Bakanı Frédéric Mitterrand'ın Türk Mevsimi'nin açılış konuşmasında dile getirdiği "Kral I. François ile Kanuni Sultan Süleyman'ın o dönemde bir skandal yaratan ittifakları, medeniyetlerimiz arasında sağlam ve kalıcı bir diyaloğun temellerini atmıştı.7"cümlesinden anlaşılabileceği gibi iki ülke arasındaki ilişkilerin çoğu zaman güncel siyasete hizmet eden çizgisel bir düzlemde anlaşıldığı göz önünde bulundurulduğunda durumun çok katmanlılığının ve askeri-diplomatik ilişkilerin zorunlu olarak bir kültürel etkileşim gerektirmediğinin değerlendirilmesi özellikle önem kazanıyor.

Sempozyumun genelinden anlaşılan, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki kültürel etkileşimin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha görünür olduğu ve asıl yükselişinin 19. yüzyılda yaşandığı. Galatasaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekanı Osman Senemoğlu'nun giriş konuşmasında belirttiği gibi, bu bağlamda en önemli öğe -içine dil ve edebiyat eğitimi ile tercümeleri de katarak değerlendirilebilecek- Fransız dili oluyor. Sempozyumda bu konuyu ele alan birçok konuşmadan biri Frédéric Hitzel'in 16. yüzyıldan 19. yüzyıl başına, Osmanlı yönetici sınıfında Fransızca eserlerin tercümesini ele alan sunuşuydu. Hitzel, öncelikle 18. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen dilin Fransızca değil, sözlü olarak İtalyanca, yazılı kaynaklar içinse Latince olduğunun altını çizdi ve tercümanların kültürel geçişlilik konusunda oynadıkları aracılık rolünü değerlendirdi. Gérard Groc'un Osmanlı İmparatorluğu'nda devrimci ve cumhuriyetçi fikirlerin yayılması üzerine olan konuşmasında örnek gösterdiği; anayasalar, yasal metinler, insan hakları bildirisi vb. metinlerin çevirileri de bu durumu somutlaştırıyor. Olivier Abel'in bu kez 20. yüzyıl üzerine yaptığı tespit; Foucault, Derrida ve Strauss gibi Fransız yazarların Türkçeye çevrilmesinin Türkiye'de felsefe alanında bir nevi Fransız ekolü yarattığı görüşü de aynı perspektifte değerlendirilebilir. Sempozyumda çoğu örnekte çevirilerle bağlantılı olarak ele alınan bir diğer mesele de ihtida. Bahçeşehir Üniversitesi'nden Mustafa Kaçar'ın konu edindiği din değiştirerek Müslümanlığa geçen mühendis ve tercümanlar ya da Denis Grill'in ele aldığı, hayatını Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserlerinin çevirisine adadıktan sonra Müslümanlığı seçen Eva de Vitray-Meyeovitch'in yaşamı bu durumu örneklendiriyor.

Sempozyumda, fikirlerin bir kültürden diğerine aktarımının en doğrudan kaynaklarından biri olarak eğitim kurumlarının oynadığı role Galatasaray Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden Gülsüm Güvenli'nin ele aldığı Galatasaray Lisesi örneği ve Osman Senemoğlu'nun incelediği İstanbul Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü üzerinden değinildi. 1868 yılında kurulan Galatasaray Lisesi'nin Tanzimat sonrası politikaların, 1933'te kurulan İstanbul Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün ise Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilen yükseköğretim reformunun bir ürünü olması, Güvenli'nin vurguladığı gibi eğitim kurumlarının eğitim politikalarının doğrudan birer sonucu olduğuna örnek teşkil ediyor. Galatasaray Lisesi'ne kuruluş aşamasında hangi millet ve dine mensup öğrencilerin alınması ve bunların birbirinden ayrılıp ayrılmaması gerektiği vb. konulardaki tartışmaları özetleyen Güvenli, bu eğitim kurumunun kimi zaman kurucularının hedeflerinden farklı hatta onlara karşıt sonuçlar da doğurabildiğinin altını çiziyor ve bunu imparatorluğun gerçekleşememiş bütünlük düşünün bir yansıması olan; okulun mezunları arasında daha sonra kendi uluslarının bağımsızlık mücadelesi için savaşacak olan Bulgarların, Sırpların da bulunmasıyla örneklendiriyor.

Antoine de Favray'ın Osmanlı kıyafetlerine bürünmüş olarak resmettiği Comte de Vergennes ismiyle bilinen Charles Gravier.

Tüm bu yukarıda sayılan örnekler üzerinden tartışılmasının anlamlı olacağı bir nokta da belirli bir düzlemden bir diğerine geçen sosyo-kültürel değerlerin bu geçiş sürecinde nasıl dönüştüğü. François Georgeon ve Osman Senemoğlu'nun kapanış oturumunda belirttiği gibi, her aktarım kendi içinde

Bir yüzünde "Uhuvvet", "Müsavat", "Adalet", "Hürriyet" yazan madalyonun öbür yüzünde "Fraternité", "Egalité", "Justice", "Liberté" yazılı. Tarih: 24 Temmuz 1908.

aktarıldığı kültüre uyum sağlama ve dönüşüm süreci geçiriyor. Korkut Tuna'nın analiz ettiği Ziya Gökalp örneğinde bu durumu açıkça gözlemlemek mümkün: Kendi sosyolojik yaklaşımını kurarken büyük ölçüde Durkheim'dan etkilenen ve hatta "benim sosyolojim hem teliftir hem tercümedir" diyen Ziya Gökalp, Durkheimci sosyolojiye, milliyetçilik ve Türkçülük vurgusunu ekliyor. Olivier Abel ise tercümenin "başka bir biçimde konuşturmak" olduğunu dile getiriyor ve şu soruyu soruyor: Voltaire'in eserleri bir dilden bir diğerine çevrildiği ve yeniden çevrildiği zaman neye dönüşüyor? Türkiye'de birçok yazarın aslında birbiriyle son derece çelişkili iki edebi akım olan sembolizm ve realizmin her ikisinden de etkilenmesini Yakup Kadri Karaosmanoğlu örneği üzerinden ele alan Galatasaray Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi Nami Başer'in tespiti de bu bağlamda oldukça ilginç: Başer sembolizmin yazarların divan edebiyatı geleneğiyle bir süreklilik içinde devam etmelerine, realizmin ise yeni bir yol bularak kendilerini aşmalarına olanak sağladığını belirtiyor. Özgür Adadağ ise Jön Türklerde devrim fikrini ele aldığı konuşmasında François Georgeon'un bir makalesine referans vererek Jön Türklerin Fransız Devrimi'nin *motto*'su olan özgürlük, eşitlik, kardeşlik terimlerine dini bir çağrışımı da olan adalet kelimesini eklediklerini vurguluyor.

François Georgeon'un Jön Türklerin Paris'te geçirdikleri dönemi inceleyen konuşması belki de daha önce bahsi geçen tüm örneklerden farklı bir nitelik taşıyor. Georgeon'un belirttiği gibi esinlenme kelimesinin kendisi bir uzakta olma çağrışımı içeriyorken, bu durumda Jön Türkler etkilenilen yerde, Paris'teler. Dolayısıyla bu durum Paris'in onlar için anlamını ve yaşadıkları muhtemel ikilemleri daha yakından analiz etmek için elverişli bir tablo sunuyor. Jön Türklerin neden Londra, Cenevre vs. değil de Paris'e gitmeyi tercih ettikleri sorusunu soran Georgeon, Paris'in onların gözünde Batı'nın ve özgürlüğün başkenti olarak algılandığının altını çiziyor. Fakat bu Avrupa ideali birçok çelişkiyi de içinde barındırıyor: Bir yandan Dreyfus meselesinde entelektüellerin oynadığı rolü hayranlıkla izleyen Jön Türkler öte yandan Boxer savaşlarının Batılılar tarafından katı bir şekilde bastırılması karşısında dehşete düşüyorlar. Bu ve benzeri durumlarda olduğu gibi, etkilenmelerin her zaman pozitif olmadığı kültürel ilişkilerin tarihi yazılırken çoğu zaman göz ardı edilen bir boyut. Nami Başer konuşmasında esinlenmenin bir yandan bir özdeşleştirme getirirken öte yandan yarattığı yabancılaşma etkisinden bahsediyordu. Georgeon da benzer bir düzlemde Paris'in tüm bu saydıklarımızın dışında itici bir etki de yarattığına, örneğin çoğu zaman ahlaksızlık konusunda örnek alınmaması gerektiğinin vurgulandığına dikkat çekiyor.

Son olarak, kültürel etkileşimler incelenirken kolayca düşülebilecek bir başka indirgemeci yaklaşıma değinmek anlamlı görünüyor. Çoğu zaman belki de pratik nedenlerle etki(leşim)ler yekpare bir bloğun bir diğeri üzerinde bıraktığı izler olarak ele alınıyor. Oysaki durum, çoğu kez bundan daha karmaşık. Bunu sempozyumda bahsedilen birkaç örnekten yola çıkarak açıklayalım: Gilles Veinstein'ın; yakın geçmişte Osmanlı tarihi üzerinde uzmanlaşmak isteyen birçok Fransız tarihçisinin başvurdukları Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık gibi isimlerin kendilerinin de Annales Ekolü gibi Fransız tarihyazımı akımlarından etkilendiğini belirtmesi etkileşimlerin çoğu zaman yol açtığı dönüşlülüğe işaret ediyor. Ayrıca, Bahçeşehir Üniversitesi'nden Özlem Kumrular'ın Habsburg İmparatorluğu'na karşı kurulan Franco-Türk ittifakından sonra Fransız imajını, ağırlıklı olarak İspanyol kaynaklarına dayanarak analiz ettiği sunumunun konusundan da anlaşılabileceği gibi meseleye çoğu zaman faklı aktörler de dahil olup algıları karmaşıklaştırıyor. École Normale Supérieure ve École Pratique des Hautes Études profesörlerinden Gilles Pécout'nun yönelttiği bir soru da bu örneklerle benzer birçok katmanlılık içeriyor: "Derrida, Foucault gibi filozofların Türkiye'de '80'lerden sonra gördükleri ilgi ve çevirilerin yaygınlaşması Fransa'nın çizgisel bir etkisinden çok Amerika'da gelişen edebiyat teorilerinin bir yansıması olarak anlaşılamaz mı?" Buradan Osman Senemoğlu'nun tartıştığı İstanbul Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatı örneğine dönelim: Bu bölüm 1933'te, Almanya'da Nazizmin yükselişinden kaçarak İstanbul'a sığınan Yahudi asıllı iki Alman edebiyatçı/filozof olan Leo Spitzer ve Erich Auerbach tarafından kuruluyor. Spitzer ve Auerbach daha sonra Amerika'ya gidecek ve kültürel etkileşimlerin tarihi bu sefer İstanbul'daki deneyimlerinin de etkisiyle orada devam edecektir...

Bu örneklerden de anlaşılabileceği gibi; kültürel etkileşimlerin tarihyazımı bir yandan güncel politik kaygılarla kullanılan öte yandan içinde birçok sorunsal ve geçişliliği barındıran kaygan bir zeminde duruyor. Bu yazıda ele alınan sempozyumdaki gibi çeşitli disiplinler ve dönemler üzerine çalışan araştırmacıların diyaloğu ise bu geçişliliklerin siyasi/kültürel/tarihsel bağlamı ve tüm karmaşıklığı içinde çözümlenmesi için çok önemli. Bu alana anlamlı katkılar ancak; -bu yazının başında zikredilen yakın dönemde yapılan bazı çalışmalarda da olduğu gibi- Batılı bir devletin Doğulu bir devlet üzerindeki etkisini vurgulayan Avrupa-merkezci bir yaklaşımdan uzaklaşarak ama siyaseten doğru davranmak adına etkileşimlerin karşılıklılığını da idealize etmeden mevcut esinlenme biçimlerini ve güç ilişkilerini analiz ederek yapılabilecek gibi görünüyor...

DİPNOTLAR

1 "Les Inspirations Françaises dans l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne" sempozyumu Prof. Dr.Kenan Gürsoy (Galatasaray Üniversitesi) ile Prof.Dr.Bekir Karlığa (Bahçeşehir Üniversitesi, MEDAM) sorumluluğunda; Marie-Helene Sauner Leroy (Université de Provence, Galatasaray Üniversitesi) ve Semra Meral (Bahçeşehir Üniversitesi, MEDAM)'ın koordinasyonuyla 1-2 Aralık 2009 tarihlerinde Université de Provence'ta, 3 Aralık 2009'da École Normale Supérieure'de gerçekleştirildi.

2 Vergennes (1719-1787) et la politique étrangère de la France à la veille de la Revolution [sergi kataloğu]. Paris: Musée-galerie de la Seita, 1987.

3 Bu detaya dikkat çeken Frédéric Hitzel olmuştur.

4 Bkz. Cemal Kafadar. *The Question of Ottoman Decline*. Harvard Middle Eastern and Islamic Review, 4, 1997-8

5 Suraiya Faroqhi. *Osmanlı İmparatorluğu ve etrafındaki dünya*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007; Daniel Goffman. *Osmanlı dünyası ve Avrupa: 1300-1700*. İstanbul : Kitap Yayınevi, 2004; Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (der.) *The early modern Ottomans: Remapping the Empire*. New York: Cambridge University Press, 2007. (Derleme, "Erken Modern Osmanlılar" başlığıyla Kitap Yayınevi'nin yayın programında yer almaktadır.)

6 "L'Empire Ottoman et l'Europe: Interactions politiques et translations culturelles (XVIe-XIXe siècles)". 24-25 Kasım 2009 tarihinde Paris'te "Centre Culturel Calouste Gulbenkian" ve "Ecole Pratique des Hautes Etudes" tarafından düzenlenmiştir.

7 Fransa kültür ve iletişim bakanının Fransa'da Türk Mevsimi'nin başlatılması için yapılan basın konferansındaki (Paris, 30 Haziran 2009) konuşması için: http://www.ambafrance-tr.org/spip.php?article1367

19 Ocak 2010 günü Agos'un önündeki törenden sonra akşam Beyoğlu'nda yapılan yürüyüşten bir an.

Fotoğraf: İhsan Kaçar

ARAT DİNK:

"HAYATIMIN EN KÖTÜ GÜNÜNDE ÖFKE İÇİNDEYKEN, SİZ ŞAŞKINLIĞI EKLEDİNİZ ONA"

Hrant Dink, katledilişinin üçüncü yılında 19 Ocak 2010 Salı günü Osmanbey'de, *Agos* gazetesinin önünde yapılan törenle anıldı. Soğuk ve yağışlı havaya rağmen binlerce insan, taşıdıkları dövizlerle ve sloganlarıyla Hrant Dink cinayetini unutmadıklarını ve cinayetin aydınlatılması yolunda kararlı olduklarını ortaya koydu.
"Ergenekon Devleti / Katil Devlet Hesap Verecek", "Faşizme İnat Kardeşimsin Hrant" ve "Hrant İçin, Adalet İçin" gibi sloganlar atan kalabalık, hep bir ağızdan cinayeti azmettirenlerin mahkeme sürecinde ortaya çıkarılmasını talep etti. Bu yılki anmanın konuşmacısı Sırrı Süreyya Önder, "Dünyanın bütün dinlerinde ve dillerinde arkadan vuran kalleştir" dedikten sonra, sözlerini "Gün katilleri ve çanak tutanları teşhir etmek günüdür" diyerek bitirdi.

Hrant Dink için yapılan törenlerde ilk defa konuşan oğlu Arat Dink'in acılı ve öfkeli olduğu gözlendi. Yazılı bir metin hazırlamayan ve zaman zaman konuşmakta güçlük çeken Dink, sözlerine "bu ülkenin adaletine güvenmiyorum" diyerek başladı. "Üç yıl önce babama ağlarken, hayatımın en kötü gününde öfke içindeyken, siz şaşkınlığı eklediniz ona. Üç yıl önce, sizin sayenizde içime umut doğdu" diyerek *Agos* önündeki kalabalığa seslenen Dink, mahkeme süreci hakkında bilgi verdi. Babasının öldürülmeden kısa süre önce İstanbul Valiliği'ne çağrıldığında yanında bulunan iki istihbaratçının kimlikleri hakkında mahkemenin valilikten bilgi talep ettiğini, ancak valiliğin kimlikleri açıklamadığını vurgulayarak buna tepki gösterdi.
İki saat süren törenin ardından kalabalık, sloganlar eşliğinde dağıldı.

IFEA ŞUBAT 2010 PROGRAMINDAN SEÇMELER

SEMİNERLER

"Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar (XVI.yy-XIX.yy)"
1 Şubat Pazartesi, saat 18:00'da,
Olivier Bouquet (Prof. Nice Üniersitesi):
"Les gendres du sultan au 19e siècle: les damad impériaux": comment en écrire l'histoire . ("The sons in law of the ottoman sultan in the 19th century: the imperial Damads")
Sunum dili İngilizcedir.

Arkeoloji semineri: "Konut, insanoğlunun çağlar boyunca sığınağı"
3 Şubat Çarşamba, saat 16:00'da,
Isabella Caneva (Lecce Ünivrsitesi, İtalya): "Neolithic in Sudan"
Sunum dili İngilizcedir.

Prehistorya semineri
3 Şubat Çarşamba, saat 18:00'da,
Christina Lemorini ("Sapienza" Roma Üniversitesi, İtalya)
"Arslantepe, from temple to village: implementing usewear analysis to reconstruct daily life during the Early Bronze Age"
Sunum dili İngilizcedir.

"Mübadeleden sonra.. Türkiye'de ve Yunanistan'da Mübadillerin Entegrasyonu"
18 Şubat Perşembe saat 18:00'da,
İskender Özsoy (Gazeteci ve Yazar): "Mübadele çocukları"
Sunum dili Türkçedir.

"İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti'ne doğru: Aktörlerarası rekabetle kentsel rekabetin ilişkisi"
22 Şubat Pazartesi, saat 19:00'da,
Cengiz Aktar (Bahçeşehir Universitesi ve İstanbul 2010 danışmanı) 2010'da İstanbul'u Avrupa Kültür Başkenti yapan sürecin ilk aktörlerinden Cengiz Aktar'ın ağzından Avrupa/Türkiye/İstanbul ilişkilerinden bahsedecek.Sunum dili Fransızcadır. http://www.istanbul2010.org/index.htm

"İstanbul, sürdürülebilir bir kent midir? Tartışmalar, alanlar, perspektifler"
24 Şubat Çarşamba, saat 18:00'da,
Bernard Cornut (Enerji Uzmanı-ADEM): "Hava kirliliği ve İstanbul'da ısınma yöntemleri" Moderatör: **Jean-François Pérouse** (IFEA)
Sunum dili Fransızcadır.

FİLM VE KONFERANSLAR

"Fransa'da Türk Göçü: Nasıl Bir Kök Salma?
15 Şubat Pazartesi Fransız Kültür Merkezi'nde,
17:30 **Nora Seni** filmi *Et les dimanches?* (1976, 26') (*Ya Pazarlar?*)
18:00 **Konferanslar**
Feyza Ak Akyol (Galatasaray Üniversitesi), **Gaye Petek** (Elele, INALCO), ve **Alexandre Toumarkine** (IFEA, Galatasaray Üniversitesi)

"SAHNEDE USTA BİR ARAŞTIRMACI" KONFERANS SERİSİ

Bu konferanslar Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü tarafından, Pera Müzesi ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü işbirliğiyle düzenlenmiştir.
Sophie Basch (Fransızca Edebiyatı Profesörü, Paris IV Sorbonne Üniversitesi)
26 Şubat Cuma, saat 17:00'da Galatasaray Üniversitesi'nde
Moderatör : **Ahmet Kuyaş**
"Lamartine ve Doğu. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi romantizm akımında algılanışı"
Sunum dili Fransızcadır.

TARİHİN TAHRİF EDİLMESİNE BİR ÖRNEK

"OSMANLI SATRANCI" YAHUT SATRANC-I UREFÂ

İRVİN CEMİL SCHİCK

Köprü Dağıtım tarafından geçenlerde çıkarılan "Osmanlı Satrancı" oyununu gördüğümde gözlerime inanamadım. Kutunun kapağında oyun oynayan Osmanlı şehzadesi kılıklı iki erkek çocuğu ve onlara nezaret eden, biri Fatih Sultan Mehmed'e çok benzeyen iki yetişkin adam resmi var. Resmin yanındaki metinden bu oyunu oynayanlar arasında Edebali, Osman Gazi, Fatih, Yavuz, Mimar Sinan'ın da olduğunu anlıyoruz: Tamamiyle hayal mahsulü cümleler.

Köprü Dağıtım tarafından pazarlanan "Osmanlı Satrancı" (Satranc-ı Urefâ) oyununun kutusunun kapağı.

On yıldan uzun bir zamandır *Satranc-ı Ureftâ* denilen tasavvufî oyun üzerine bir kitap hazırlamağa çalışıyorum. Hat sanatı meraklıları arasında dolaşan bir hikâye vardır: Sonradan şeyhulislâm olan ta'lik hattatı Veliyüddin Efendi (ö. 1182/1768), sağ tarafı doğuştan meflûç olan Mehmed Es'adü'l-Yesârî'yi (ö. 1213/1798) ilk tanıdığında onu öğrenciliğe kabul etmemiş, ancak daha sonra yarattığı şaheserleri gördüğünde "Cenâb-ı Hak, bu eğribüğrü adamı bizim burnumuzun büyüklüğünü kırmak için göndermişdir" demiştir.[1] İşte bu oyun da benim burnumu kırdı, tahminimin çok ötesinde engin bir konu olduğundan kitabım bir türlü bitmedi. Ve de onu yayınlamayı hasbelkader kabul etmiş olan Oğlak Yayınevi yöneticisi Senay Haznedaroğlu'nun evliya misâli sabrını senelerden beri zorlamak durumunda kaldım.

Hal böyle iken, son aylarda Yusuf Çağlar'ın *Şatranc-ı Ureftâ (Arifîlerin Satrancı)* başlıklı kitapçığının[2] yayınlanması gerçekten çok sevindirici oldu. Öte yandan Köprü Dağıtım tarafından geçenlerde çıkarılan "Osmanlı Satrancı" oyununu[3] gördüğümde gözlerime inanamadım. Kutunun kapağında oyun oynayan Osmanlı şehzadesi kılıklı iki erkek çocuğu ve onlara nezaret eden, biri Fatih Sultan Mehmed'e çok benzeyen iki yetişkin adam resmi var. Ve bu resmin yanıbaşında bakın neler yazıyor:

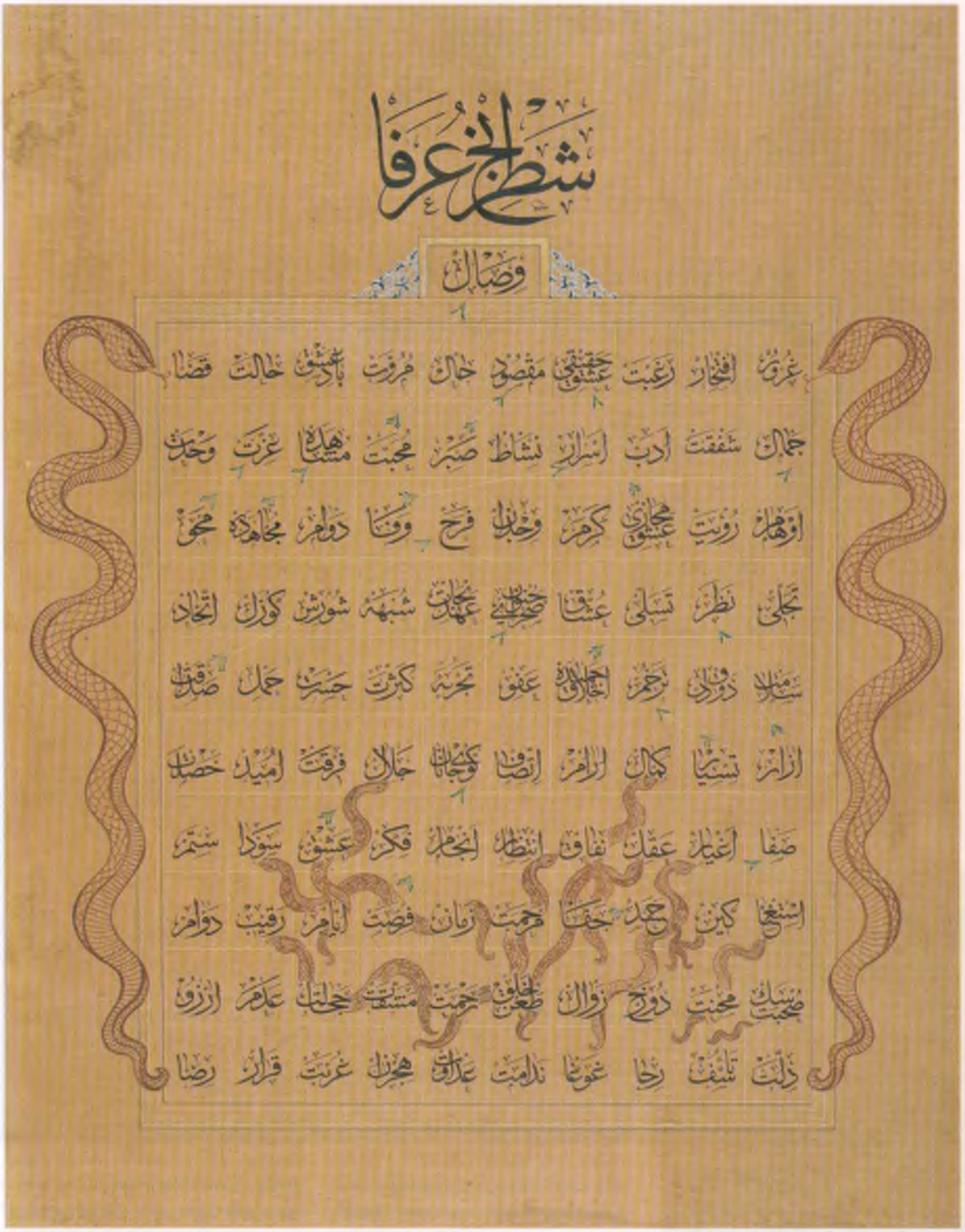
Bu oyunu oynayanlar arasında;

Şeyh Edebali ile oynayan Osman Gazi, Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini atmış,
Fatih Sultan Mehmed alınamaz denilen Bizans'ı,
Yavuz Sultan Selim de geçilemez denilen Sina Çölü'nü ordusu ile geçerek Mısır'ı fethetmişlerdir.
Mimar Sinan muhteşem mimari şaheserleri yapmış,
Piri Reis dünya haritasını çizmiş,
Mehmet Akif ve Necip Fazıl gibi insanlar edebiyat ve şiir üstadı olmuşlardır.

Şimdi ise bizlere unutturulan 700 yıllık geçmişi olan bu akıl ve zekâ oyununu yeni Fatihler, yeni Yavuzlar yetişmesi dileği ile sizlerin ve çocuklarınızın kullanımına sunuyoruz.

Dünyada ve ahirette VİSAL'e ulaşabilmeniz dileği ile...

İyi eğlenceler...

Yazıları Mustafa Halim Özyazıcı'ya (1898–1964), tezhibi Muhsin Demironat'a (1907–1983), yılanları ise Léopold Lévy'ye (1882–1966) ait olan, 1940'lı yıllarda yapılmış eşsiz bir Satranc-ı Urefâ oyunu. Eseri Necmeddin Okyay talebesi Uğur Derman'a, o da bu satırların yazarına hediye etmiştir.

Bu cümleler için söylenebilecek en nazik söz, tamamiyle hayal mahsulü oldukları; bu kadar nazik olmak gerekmez denilirse, o zaman da tahrifat, uydurma, saçmalık, safsata gibi sözler gelir akla.[4]

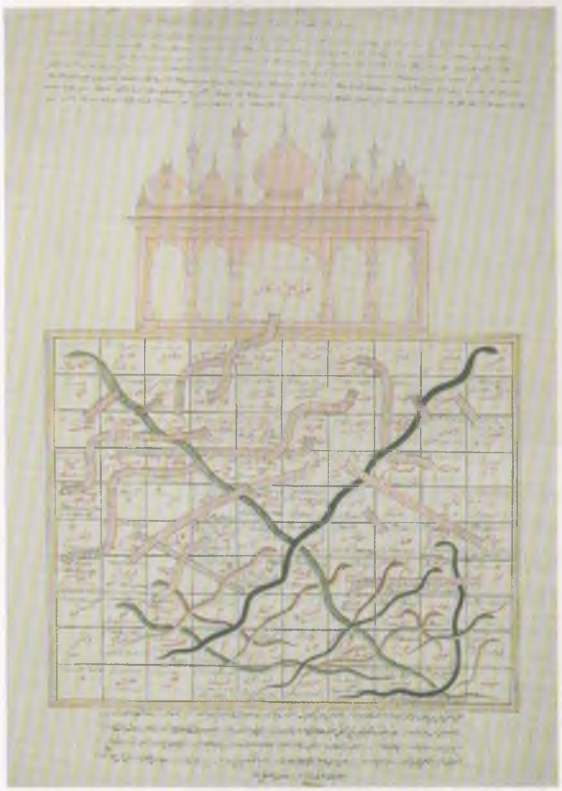
Neden mi? Çünki söz konusu insanların (Mehmed Akif ve Necip Fazıl bir kenara bırakılırsa) Satranc-ı Urefâ oynadıklarına dair elde hiçbir delil yoktur, hatta oyunun Osman Gazi, Fatih, yahut Yavuz dönemlerinde Osmanlılarca bilindiği bile pek şüphelidir. Geçelim onu, oyun "Osmanlı Satrancı" da değildir, çünki bu bir *Osmanlı* oyunu değildir. Osmanlılar bu oyunu belirli bir dönemde oynamış olsalar dahi, nasıl Osmanlılar süt içtiği için süte "Osmanlı sütü" diyemezsek, Osmanlılar kökü bambaşka yerlerde olan bu oyunu oynadıkları için de ona "Osmanlı Satrancı" diyemeyiz.

Gerçi oyunu imal edenler, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin icadı olduğuna dair yaygın söylentiyi de (sanki isbat edilmiş bir gerçek imiş gibi) beyan etmişler; ama bu zat 1165'te Endülüs'te doğup 1240'ta Şam'da ölmüş olduğuna göre, oyunun nasıl olup da 1299'da kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu'na mal edilebileceğini açıklamak gereğini duymamışlar. Kısacası, karman çorman, yalan yanlış bilgilerle donatmışlar oyunu ve pazara sürüvermişler. Benim en çok şaşırdığım da şu: Kendilerini muhafazakâr addeden, geçmiş

Tahminen 20. yüzyılın başlarına ait, Osmanlı yapımı bir Satranc-ı Urefâ oyunu.

Yazarın koleksiyonundan.

Hindistan yapımı, 19. yüzyıla ait bir Satranc-ı Urefâ oyunu. Üzerinde Farsça ve İngilizce olarak oyunun kuralları ve ıstılahların anlamları görülüyor.

Ashmolean Museum

devirlere özlem duyduklarını ifade eden, İslâmî değerlere sahip oldukları kullandıkları dilden anlaşılan birtakım insanlar nasıl tarihi böylesine tahrif ederler, nasıl geçmiş devirlere ve o devirlerin insanlarına böyle haksız ve saygısız davranırlar, bunu anlamak hakikaten beni aşıyor.

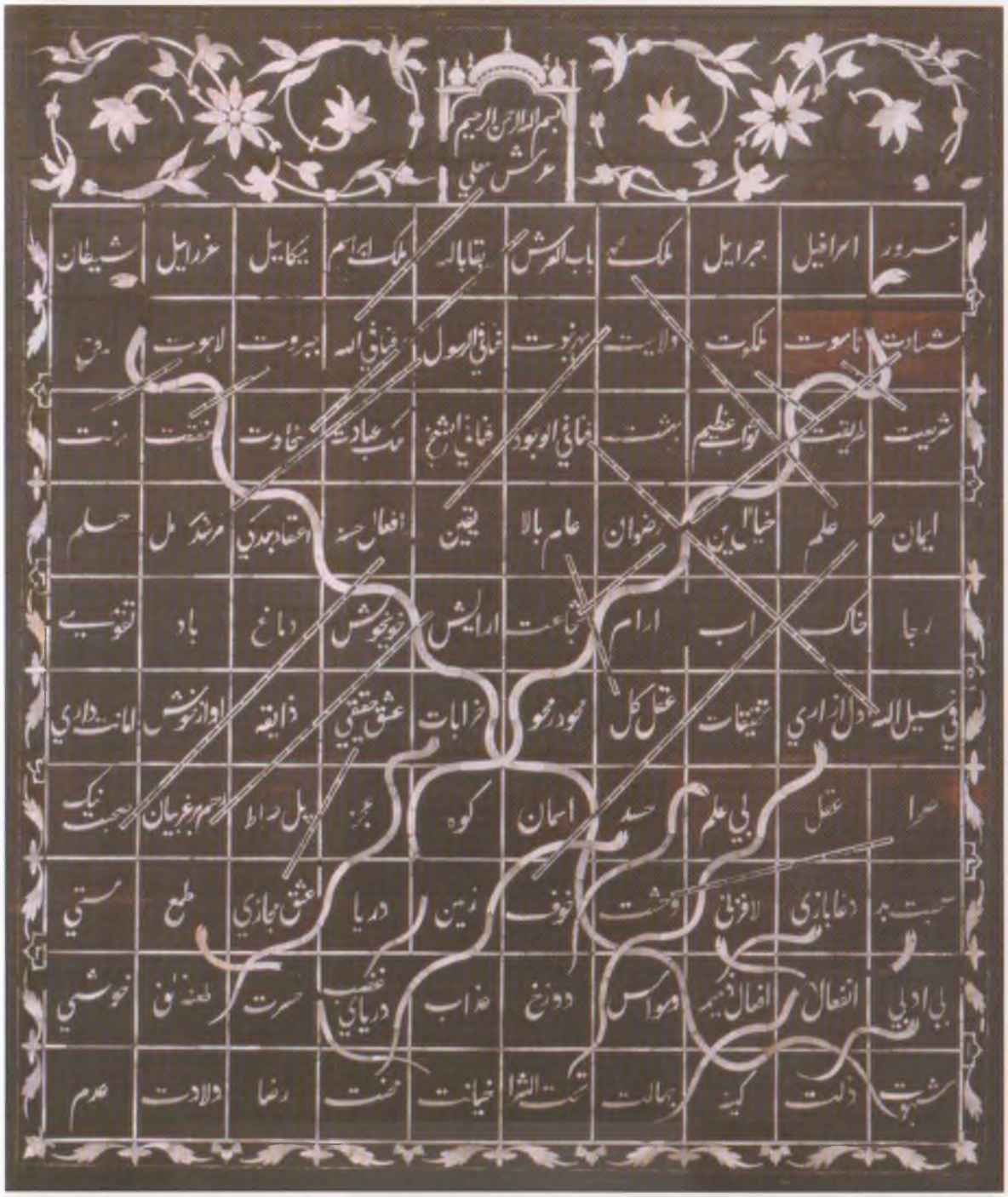
Her neyse, oyundaki yılanlardan ayrı olarak gerçek bir yılan hikâyesine dönmüş olan kitabımın yayınlanmasını beklemeden Satranc-ı Urefâ hakkında birkaç söz söyleyeyim de, gerek oyunu imal edenlerin uydurmalarına, gerekse Türkiye'de yaygın olan bilimsel partikülarizm'e (bu bağlamda "biz bize benzerizcilik" diye mi çevirsem bu terimi?) karınca kararınca bir panzehir olsun.

SATRANC-I UREFÂ'NIN TÜRKİYE TERTİBİ

Satranc-ı Urefâ oyununun birçok biçimi vardır. Bunların kimisi İslâmî'dir, kimisi değildir. Oyunun Türkiye'de yaygın olan biçimini kısaca özetleyerek işe başlayayım.

10 x 10 hanelik dörtköşe bir yüzey üzerinde tek zarla oynanan Satranc-ı Urefâ oyununda amaç, en aşağıdan başlayarak en üstteki "Visâl" hanesine varmaktır. Bu kelimenin elbette tasavvufî manasıyla anlaşılması gerekmektedir, yani maksat Allah'a varmak, O'nda yok olmak, fenafillâh mertebesine erişmektir.

Oyunun alt yarısında birçok yılan vardır. Bu yılanların başı, kötü addedilen kavramların yazılı olduğu hanelerdedir. Oyuncu bir yılanın ağzına vardığında aşağıya, yılanın kuyruğuna kayar gider. Örneğin "Celâl" hanesine varıldığında "Hecâlet"e inilir, ki bu da "hiddetle kalkan hecâletle oturur" atasözünü çağrıştırmaktadır. Benzer şekilde "Nifâk"tan "Hicrân"a, "Sevdâ"dan "Ta'n-ı halk"a inilir. Oyunun ilk yarısı atlatılınca yılanlar azalır, bu da çilenin en zor kısmının ilk zamanları olduğunu düşündürmektedir. Ancak en üst satıra varıldığında bile hâlâ bir yılana kurban gitmek mümkündür, bu da iki şekilde

Kuzey Hindistan'dan 1857'de İngiltere'ye getirilmiş olan şaheser bir sedef kakma Satranc-ı Urefâ oyunu.

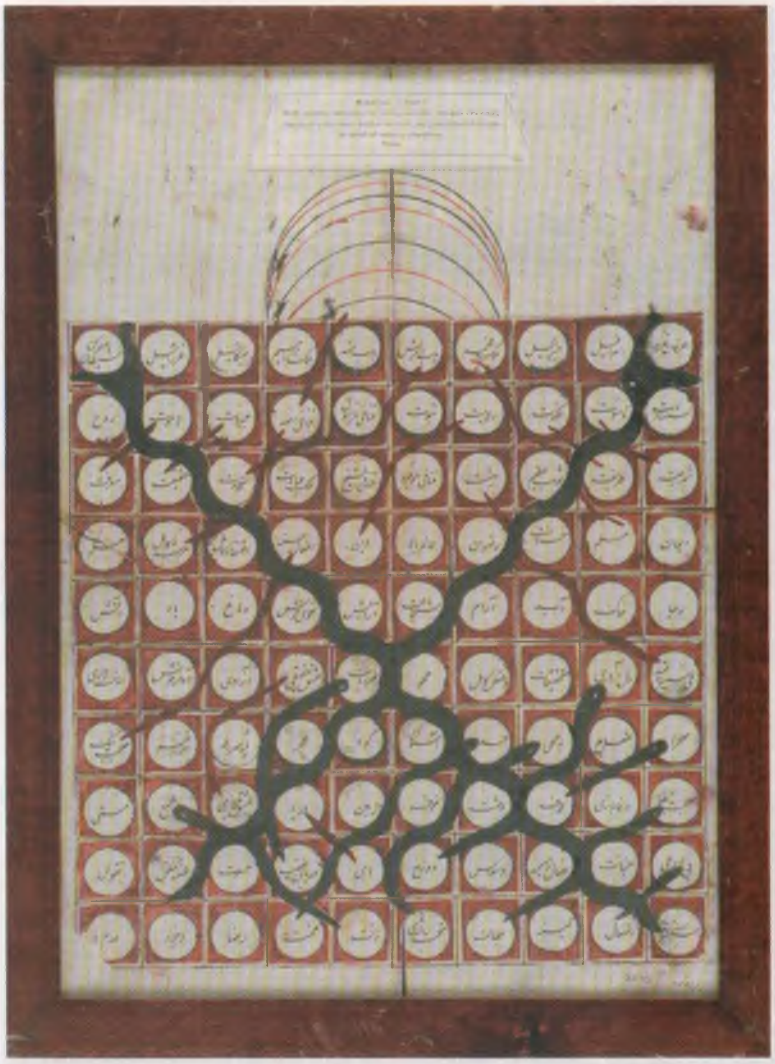
Museum of Archaeology and Anthropology, Cambridge University, 1951-1995.

olur. Ya oyuncu "Gurur"a kapılır ve "Zillet"e düşer, yahut da "Kazâ"ya rastgelir ve o zaman da kaderine "Rızâ" göstermelidir. Yani ya kendi suçuyla, yahut da alın yazısı olduğundan en üst düzeyden bile en aşağıya düşmek mümkündür.

Oyunun üst yarısında ise birçok ok vardır. Bu okların kuyrukları, iyi addedilen kavramların yazılı olduğu hanelerdedir. Oyuncu bir okun kuyruğuna vardığında yukarıya, okun başına çıkar. Örneğin "Aşk-ı mecâzî" hanesine vardığında "Aşk-ı hakikî"ye yükselir, çünki dünyevî de olsa bir aşk yaşamış olması, ona gerçek aşk, yani Tanrı aşkı hakkında bir fikir vermiştir ve onu manevî alanda yükselmeye hazırlamıştır. Benzer şekilde "Mücâhede"den "Müşâhede"ye, "Ahlâk-ı hamîde"den "Cemâl"e çıkılır. "Visâl"e erişmenin ise tek yolu "Muhabbet"tir.

Acaba bu oyunun kökeni neresidir? Her şeyden önce şuna işaret etmeliyim ki Türkiye'de oynanan Satranc-ı Urefâ oyununda birtakım hatalar vardır ve bu hatalar, oyunun Türkiye'ye başka bir yerden geldiğini düşündürecek niteliktedir.

Örneğin oyunun alttan ikinci satırının en sağ hanesinde "Sohbet-i seg" (صحبت سك) yazılıdır. Bunun lugât anlamı "köpek sohbeti" olup, ne anlama geldiği hiç de açık değildir. Bu nedenle de birtakım uydurma açıklamalar ortaya konmuştur. Örneğin "1. Köpekle sohbet. 2. Dost olmayanlarla düşüp kalkma."[5] Yahut "Köpek tabiatıyla görüşmek, dalaşmak."[6] Bunlar akla yakın yorumlar belki,[7] ama asılları yok. Çünki oyunun Hint-Müslüman örneklerine baktığımızda, "Sohbet-i nîk" (صحبت نيك), yani "iyi, güzel, hoş sohbet" yazılı bir hane görürüz, bir de "Sohbet-i bed"

İran yapımı bir Satranc-ı Urefâ oyunu.

Wellcome Library, Londra, Or. Persian 800.

(صحبت بد), yani "kötü, çirkin sohbet" yazılı bir hane daha vardır. Üstelik Sanskrit diliyle yazılmış olan Hindu oyunlarında biri iyi sohbet (*su-sang*), diğeri kötü sohbet (*ku-sang*) anlamlarına gelen iki hane vardır.[8] Şimdi, "nîk" kelimesinin noktaları düştüğünde, bir diş eksiğiyle "seg" kelimesi ortaya çıkar. Bu nedenle de "Sohbet-i seg" teriminin bir yanlışlık eseri yazıldığı,[9] Hindistan'daki oyunların ise bu hatadan ari olmaları hasebiyle Türkiye tertibinden daha eski oldukları sonucuna varmak mümkündür. *Türklerde Dini Resimler* başlıklı kitabında Malik Aksel, kaynak göstermeden kısmen eksik bir oyunun resmini vermektedir.[10] Bu oyunda hem "Sohbet-i nik", hem de "Sohbet-i bed" yazılı haneler vardır, "Sohbet-i seg" ise yoktur. Ancak en üst satırda görülen "İsrafil, Mikâil, Azrâil, Cebrâil, Şeytan" isimleri, oyunun Türkiye dışında (Türkiye'nin güneyinde ve doğusunda) oynanan tertiplerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Bu konuya aşağıda geri döneceğim.

İkinci bir örnek, oyunun Türkiye tertibinde *iki defa* yer alan "Devâm" (دوام) kelimesidir. Yüz hanelik oyunda tekerrür eden tek terim olan bu kelimenin gerek anlamı, gerekse neden birden fazla sefer geçtiği ilk bakışta açık değildir. Öne sürülen yorumlar arasında şunlar vardır: "1. Dâim olma, bir halde bulunma. 2. Sebât. 3. Kararlılık, istikrar."[11] "Sürme, daim olma, bir hal üzerine sürüp gitme." veyahut "Sürme, sürüp gitme, kesilmeme, bitmeme. Bir halde bulunma, sürekli olma, daimilik."[12] Oysa oyunun Saraybosna'da, Hacı Sinan Tekkesi'nde bulunan ve 1397/1972 tarihini taşıyan bir örneği[13] farklıdır, hem de onda Osmanlıca ibarelerin bir de Boşnakça karşılıklarının bulunması duruma açıklık getirmektedir. Bu Kadirî tekkesindeki oyunun bir hanesinde "Devâm / *ustrajnost*", diğerinde ise "Revâm (روام) / *čežnja*" yazılıdır. Bunlardan "*ustrajnost*", "azim, sebat, kararlılık" gibi kelimelerin Boşnakça karşılığıdır ve "Devâm"ın yukarıdaki yorumlarına uygun düşmektedir. Öte yandan "*čežnja*", Boşnakça "arzu, özlem, istek" anlamına gelir; "Revm" (روم) ise Osmanlıca "meram, maksad, taleb, istek" demektir, ki herhalde ikinci "devâm"ın doğrusu da budur. Yani aslında iki kere "Devâm" değil, bir "Devâm", bir de "Revm" olmalıydı büyük ihtimalle. Görülüyor ki Hacı Sinan Tekkesi'ndeki oyun, Türkiye tertibinin eşi olmakla birlikte bu noktada (ve de "Sohbet-i seg" hususunda) ondan ayrılmakta ve daha erken, hatasız bir nüshaya dayanmaktadır. Bu da oyunun bir başka yerden geldiğini, bir süre tedavülde kaldığını, sonra da bozularak Türkiye'de yaygın olan hatalı tertibe yerini bıraktığını düşündürmektedir.

Kısacası, "Osmanlı Satrancı" Osmanlı değildir, en fazla oyunun bir "Osmanlı tertibi" olduğu söylenebilir. Belki "Osmanlı Satranc-ı Urefâsı" diyebiliriz ona, ötekilerden ayırt etmek için, ama "Osmanlı Satrancı" değil.

Bununla birlikte, yani oyun bir Osmanlı oyunu olmasa da, Osman Gazi'nin ya da Fatih Sultan Mehmed'in bu oyunu oynamadığı ne malûm diye sorulabilir. İşin doğrusu, bu zevât-ı muhteremin satranc-ı urefâ oynayıp oynamadığı kesin olarak bilinmemektedir, ama oynadıklarına dair de elde en ufak bir ipucu bulunmamaktadır. Aksine, 19. yüzyıl öncesinde oyunun Osmanlı topraklarında bilindiğine dair ben bugüne kadar herhangi bir bilgiye rastlamadım. Eğer gerçekten bu oyun bütün tekkelerde oynanmış olsaydı, eğer Osmanlı şehzadeleri, mimarları, kaptan-ı deryaları, dervişleri bu oyunla büyümüş olsalardı, geriye izleri kalmaz mıydı? Bir tasavvuf şairi ondan söz etmez, bir divan şairi adını bir mazmunda kullanmaz, Topkapı Sarayı'nda fiyakalı bir örneği bulunmaz, bir risâlede kuralları anlatılmaz, din ve devlet alanları için bu oyundan çıkarılacak faydalı derslerden söz edilmez miydi? Yusuf Çağlar'ın bana söylediğine

göre, oyun hakkında elinde bir risâle bulunduğunu iddia eden bir sahhaf varmış; eğer bu risâle ortaya çıkarsa, belki ileride içindeki bilgilere dayanarak daha sağlıklı sonuçlara varabiliriz. Ancak şimdilik oyunu şunun bunun oynadığını iddia etmemek, ticaret uğruna gerçeklerden bu kadar da taviz vermemek sanırım daha hayırlı olur.

SATRANC-I UREFÂ'NIN BAZI DİĞER TERTİPLERİ

Satranc-ı Urefâ oyununun örneklerine en fazla Hindistan'da rastlanmaktadır. Bunlardan kimisi İslâmî oyunlardır, kimisi değildir. Hindistan'da ve bazı diğer ülkelerde görülen İslâmî tertipler, Türkiye'dekinden bir hayli farklıdır. Örneğin bu oyunların birçoğu sol alt köşede "Adem" ve "Velâdet (yahut Vücud)" ile başlar, yani tedricen yokluktan var olmağa doğru ilerler, oysa Türkiye tertiplerinde böyle bir tekâmül yoktur. En üst sırada ise yukarıda belirtildiği üzre "İsrafil, Mikâil, Azrâil, Cebrâil, Şeytan" adları yer alır, hattâ oyunun son aşaması "Visâl" yerine "Arş-ı muallâ" yahut benzeri bir terim olur.

1881'de Tilimsân'da doğmuş, 1961'de Şam'da ölmüş olan Şeyh Muhammed bin Ahmed el-Hâşimî'nin *Şerhü Şatranci'l-'Ârifîn* başlıklı risâlesinde[14] ele alınan oyun, işte bu tertiplerden biridir, ki bu da Türkçe konuşulan bölgeler dışındaki Osmanlı topraklarında Hindistan tertibinin daha yaygın olduğunu imâ etmektedir. Şeyh Muhammed bu eserinde kitabı İbnü'l-Arabî'ye atfetmektedir ve bu, İslâm dünyasında yaygın bir inançtır. Ancak çeşitli nedenlerle bu atfın gerçekliğinden şüphe etmek gerekmektedir. Çünki oyunun bu kadar eski olduğuna dair elde somut veri olmadığı gibi, kökeninin Güney Asya olması birçok cihetten daha muhtemel görünmektedir. Oyunun İbnü'l-Arabî'ye atfedilmesi, büyük ihtimalle orada dile getirilen felsefenin ve ıstılahatın bu büyük mütefekkirle ilintilendirilmesidir. Nasıl eski hüsn-i hat risâlelerinde yazıyı Hz. İdris'in icat

Jain dinine ait, 19. yüzyıl Hindistan yapımı bir Gyanbazi oyunu.

Julia McDivitt Emerson koleksiyonu, Pacific Asia Museum, Pasadena, California.

Nepal'den 19. yüzyıl başlarına ait bir Nagapasa oyunu. Her hanede yazı yerine resim olduğu görülüyor. En tepede Brahma, Vişnu ve Şiva üçlüsü yer almaktadır. Kırmızı yılanlar oyuncuyu yukarı, siyah yılanlar ise aşağı götürür.

Nepal Ulusal Müzesi, Katmandu; fotoğraf Deepak Shimkhada.

ettiği söylenirse, burada da tarihi bir gerçek değil, bir hagiografik (menâkıbnâme yazımına dair) isnad söz konusudur bana kalırsa.

Hindistan'daki oyunlar arasında Hindu ve Jain dinlerine ait olanlar çoğunluktadır.[15] İslâmî oyunlarda maksat "Visâl"e erişmek olduğu gibi, Hindu oyununun hedefi de "Nirvana"dır. Hindu ve Jain oyunlarının çoğunda her hanede bir terim vardır ama, bir kısmında da yazı yerine resim bulunmaktadır. Bu resimlerde tanrılar, bilinç düzeyleri, tabiat öğeleri ve kişisel nitelikler simgelenir. Kimi oyunlarda yukarı çıkanlar da, aşağı inenler de yılandır, sadece renkleri farklıdır. Bazı iddialara göre oyunun kaynağı Tibet'tir, hatta onu icat ettiği söylenen Budist keşişinin adı bile bilinmektedir;[16] ancak İbnü'l-Arabî'de olduğu gibi burada da kesin deliller mevcut değildir. Budist oyununun hedefi, Buddha olarak yeniden doğmaktır. Yani bütün bu oyunlarda kademe kademe yükselerek dinî yahut mistik bir hedefe ulaşmak söz konusudur. Bu tür oyunlara topluca "terfi oyunları" adı verilir.[17]

Ancak terfi oyunlarında amaç her zaman dinsel değildir. Örneğin Ming Hanedanı (1368-1644) döneminde Çin'de ortaya çıkmış olan bir oyun, Mandarin sınıfının çocuklarına devlet erkânında yükselmeleri için gerekli idarî ve siyasî bilgileri vermek amacındadır. Bu oyunda hedef imparatorun sarayıdır. Geçmiş devirlerde Kore ve Japonya'da da böyle oyunlar vardı.[18]

Satranc-ı Urefâ gibi güzel bir oyunun günümüze kazandırılması ne kadar sevindiriciyse, bunun kaba bir milliyetçi tarih tahrifatına alet edilmesi de o kadar müessif bir durumdur. Ârif'liğe yaraşmıyor böylesi.

Satranc-ı Urefâ'nın benzeri olan bir oyunun Avrupa'ya ulaşması, onu sömürgesi olan Hindistan'dan öğrenen İngiltere yoluyla olmuş, *Snakes and Ladders* (yılanlar ve merdivenler) ve benzer adlarla 1892'den itibaren yaygın bir şekilde pazarlanmıştır.[19] Gerçi *Gioco dell'oca* yahut *Jeu de l'oie* (kaz oyunu) gibi keza ileri-geri gidişli bazı oyunlar 16-17. yüzyıllardan itibaren İtalya, İspanya ve Fransa'da biliniyordu, ama *Snakes and Ladders*'ın Satranc-ı Urefâ ile akrabalığı çok daha dolaysızdır. İngiliz oyunlarının en ilginç yanı, ortaya çıktıkları Kraliçe Victoria döneminde dini yahut mistik boyutlarının tamamen bastırılarak laik bir burjuva ahlâkı dersi haline dönüştürülmüş olmasıdır. Örneğin 20. yüzyıl başlarına ait bir oyunda "*Industry*" (çalışkanlık) hanesine varan derhal "*Prosperity*" (refah) hanesine yükselir, "*Punctuality*" (dakiklik) hanesine varan ise "*Advancement*" (ilerleme) hanesine. Diğer taraftan "*Laziness*" (tembellik) hanesinden "*Poverty*" (fakirlik) hanesine, "*Gambling*" (kumar) hanesinden "*Ruin*" (iflâs) hanesine, "*Covetousness*" (haset) hanesinden "*Stealing*" (hırsızlık) hanesine düşülür.

Snakes and Ladders ve (herhalde çocuklar yılandan korkar endişesiyle pazarlanan) *Chutes and Ladders* (kaydıraklar ve merdivenler) oyunları zamanla bu ahlâkî boyutlarını da kaybetmişler, günümüzde eğlenceden başka bir amaç gütmeyen çocuk oyuncakları haline gelmişlerdir.

Sonuç olarak, Satranc-ı Urefâ gibi güzel bir oyunun günümüze kazandırılması ne kadar sevindiriciyse, bunun kaba bir milliyetçi tarih tahrifatına alet edilmesi de o kadar müessif bir durumdur. Ârif'liğe yaraşmıyor böylesi.

DİPNOTLAR

1 M. Uğur Derman, *Eternal Letters from the Abdul Rahman Al Owais Collection of Islamic Calligraphy*, Sharjah, çev. İrvin Cemil Schick, Sharjah: The Sharjah Museum of Islamic Civilization, 2009, s. 104 (zikrettiğim alıntı, metnin yayınlanmamış olan Türkçe aslındandır).

2 Yusuf Çağlar, *Satranc-ı Urefa (Ariflerin Satrancı)*, İstanbul: Zaman Kitap, 2009.

3 "Osmanlı Satrancı", İstanbul: Köprü Dağıtım, t.y. Bu oyunu görür görmez satın alan, ta Ankara'lardan taşıyıp bana hediye eden Roni Margulies'e minnettarım.

4 Olay bununla bitse keşki. Kutunun alt kapağına da Tarık Buğra'nın *Osmancık* romanında yer alan ve bihaber vatandaşlarımızın sahih sandığı "Şeyh Edebali'nin Osman Gazi'ye vasiyeti" de, hiçbir kaynak gösterilmeden ve sanki tarihî bir gerçekmiş gibi derc edilmiş. Bu konuda bkz. Y. Hakan Erdem, *Tarih-Lenk: Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler*, İstanbul: Doğan Kitap, 2008, s. 332-333.

5 Çağlar, s. 27.

6 "Osmanlı Satrancı" oyununun kutusundan çıkan "Osmanlı Satrancı Oyun Karelerinin Anlamları" broşürü, sayfalar numaralanmamış. Bu broşürün kapağında atı şaha kalkmış bir Fatih Sultan Mehmed resmi (I) olduğunu eklemeden edemeyeceğim.

7 "Belki" diyorum, çünkü köpek tasavvufta her zaman olumsuz bir imge değildir. Bunun ayrıntılarını da, bir türlü bitmeyen bir başka kitabımda izah etmeye çalışıyorum.

8 Harish Johari, *Leela: Game of Knowledge*, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1980, s. 66–67.

9 Demiş ya Fuzûlî, "Gâh bir nokta sukutuyla gözü kör eyler"!

10 Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler: Yazı-Resim*, İstanbul: Elif Yayınları, 1967, s. 148.

11 Çağlar, s. 28 ve 30.

12 "Osmanlı Satrancı Oyun Karelerinin Anlamları".

13 Bu eserin bir fotoğrafını bana ileten Sinan Uluant'a müteşekkirim.

14 Birkaç defa basılmış olan bu eserin ilk baskısı şudur: Şeyh Muhammed bin el-Hâşimî bin Abdurrahman el-Hasanî et-Tilimsânî semme'd-Dımışkî, *Şerhü Şatranci'l-'Ârifin*, Şam: Matbaatü't-Terakki, 1357/1938. Eserin bir de Fransızca çevirisi yayınlanmıştır ve içinde yazarına ilişkin faydalı bilgiler vardır: Haz. Jean-Louis Michon, *Le Shaykh Muhammad al-Hashimi et son commentaire de l'Echiquier des Gnostiques (Sharh Shatranj al-'arifin), un diagramme des etapes et des dangers de l'itineraire initiatique attribué au Shaykh al-Akbar, Muhyi al-din Ibn al-'Arabi*, y.y.: Archè, 1998.

15 Satranc-ı Urefâ'nın Hindistan'da oynanan tertipleri hakkında bkz. Andrew Topsfield, "The Indian Game of Snakes and Ladders", *Artibus Asiae* cild 46, sayı 3, 203–226 (1985) ve "Snakes and Ladders in India: Some Further Discoveries", *Artibus Asiae* cild 66, sayı 1, 143–180 (2006). Özellikle Nepal kökenli Hindu oyunları için bkz. Deepak Shimkhada, "A Preliminary Study of the Game of Karma in India, Nepal, and Tibet", *Artibus Asiae* cild 44, sayı 4, 308–322 (1983).

16 Örneğin bkz. Mark Tatz ve Jody Kent, *Rebirth: the Tibetan Game of Liberation*, New York: Anchor Books, 1977.

17 Örneğin bkz. H.J.R. Murray, *A History of Board-Games Other Than Chess*, Oxford: Oxford University at the Clarendon Press, 1952, s. 144–147. Kullanılan terim *promotion games*'dir.

18 A.y.

19 David Parlett, *The Oxford History of Board Games*, Oxford ve New York: Oxford University Press, 1999, s. 92–93.

II. MEŞRUTİYET'İ YENİDEN DÜŞÜNMEK

ISBN 978-975-333-240-8
297 sayfa, 21 TL, OCAK 2010

Elinizdeki kitap, Tarih Vakfı'nın İzmir Ekonomi Üniversitesi ile birlikte 19-21 Eylül 2008 tarihlerinde gerçekleştirdiği sempozyumda sunulan tebliğlerin makaleleştirilmesiyle oluştu. Sempozyumun düzenleme kurulunda Ferdan Ergut, Uygur Kocabaşoğlu ve Zafer Toprak bulunuyordu.

"1908" gibi oldukça tartışmalı, zor ama modern Türkiye açısından bir o kadar da yaşamsal olan tarihsel bir olay ve onun açtığı dönemin üç gün boyunca tartışıldığı toplantı, iki açıdan çok önemliydi. Birincisi, konu bugüne kadar yapıldığı gibi sadece siyasal bağlamında değil, buna ek olarak kültür, sanat, hukuk ve toplumsal bağlamlarda da ele alındı. İkincisi, sempozyum bir çeşit kuşaklar buluşmasını gerçekleştirdi.

Makalelerden bir kez daha görebileceğiniz gibi, Türkiye'de tarihçilik önemli bir eşiği geçmiş durumdadır. Geçmişte, tarihi dar (ve siyasal) bir alana sıkıştıran ortodoksinin yerine, farklı temaları farklı bağlamlara oturtmaya çaba sarf ederek yeni perspektifler geliştiren, diğer sosyal bilim disiplinleriyle etkileşim hâlindeki bir tarihçilikle karşı karşıyayız.

MYRA

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 pbx F (212) 513 54 00 E yayin@tarihvakfi.org.tr

OSMANLI İLE ÇAĞDAŞ BİR OKYANUS GÜCÜ

PORTEKİZ İMPARATORLUĞU

SALİH ÖZBARAN

*20-22 Ekim 2008 tarihlerinde İstanbul'da yapılan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap ülkelerine, oradan da Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarıyla Hint Okyanusu'na yayılmasını konu eden bir sempozyum gerçekleşti. Bu sempozyumda irdelenen diğer bir imparatorluk da bıraktığı resmi belgelerle, yakın tanıklıklarıyla ve tarihçileriyle Osmanlıları resmeden Portekiz olmuştu.**

Profesör Anthony R. Disney, Ekim 2008'de İstanbul'da yapılan "Osmanlılar ve Hint Okyanusu" seminerinde bildiri sunarken.

Portekizliler, 16. yüzyılın başlarında, Memlûkler'in Kızıldeniz'de egemen oldukları dönemde, başta ekonomik ve dinsel olmak üzere çeşitli faktörlerin etkisiyle Hint Okyanusu'na ulaşmışlar ve ticaret (başta baharat ve kumaş) yollarının yönünü değiştirme amacıyla Ümit Burnu'ndan dolaşarak ticari emtianın Lizbon ve diğer Batı Avrupa limanlarına ulaşması için mücadeleye girişmişlerdi. Aynı imparatorluk 1517 yılından sonra karşısında Suriye ve Mısır'ı emperyal sınırları içine sokmuş olan Osmanlıları bulmuş -Akdeniz'de Hıristiyan güçlere yaptığı sınırlı askeri katkı bir yana bırakılırsa- ilk kez yüzyüze geldiği bu güçlü İslam imparatorluğu ile uğraşmak zorunda kalmıştı.

BENZER İMPARATORLUKLAR

Çok ilginçtir ki, birisi Akdeniz'in batı ucundaki İber Yarımadası'nın okyanusa bakan yakasında İslam Endülüsü'ne karşı, diğeri Akdeniz'in doğusuna açılan Batı Anadolu'da Doğu Roma (Bizans) Hıristiyan devletine karşı -birbirlerine yakın süreçlerde- biri beyliğini, diğeri krallığını büyütmüştü. 16. yüzyıla ulaştıklarında da Hint Okyanusu'nda çıkar çekişmesi içine girmişler ve Kızıldeniz'de, Afrika sahillerinde Mozambik'in Bombasa'sında, Hindistan'ın Diu'sunda ya da Basra Körfezi'nde ve Uzakdoğu'nun Açe'sinde birbirlerine karşı emperyal güçlerini hissettirmişlerdi. Akdeniz dünyasında sadece dolaylı ilişki ve mücadele içinde bulunurlarken biri Atlas Okyanusu'nu aşarak Brezilya'yı fethetmiş, diğeri ise başta Akdeniz'in olmak üzere Karadeniz'in büyük bir bölümünü egemenlik alanına sokarak Kırım'ı hakimiyeti altına almış, Rusya steplerinde boy göstermiş; bir yandan Viyana'yı kuşatmış, diğer yandan Uzakdoğu'nun Açe sultanlığına Hıristiyan bir imparatorluğa karşı mücadelesinde yardım elini uzatmıştır.

Benzer imparatorluklardı onlar. Birisi Hıristiyanlığın, diğeri İslam'ın bayraktarlığını yaparken iktisadi beklentileri hemen hemen aynıydı. Açılma dürtülerindeki gazâ ve kraliyetin/sultanlığın kapısındaki çıkar beklentileri farksızdı. Egemen oldukları geniş coğrafyalara ulaşmaları önceden hazırlanmış bir plan doğrultusundan ziyade zamanın, koşulların ve menfaatlerin yönlendirdiği hareketlerle olabilmişti. Dağılmaları da aşağı yukarı aynı benzerlikleri sergilemişti. İmparatorluklarının merkezi denetimleri zamanla kaybedilmiş, özel girişimcilerin yönlendirdiği iktisada mahkum olmuş ve iç isyanların, bağımsızlık mücadelelerinin sonunda -tabii ki derin izler de bırakarak- anavatanlarının sınırlarına gerilemişlerdir. Çok ilginç bir tesadüf ki, Profesör Halil İnalcık'tan Osmanlı'ya ilişkin imzalı kitabını[1] aldıktan kısa bir sure sonra Profesör Anthony Disney'in uzun süredir beklediğim iki ciltlik Portekiz ve Portekiz İmparatorluğu kitabı da imzalanmış olarak elime geçti. Sanki, iki imparatorluğun çok yetkin bu tarihçileri bana imparatorluk yapılanmalarını ve açılımlarını kıyaslayarak yeniden irdeleme olanağı vermişti.

Avustralyalı tarihçi Anthony R. Disney, 1960 yılında Oxford Üniversitesi'nde öğrenciyken kent-

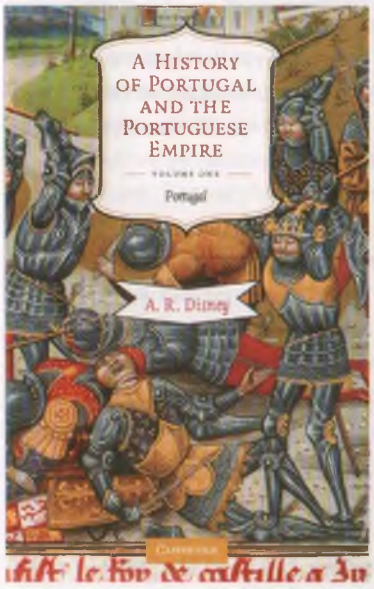
teki Blackwell'in vitrininde gördüğü ve sınırlı maaşıyla satın aldığı *Fort Jesus and the Portuguese in Mombasa* (Mombasa'da Hazreti İsa Kalesi ve Portekizliler) adlı bir kitap, geçen yıl bizlere yarım asırlık bir mesai sonucu olarak sunduğu *A History of Portugal and the Portuguese Empire* (Portekiz ve Portekiz İmparatorluğu Tarihi)[2] adlı başyapıtının hareket noktası olmuş. Çocukluğunu geçirdiği Kenya'dayken zaman zaman babası, annesi ve kız kardeşiyle tatil yaptığı Mombasa'daki anıları, onu günümüzde Portekiz İmparatorluğu'nun en önemli tarihçileri arasına sokan yolculuğun başlangıcı olmuş.[3]

Tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu üstüne (kimi açılımların yol gösterdiği sınırlı bilimsel çalışmalar ortaya koymuşsa da) yaptıkları incelemelerde, çağdaşı olan imparatorluklara eğilmeyi (Suraiya Faroqhi gibi kimi tarihçilerin imparatorluk sınırlarında dolaşmaları, Safevi ve Moğol imparatorluklarıyla belirli konular için yapılan mukayeseler dışında), maalesef, gerçekleştirememişlerdir. Böyle bir eksiklik ise kıyaslamanın sınırlı kalmasına neden olmuş, imparatorluklar arasındaki yayılma sebeplerinin, ortaya koydukları teşkilatların ve dağılma nedenlerinin ayrıntılarıyla belirlenebilmesine olanak vermemiştir. Büyük bir olasılıkla bu gerekçelerledir ki, Türkiye'deki yetersiz ve "biz"ci Osmanlı tarihçiliği evrensel boyutlara ulaşan yaklaşımlardan uzak kalmış veya bu yöndeki çabalar cılız bırakılmıştır. Türkiye'yi yönetenler ve Türk tarihçiler başka ülke ve toplumların geçmiş hallerinden pek haberdar olmadıklarından ötürü, çağdaş sorunların dillendirilmesinde sınırlarını pek aşamamışlar, bir bakıma savunmada kalmışlardır.[4]

ANTHONY DISNEY'İN ESERİ

a) Çekirdek bölge oluşumu

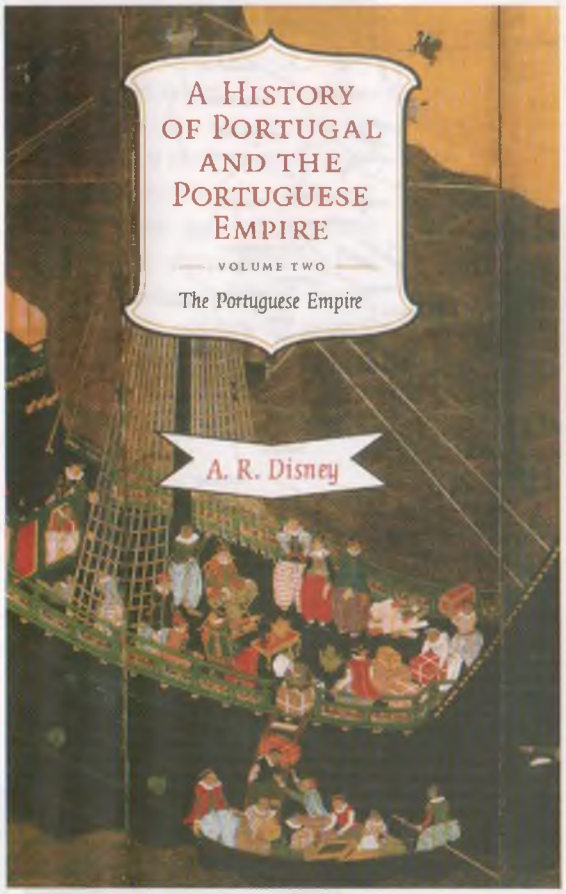
Profesör Disney'in planlaması özgün ve ilginç: Günümüzdeki Portekiz sınırları içinde kalan ve "ulusal" sayılan çekirdek kısmına ayrılmış olan ilk cilt; ve Uzakdoğu Asya'dan Brezilya'ya uzanan emperyal sınırlarda gezinen ve birinciyle uyum içinde olan ikinci cilt. Sanki, bizlere günümüz Türkiye'siyle Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrı ayrı, bir o kadar da çekirdek-kenar ilişkisini anımsatan bağlantılarıyla işlenmesi gereğini hatırlatan bir yöntem. Bir yandan daracık bir ülkeden imparatorluğa açılmış, sonra yine ilk/bugünkü sınırlarına çekilmiş -birçok devlet ve imparatorluk görüntülerinde yansıdığı üzere- bir devlet/toplum incelemesinde metodik bir rehber niteliği taşıyor; diğer yandan mukayeseli tarihçilik için işaretler veriyor. Kronoloji ile yapısal manzarayı mükemmelen iç içe sokmak suretiyle ve tarihçiliğin genelde eksikliğini duyduğu berraklığın eklemlenmesiyle güzel bir tarih seti oluşuyor. Erken Modern Çağ denilen süreçte başka imparatorluklarda olup biteni anlamak ve kıyaslamayla belirli benzerlikler ve zıtlıklar ortaya koymak olanağı doğuyor, özellikle Osmanlı tarihçileri için.

Birinci cilt, kıta Portekiz'ini ele alıyor. Önce coğrafi seti oluşturuyor, ilk yerleşimlerden söz ediyor ve ülkenin -kent ve köy- oluşumunda, ekonomik ve sosyal hayatında derin etkileri bulunan Kartaca ve Roma İmparatorluğu yayılmaları, kuzey/barbar (germanik) kavimlerinin istilaları, 711 yılında Afrika'dan ulaşan İslami etkiler (örneğin Osmanlıların Selçuklu, Sasani ve Bizans gibi imparatorluklardan etkilenerek oluşturdukları *hassa* ve *reaya*'nın -askeri ve sosyo-ekonomik- yapılanmasının yüzyıllar öncesindeki) benzer görüntüleri, Portekiz'deki ve Akdeniz içlerinden ve doğusundan gelenlerin izleri (örneğin sulama sisteminde Romalıları da aşan yenilikler) bağlantılı olarak betimleniyor; böylece, 12. yüzyılda kurulan bağımsız krallığın ve günümüz Portekiz'inin tarihsel köklerine iniliyor.

Kendisini kral (*rex*) olarak niteleyen Afonso Henriques'in sembol olduğu İslamiyete yönelik karşı-fetihler süreci sonunda Portekiz (*Portuguale*), 12-13. yüzyıllarda ortaçağ krallığının temelini attı. Bir ulus oluşturma aşaması da böylece başladı. Hem İslamiyetten alınacak intikam vardı hem de İspanya bütünü içinde kaybolmaya karşı -Kastilya üstünlüğüne karşı özellikle 1385'te yapılan Aljubarrato Muharebesi'yle mücadele verecekti.

14 Ağustos 1383 tarihinde Kastilya Krallığı'na karşı yapılan Aljubarrota Muharebesi (Disney'in kitabının birinci cildindeki ön kapak resmi)

Portekizcenin bütünleştirdiği idealizmin de etkisiyle -vebanın üçte bir nüfusunu yok etmesine karşın- kurumlarını sağlamlaştıracak, ateşli silahlarda ve denizcilikteki değişimlerle 16. yüzyıla ulaştığında -aynen birçok Osmanlı tarihçisinin Osmanlılar için uygun gördüğü deyimle- "altın çağ"ını görecekti:

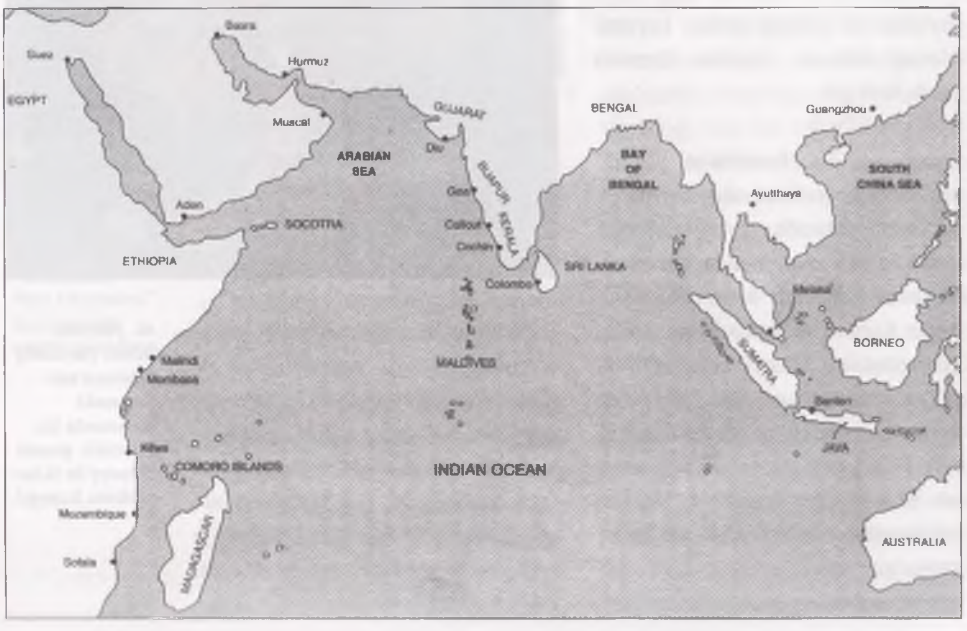
16. yüzyılın ikinci yarısında Japonya'nın Nagasaki limanında bir Portekiz gemisi (Disney'in ikinci cildinin kapağı).

"1490'ların ortalarından erken 1540'lara kadar olan süreç, birçok bakımdan, Portekiz tarihinin daha sonraki kuşaklar tarafından 'Altın Çağ' olarak da anılan, en çok hatırlanan sürecidir. Bu yıllarda Portekiz dünyadaki ilişkileri bakımından önceden erişemediği ve sonradan aynısını yaşayamadığı bir önem kazanmıştır. Portekizli denizciler Ümit Burnu'nu aştılar ve öncüler Brezilya'dan Güneydoğu Asya adalarına kadar olan ticari menzillerde yerleşim alanları oluşturdular".[5]

Portekiz'in geleneksel eyaletleri ve başlıca kentleri.

16. yy başlarında Portekizlilerin ulaştığı Hint Okyanusu.

Ancak "altın çağ", aynen Osmanlı İmparatorluğu tarihini ele alanlarca yapılan açıklamalarda olduğu gibi, ihtişamını yitirecekti; kurulan siyasal ve sosyal düzen, dış dünyadan elde edilen zenginlik, Lizbon'daki Jerónimos Katedrali'nin zirveye taşıdığı emperyal görüntü, 16. yüzyılın ikinci yarısında görkemini kaybedecekti. Profesör Disney'in çok ustaca döşediği satırlar şöyle tanımlıyor bu gidişatı:

"Onaltıncı yüzyılın sonlarında birçok Portekizli tüccar, ticari işlerde asillere tanınan imtiyazlarla ve Lizbon'da toplanan yabancı tacirlerin etkileri yüzünden durmadan artan kısıtlayıcı kurallarla engellendi. Yeni Hıristiyan [Katolikliğe geçen Yahudi] işadamları, kuşku duyulan inançlarından dolayı rahatsızlığın kaynağı sayıldı. Elzem ürünlerin daha pahalı olmasına yol açan Fiyat Hareketlenmesi'nin de etkisi oldu. Aylıklar yetersiz kaldı – buna bağlı olarak da sosyal gerilimler arttı."[6]

Yazarın Batı Avrupa tarihini irdelediği sayfalar, anakaranın iç dinamiklerini ve Avrupa'dan maruz kalınan etkileri yansıttığı kadar, denizötesindeki yapılanmayla ve bu yapılanmanın etkilediği bağlantılarla ilintisini kuruyor. İster 1580 yılında Habsburg yönetimi altına girmesi ve İspanya'yı kralı adına yöneten Olivares'in reform planları, ister 1640 yılında elde edilen bağımsızlıkla gelen yeniden yapılanma, Brezilya'dan gelen altının yarattığı Barok ihtişam, Lizbon'u yerle bir eden ve çevresindeki birçok kente zarar veren 1755 depremini yaşayan Pombal dönemi ve reformları, eski rejimi sonlandıran aydınlanma, sanat ve iç dinamikler, hiç sıkılmadan okunabiliyor; bilimsel bir kitabın sıradan bir tarih meraklısına anlatımındaki ustalık öne çıkarılabiliyor.

b) Okyanuslardaki oluşum

Disney 1. ciltte çerçevesini çizdiği ve içini çok güzel doldurduğu Batı Avrupa sınırındaki Portekiz'in taşıp Kuzey Afrika'da en yakın yer olan Septe (Ceuta)'ye 1415 yılında -yağmalamalarıyla ve camileri kiliseye çevirmeleriyle- girişilen, başka bir ifadeyle, Afrika, Asya ve Brezilya'da 350 yıl sürecek olan bir imparatorluğun Fas'ta temeli atılan başlangıcının nedenlerini açıklıyor: Fas açıklarındaki Müslüman korsanlara karşı gelmek, Kızıldeniz'den ve Sahra boyunca akıp gelen kervanların getirdiği mallara ulaşmak, özellikle de çok ihtiyaç duyduğu Fas buğdayından istifade etmek; bu arada -tarihçiliğin son zamanlarda üzerine vurgu yaptığı-İber Yarımadası'ndaki İslam karşıtı fütuhat hareketindeki devamlılığı göstermek, ayrıca da 1341 ve 1377 yılları arasında Papalığın verdiği ve İslama karşı Haçlı Seferi'ni öngören emirnâmelerin (*Bulla*'ların) gereğini yerine getirmek. Osmanlıların Marmara sahillerine ve daha sonra Gelibolu ayağıyla Balkanlar'a uzanmasındaki nedenlerin benzerliğindeki paralelliği anımsatıyor Disney. Osmanlıların Balkanlar'daki deneyimlerini Portekizliler, sanki, Fas'a taşıyorlar, zayıf ekonomilerine, hayatta kalmaları için gereken mühimmat sağlama zorluğuna ve Osmanlıların da hükümranlık rekabetinde desteklediklerı Molay Abdülmalik dahil (Portekiz kralı Dom Sebastião ile birlikte) üç liderin ölümüyle sona eren 1578 Kasrülkebir Muharebesi'ne rağmen oralarda (özellikle Septe, Tanca ve Mazagan'da) tutunmaya çalışıyorlar; okyanuslarda aradıkları serüvenlerin gözüpek insanlarını yetiştirmeye çalışıyorlar. Osmanlılar Balkanlar'da, Doğu Anadolu'da ve

Arap topraklarında genişlemeye çalışırken, Portekizliler okyanusların uzak sularında imparatorluk emellerini gerçekleştirmek istiyorlar.

Kral I. João'nun üçüncü oğlu denizci Henrique'nin -İslam'a karşı yeniden fetih hareketini hiç unutmadan ve denizcilikte yarattığı olağanüstü gelişmelerin- öncülüğünü 1460 yılına kadar olan süreçte katedilen mesafelerle ve sonrasında, fırtınalı havalarda geri dönüş korkularını hafifleten *caravele latina* adı verilen gemi tipiyle Diogo Cão ve Bartolomeu Dias gibi usta denizcilerin Batı Afrika sahillerinde kendileri ve "Batı" dünyası için bilinmeyen yerlere ulaşmalarıyla -hatta Afrika üzerinden Hıristiyanlığın uzaktaki durağı saydıkları Habeşistan'a (Preste João'ya) ve Kızıldeniz'e varma hayalleriyle- Portekizliler kendilerini Hint Okyanusu'na taşıdılar. Bu yöndeki hareketlerinde İspanyolların (Kastilyalıların) kendilerini serbest bırakmaları da işlerini ayrıca kolaylaştırdı. Profesör Disney, Portekizlilerin Batı Afrika serüvenlerini engin tarihçiliğiyle şöyle özetliyor:

"Onbeşinci yüzyılın başında Avrupalılar Atlantik'e ilişkin, kendi kıyı suları dışında, çok az şey biliyorlardı. Onu kuzeye ve batıya uzanan, fırtınaların, sisin ve soğuğun gizemli dünyasında korku ve uğursuzluk hissi veren azgın Okyanus Denizi olarak algıladılar. Neredeyse hiç bilinmeyen güneyden daha da fazla ürküyorlardı; pek çok denizci o yönde uzaklara giden bir geminin nasıl dönebileceğinden kuşku duyuyordu. Ancak, yüzyıl ilerledikçe, anlayış çok değişti. Avrupalılar Atlantik hakkındaki bilgilerini durmaksızın artırdılar – bu bilgiyi bizzat gözlemlerine ve deneyimlerine dayandırdılar. Okyanus sularının her bir köşesine açılmak ve güvenle geri dönebilmek için onun rüzgâr sistemlerini, akıntılarını ve hava hareketlerini öğrendiler; gemilerini, denizcilik tekniklerini ve yöntemlerini geliştirdiler. 1480 sonlarına kadar Afrika'nın tüm Atlantik kıyılarını başarıyla keşfettiler ve okyanusun hemen hemen tüm önemli takımadalarını buldular."[7]

Portekiz'in Batı Asya sularında yayıldığı bölgeler.

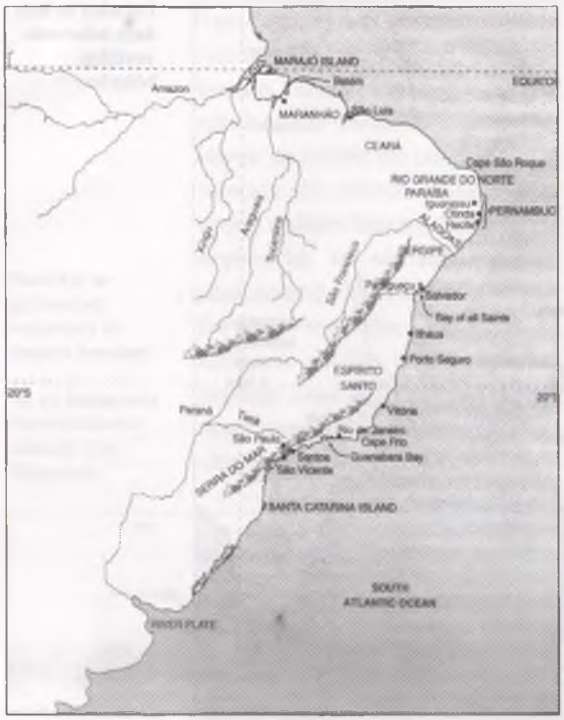
Portekizliler böyle bir oluşumun denizci öncüleri oldular; onların yolculukları, Disney'in tanımıyla, "dünya tarihinde en önemli hamlelerden birine" yol açtı ve Atlantik deniz ulaşım sistemlerini Hint Okyanusu'na bağladı.

Disney, Portekizlilerin kat ettikleri yolda egemen oldukları limanları ve kara parçalarındaki emperyal üstünlüklerini ve örneğin, Guinea, Mina, Benin, Niger, Kongo ve Angola'da askeri yerleşimlerine, ticaret faaliyetlerine, özellikle de esir ve (paraları *cruzado*'ya saflığıyla değer kazandıran) altın ticaretine dayalı yaşamlarını 19. yüzyıl başlarına kadar getirerek Portekiz İmparatorluğu'nun hareketlerini hem yatay hem de dikey olarak okuyucuya sunmaktadır.

1497 yılında birkaç gemi ile Ümit Burnu'nu dolaşarak Doğu Afrika'da Mozambik, ardından Batı Hindistan sahillerine ulaşan Vasco da Gama, değişik uygarlıkların yarattığı Hint Okyanusu'nun özellikleriyle karşılaştığının farkına vardı; "başkaları"nı ve başka şeyleri tanımak gereğini duydu.

[Portekiz kralı] Manuel, böylece, Gama'nın seyahati sonucunda Portekiz'in iki önemli fırsat yakaladığına inandı. İlki, Asya-Avrupa baharat ticaretini karayolundan kendisine çok önemli bir gelir sağlayacak -Portekiz tekeli denetiminde- Ümit Burnu yoluna yönlendirmekti. Kral ve saray çevresince böyle bir fırsatın ele geçirilmesi oldukça anlamlıydı. İkinci fırsat ise, "Ortadoğu İslamı"nı doğudan kuşatacak bir gücün harekete geçirilebilme olanağının elde edilmesiydi.[8]

Manuel'in hayal dünyası genişti; bir yandan Hindistan'a ulaşan, keşif kadar kilit noktaları arayan seferleri sıklaştırıyor, bir yandan da, çağdaş bir kronik yazarı João de Barros'un da not ettiği gibi, kendisini "fetihlerin, gemi seferlerinin ve Etiyopya, İran ve Hindistan ticaretinin lordu" olduğunu iddia ediyordu. Portekiz krallığı, Goa'yı merkez yapan ve daha sonra kullanılacak olan *Estado da India* tanımlamasıyla Hint sularındaki temellerini derinleştiriyordu. Genel vali Afonso de Albuquerque, bir yandan Batı Hindistan'daki Goa'yı merkez üssü yapmış, bir yandan da Kızıldeniz'e ulaşan baharat ticaretini kırmak ve İslam'ın kutsal yeri olan Mekke'yi ateşe verme planları yapmıştı. Ele geçirdiği Goa'dan sonra, Hürmüz ve Uzakdoğu'daki Melaka'ya

16. ve 17. yüzyıllarda Portekiz Brezilyası.

hakim olmuş, Çin'e elçi dahi göndermişti.

Portekiz bir yandan insafsız saldırılarla egemenlik alanları yaratıyor, bir yandan diplomatik hünerleriyle arkadaşlık (*amizade*), kardeşlik (*irmandade*) yaklaşımlarıyla başkalarını tanımaya çalışıyor, onlarla anlaşma yolları arıyordu. (Adeta, Osmanlıların gaza kararlılıklarıyla önlerine geleni altettiklerine ya da *istimalet* ile düşman saydıkları topraklarda halkı kazanmaya çalıştıkları yöntemleri çağrıştırıyordu). İslami ve emperyal Osmanlı İmparatorluğu okyanusa doğru yönelirken Portekizliler, Hıristiyan Etiyopya'yı ve Şii İran'ı kendileri için müttefik olarak düşünüyorlardı. Öte yanda kalan ve barbar olarak gördükleri Çin'e karşı yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Profesör Disney kronolojik tarih içine yapısal alanları sokarken hiç de sıkıcı olmuyor ve Osmanlıların Kızıldeniz'deki egemenlik vasıflarıyla çoğu zaman örtüştüğünü sandığım konuları akıcı bir üslupla yansıtıyor. Yazarın özellikle 20. bölümde dile getirdikleri Osmanlı tarihçiliğine kıyaslama olanağı vermesi bakımından ayrı bir önem taşıyor: Afrika sınırlarından Uzakdoğu'ya uzanan, imparatorluk merkezi Lizbon'dan Hindistan'daki yönetim merkezi Goa'ya gidiş-gelişin (*carreira da Índia*'nın) birbuçuk yıl süren ve türlü tehlikeleri barındıran okyanus yolculuğuyla ulaşılabilen *Estado da Índia* adıyla krallığın yetki alanları içindeki (*mare clausum*) siyasal yapı şöyle açıklanıyor: Goa'da oturan bir genel vali (*senhoria*), diğer yönetici sınıf üyeleri, liman şehirlerindeki yapılanma (özellikle *feitoria* denilen ticari isyasyonlar, deniz egemenliğine ve kıyılara yakın çevreleri korumaya hazır kalelerdeki savunma mekanizması için 5.500 kadar askeri güç.[9] Portekiz ve Osmanlı yetkililerin kâr marjlarını artırmak için ellerine geçirmek istedikleri baharat ticaretiyle ilgili olarak Disney, tanınmış tarihçilerin, özellikle Frederic C. Lane, F. Braudel, Halil İnalcık ve N. Steensgaard'ın savundukları ve benim de bir yönüyle benimsediğim bir varsayıma, yani özellikle 16. yüzyıl ortalarından itibaren baharatın büyük ölçüde Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarıyla Akdeniz'e taşındığı fikrine şüpheyle baktığını şöyle ifade ediyor:

"Bu varsayımlar şu anda aldatıcı sayılmaktadır. Temelde Magalhaes Godinho'nun -1550 sonlarında Ümit Burnu yoluyla Lizbon'a 'getirilene kadar' karabiberin, Kızıldeniz yoluyla Akdeniz'e taşındığı kanaatine varan- önceki görüşlerine karşı C.H.H. Wake ortaya koymuştur ki, Ümit Burnu'nu dolaşarak Avrupa'ya getirilen Portekiz karabiberi, onaltıncı yüzyılda, karayollarıyla ithal edilenden her zaman fazla olmuştur."[10]

Ancak, böyle bir varsayım, Osmanlı egemenliği altındaki bölgelere ulaştığı ve oranları kesin olarak bilinmeyen miktarları dile getiremediği için Wake'in tespitlerinde yanılgı payları olabileceğini düşündürmektedir.

Disney, imparatorluğun yapısında saklı ve limanlararası ticaretle ilgili olan şu konuya da dikkat çekmekte; kraliyetin paylaştığı ve fetihlerle/baskınlarla elde edilen ganimete ve İslam aleyhtarlığı da taşıyan, devlet izniyle yapılan korsan (*corso*) hareketleriyle sağlanan gelirleri hatırlatmakta. Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek "cihad" ile gerekse "levend reisler"inin işlevleriyle elde edilen kaynaklar hesaba katıldığında kıyaslamalı tarihçilik için yeni bir kapı açıldığı düşünülebilir.[11] Ayrıca, Disney'in belirttiği ve Portekiz'in egemen olduğu limanlarda yabancı gemilerden gümrük geliri toplama amacı için verilen güvence (*cartaz*), Osmanlılarda padişah tarafından aşağı yukarı aynı amaçlarla verilen ama aynı kârı getirmeyen *ahdname* ile kıyaslanabilecek bir nitelik sayılmalıdır.

Profesör Disney'in vurguladığı ve Lizbon'dan çok uzaklardaki *Estado da Índia*'nın yönetiminde özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında başgösteren çözülmenin, Osmanlı İmparatorluğu tarihi ile uğraşanlar arasında yıllardır tartışma konusu yapılan adem-i merkeziyet (*desantralizasyon*) ile kıyaslanması da yeni açılımları getirebilecek işaretler vermektedir. Bu arada Hollandalı ve İngilizlerin Hint Okyanusu'nda etkilerini göstermeye başladıkları dönemde, Portekizlilerin Asya ve Afrika'da toprak kazanma girişimleri -1630'da kraliyet gelirlerinin üçte biri topraktan gelmektedir- düşünüldüğünde artık tam bir deniz ve ticaret imparatorluğundan bahsedilemeyeceği akla gelir. Osmanlılar okyanus gözleyen Yemen'i 1630'lu yıllarda terk ederlerken, Portekizliler de bu tarih öncesi ve sonrasında Hürmüz ve Muscat gibi limanı kentlerinden çekilmek zorunda kalmışlardı.

Disney'in emperyal yapılanma dışında kalan önemli bir faaliyet alanı olarak sunduğu ticaret, Portekiz'in Asya'daki varlığının başka, ancak çok önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Asiller grubundan sayılan *Fidalgo*'ların inisiyatifindeki emperyal görüntünün dışında, örneğin kenarda kalmış iskelelerden Basra Körfezi ve Yemen gibi bölgelere özellikle baharat ve pamuklu malzemeyi kaçak olarak taşıyan *pimenteiros* grubunun işlevi gibi, imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki özel ticari faaliyetler, Osmanlı yapılanmasında benzeri pek az görülen bir faaliyet türü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Başka bir deyişle, kimi tarihçilerin gayretleriyle ortaya çıkarılan nadir faaliyetler -Venedik'te *Fondaco dei Turchi* (Türk hanı) ya da Kahire'de bir Müslüman tacirin kurduğu ticaret ağı- Osmanlı ticari açılımının yetersizliğini kapatacak hacim ve sayıda değildir. Öte yandan yazarın "soldiers-of-fortune" yanbaşlığı altında ücretli (mercenary) asker ve hizmetliler hakkında verdiği bilgiler, karşıt bir imparatorluk olan Osmanlılarda uygulanan yöntemlerle karşılaştırılması ve ortak yönlerin keşfedilmesi bakımından (örneğin Osmanlı devşirme sistemine benzer olarak kimi Portekizlilerin din değiştirerek Müslüman devletlerde rahat yaşam bulmaları, bu arada ticarette çok büyük bir rol oynamaları) önemli sayılmalıdır.

c) Daha uzaklardaki tarih

Profesör Anthony Disney'in kitabı bizleri, 15-17. yüzyıllarda yayılan Avrupa'nın Portekiz ayağıyla Atlas Okyanusu'nun adalarında ve Brezilya'da da gezdirmektedir. Türkiye'de akademik tarihçiliğin ve tarih öğretiminin henüz sınırları içine alamadığı -Brezilya'ın futbol pazarı ya da karnavalı dışında tarihinin pek bir şey ifade etmediği- böyle uzak deniz ve toprakların (bildiğim kadarıyla birkaç üniversitede Avrupa ve ABD tarihine ilişkin gelişmeler veya kişisel bir girişimle verilen bir dersin dışında kalan) çok yeni değerlendirmelerle yansıtılması bu bakımdan önemlidir. Türk tarihçiliği sürekli savunmada kalmış (belki de bırakılmış) yapısını yırtmak zorundadır. Kimi dergilerin içine giren ve Türk-İslam tarihinin dışında kalan konular tesadüfi yansımalar olarak kalmakta, geniş çerçeveli yaratılabilecek bir tarih okulunun içermesi gereken "başkaları"na ait konular ulaştığımız şu yıllarda dahi incelenememeketedir. Böyle bir durum, bilim ve sanat alanlarındaki kısırlıklarından öte Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin -Batı'nın tersine- dünya nezdinde söz hakkını sınırlamaktadır. Güney Afrika'daki dünya futbol şampiyonasına bağlı kalarak, o yöre ya da Afrika veya Brezilya hakkında yansıtılan kültür algılaması yapay kalmaktadır. Örneğin Mandela'nın verdiği bağımsızlık mücadelesinin yüzyıllar gerisinde kalan emperyal görüntüler ve onlara bağlı yerel yapılanmaların ya da Disney'in bizleri gezdirdiği okyanus kıyılarındaki veya adalarındaki tarihsel coğrafyanın bilincinde olarak seyredilen dünya futbolunun ayrı bir önemi ve zevki olmalıdır muhakkak. 16. yüzyılın başında -Pedro Alvares Cabral komutasındaki Portekizli kuvvetlerin 1500 yılında Brezilya'ya ulaşmalarından sonra- karşılarında buldukları yerli Amerikalı (*Amerindian*) halkla başlayan ilişkileri, oralara getirdikleri hastalıklar, yaydıkları Hıristiyanlığın etkileri, oralara göz dikmiş başka emperyal (Hollanda gibi) güçlerle mücadeleleri ya da anlaşmaları, göz kamaştıran ormanlara yönelik ticaret, geliştirilen şeker sanayii, Afrika'dan yapılan köle ticareti, Brezilya kaynaklı olan kölelerin de çalıştırıldığı çiftlikler ve onlara dayanan işgücü, Portekiz deniz imparatorluğunun merkezinden çok uzaklardaki oluşumları yansıtıyordu. Şeker sanayiinin yanında büyüyen tütün ve sığır endüstrisi ve ardından altın işletmesi, kaçakçılık, kraliyet gelirlerindeki eksilmelerin krallığın beşte bir (*quinto*) baş vergisiyle karşılanması teşebbüsleri ve 19. yüzyılın başlarında Brezilya'nın bağımsızlığa gitmesi, bir imparatorluk serüveninin bizlere Profesör Disney'in son verilere göre dikkatlice ve mükemmel özetlenmiş Güney Amerika tarihinden görüntülerdir.

17 ve 18. yüzyıllarda Portekiz'in Asya ve Afrika'daki sömürgeleri de benzer süreçleri yaşamıştı. Küçülen imparatorluk, Uzakdoğu'daki Macau ve Timor, Doğu Afrika sahilleri ve Hindistan'da konuşlandığı yerlerle sınırlı kalmıştı. Arap Yarımadası'nda Müslüman Oman halkı ve Hindistan'da Maratalar Avrupalı sömürgecilere karşı birer çetin ceviz iken, Hollandalı ve İngiliz patronlar Asya zenginliklerine çoktan ortak olmaya başlamışlardı. Osmanlıların çok genişleyen imparatorluklarında olduğu gibi uzaklardaki kalelerini elde tutmak zorlaşmıştı. Zaman zaman alınan önlemler, kuvvet takviyeleri, adem-i merkeziyet tarzı uygulamalar -Profesör Disney'in kitabının dışında kalan- 19 ve 20. yüzyıllarda devam etmişse de 1974 yılındaki bir askeri ihtilal imparatorluk kalıntılarının sonunu kesin olarak belirlemiştir.

SALİH ÖZBARAN
EMEKLİ TARİH PROFESÖRÜ, İZMİR

DİPNOTLAR

* *Uluslararası Türk Deniz Gücü Tarihi Sempozyumu: 16'ncı ve 17'nci yüzyıllarda Hint Okyanusu'nda Osmanlı Deniz Varlığı (International Turkish Sea Power History Symposium: The Indian Ocean and the Ottoman Navy in the 16th and 17th Centuries)*, ed. Deniz Eğitim ve Öğretim Komutanlığı, İstanbul: Deniz Basımevi, Mart 2009.

1 H. İnalcık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar – I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009. İnalcık'ın daha önce Osmanlılara ilişkin ve "imparatorluk" başlığını taşıyan sayısız çalışmalarından -sanırım kamuoyu toplamak amacıyla böyle bir başlık (*Devlet-i Aliyye*) altında acelece derlenip- çıkarılan bu kitabının burada tanıtmaya çalıştığım Anthony Disney'in kitabında gösterdiği özen ve düzenden yoksun görünmesi bana çok üzücü bir durum gibi geldi. Besbelli ki, Halil İnalcık'ın tarihçiliğe vurduğu damgadan ticari amaçlı yararlanılmaya çalışılmış. Kitabın (daha önceleri çok daha dikkatlice yayınlanmış incelemelerinin tersine) kısa zamanda defalarca basılması -Osmanlı/tarih meraklı dışında- bunun kanıtı olmalıdır.

2 *A History of Portugal and the Portuguese Empire from the beginning to 1807*. Cilt 1: *Portugal*, 386 sayfa, cilt 2: *The Portuguese Empire*, 438 sayfa, Cambridge University Press, 2009.

3 Portekiz'in gerek Batı Avrupa'nın dar bir şeridine sıkışan, gerekse kurduğu denizaşırı imparatorluğunu konu eden çalışmaların seçkin tarihçilerini burada sıralamak bu makalenin sınırları dışına taşmaktadır. Bu hususta aşağıda (not 5) yapılan atıf aracılığıyla ulaşılabilecek bilgiler yararlı olabilir.

4 Sınırlı bir kıyaslama için bak. Salih Özbaran, *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını, 2009, özellikle ss. 30-36.

5 Disney, *A History*, I, s. 143.

6 Disney, *A History*, I, s. 178.

7 Disney, *A History*, II, s. 27.

8 Disney, *A History*, II, s. 126.

9 Böyle bir kıyaslamanın yapılabilmesi için Osmanlı tarihine ilişkin materyal ve bazı sonuçlar benim yukarıda andığım kitabımda ve *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, başlıklı derlememde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004) bulunabilir. Osmanlı, Moğol ve Safevi imparatorluklarının birbirleri ve Avrupa'dakilerin yapılanmalarıyla kıyaslama amacı taşıyan, ancak sonradan geliştirilemeyen bir çalışma için bak. H. Berktay ve S.Faroqhi (ed.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London: Franc Cass, 1992.

10 Disney, *A History*, II, s. 152.

11 Son yıllarda bu konu üstüne bilhassa eğilen, başta Osmanlı olmak üzere çeşitli kaynaklara dayanan önemli bir çalışma için bak. İ. Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venediklıler*, İstanbul: Timaş, 2009.

CAM İŞKOLUNDAKİ SENDİKAL MÜCADELE VE

1980 CAM GREVLERİ

CAN ŞAFAK

1980 ilkbaharında başlayan cam grevleri; aynı yıl metal ve dokuma işkollarındaki kitle grevleri ve Türkiye'nin dört bir yanına yayılmış irili ufaklı iki yüzden fazla grevle birlikte 12 Eylül sabahı durdurulan bir büyük kitlesel karşı duruşun parçasıdır. 1976 yılının ilk aylarına kadar uzanan MESS grevleriyle başlayan ve bir dizi işkolunda büyük ölçekli/birleştirilmiş toplu pazarlık süreci içinde ortaya çıkan kitle grevleri işçi sınıfının ülke siyasetinde ağırlığını hissettirdiği en etkili mücadele araçlarından biri olmuştur.*

1980 cam grevlerinin öyküsü, işkolunda "sınıf ve kitle sendikacılığının" yükselişini, birlik arayışlarını, güç ve eylem birliğinin hayatın bir parçası haline gelişini anlatır.

Hasan Basri Babalı'nın aziz hatırasına.

Kitle grevleri sol için çok etkili mücadele/ajitasyon alanları olmakla kalmamış, sendika-siyaset, sendika-parti ilişkilerinin irdelenmesi, anlaşılması, sendika örgütlenmesi ve toplu pazarlık sürecindeki politika arayışları yönünden de dikkate değer bir entelektüel birikim yaratmıştır.

Kitle grevleri son derece ağır siyasi baskı, belirsizlik ve ekonomik çöküş koşullarında yürütülmüştür. 70'lerin sonlarında hükümetler birbiri ardına değişmekte, pek çok ilde sıkıyönetim uygulanmaktadır. Hızla tırmandırılan terör hedef gözetmeksizin otobüs duraklarına, iskelelere, kahvehanelere yönelmeye başlamıştır. Ekonomik göstergeler, giderek derinleşen büyük bir bunalıma işaret etmektedir. 1970 devalüasyonu ve 1973 petrol krizinin etkileriyle giderek yükselen enflasyon oranı 1977 yılının ortalarından başlayarak üç haneli rakamlara yaklaşmış, yatırımlar ve üretim azalmış, gerçek ücretler hızla gerilemeye başlamıştır. Ve Türkiye, yakın tarihinin en büyük ekonomik dönüşümüne hazırlanmaktadır. Hâkim sınıfların stratejisi, sermaye birikimi ve sanayileşme sürecinin temelini oluşturan devletin ekonomiye doğrudan katılımının ve ithal ikameci modelin terk edilerek ekonominin küresel kapitalist sistemle bütünleştirilmesidir. Bu dönüşümü 1980, 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül askeri darbesi başlatacaktır.

Bu koşullarda yürütülen grev dalgasının -kitle grevlerinin- küçük bir parçası olmasına rağmen, gerek toplu pazarlık sürecinin yürütülmesindeki özgün yanlar ve gerekse 70'lerin sonlarında sendika hareketine damgasını vuran "eylem birliği" tezlerinin

hayat içinde sınanması bakımından 1980 cam grevleri son derece dikkat çekicidir, önemlidir.

Kristal-İş*[1] ve Hürcam-İş[2] sendikaları grevlerin başlamasının hemen ardından; 17 Haziran 1980 günü yayınladıkları 19 sayfalık ortak basın duyurusunda Türkiye'de cam işkolunda işçi sayısının yaklaşık 10 bin civarında olduğunu, bunun 9 bininin Kristal-İş ve Hürcam-İş sendikalarında örgütlü olduğunu açıklamaktadırlar.[3] Bu, çok yüksek bir sendikalaşma oranına işaret etmektedir. O yıllarda bağımsız bir işkolu olan cam işkolu merkezileşmiş, tekelleşmiş bir avuç fabrikayla sınırlıdır. Türkiye'de cam fabrikalarının büyük bir bölümü "Cam Holding" olarak bilinen Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş.'ne (Şişecam) aittir. Cam üretiminin neredeyse tamamı Şişecam tarafından yapılmaktadır. Ve o yıllarda cam tekeli, Türkiye pazarında belirleyici, "diz çöktürücü" bir ekonomik güçtür.

Ağırlıklı olarak Şişecam fabrikalarını kapsayan toplu pazarlığı işverenler adına Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası yürütmektedir. Buna karşılık toplu pazarlık masasında cam işçilerini iki ayrı sendika temsil etmektedir: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (Türk-İş) bağlı Kristal-İş ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (DİSK) bağlı Hürcam-İş.

NEDEN GREV?

Kristal-İş ve Hürcam-İş, ortak basın açıklamalarında, grevin ekonomik nedenlerine ilişkin temel bir tespitte de bulunmaktadırlar: "Ülkemizin en güçlü finans kuruluşu olan İş Bankası çeşitli işkollarının yanında cam işkolunda da tek yetkilidir. Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. ülkemizde en çok kâr eden şirketler arasında yer almaktadır. Cam ve şişe tekelinin bu denli kâr oranı yüksek bir şirket olmasına karşın, cam işkolunda çalışanların ücretleri, diğer sosyal hakları çok düşüktür." Bunun nedeni ise sendika rekabetidir; iki sendikanın o güne kadar toplu pazarlık sürecinde birlikte hareket edememeleridir.[4]

Bu tespite bağlı olarak grevin nedenleri, basın açıklamasında ayrıntılı olarak ortaya konmaktadır. Cam işçisinin satın alma gücünü koruyabilecek bir ücret artışı, haftalık çalışma süresinin 42,5 saate indirilmesi, yıllık ücretli izin sürelerinin artırılması, işyerlerinde çalışan memur ve teknik elemanların da toplu sözleşme kapsamına alınmaları, iş güvencesi, ihbar ve kıdem tazminatlarının artırılması. Önemli bir uyuşmazlık konusu da hak grevidir; sendikalar toplu sözleşmenin uygulanması sırasında ortaya çıkabilecek uyuşmazlıklarda grev hakkının toplu sözleşmeye girmesi konusunda ısrarlıdırlar.

Fabrikalarda çalışma koşulları ağırdır, kulakları sağır edici gürültü, toz, aşırı sıcaklık... Cam işçisi "terini kurulamaya, temiz hava solumaya" fırsat bulamadan "bütün gün, bütün hafta, bütün yıl, makine hızında, onun bir parçası olarak" çalışmaktadır.[5] Züccaciye fabrikalarında el imalatı yaygındır. Cam, pipoların ucundaki ağır ma-

deni, zehiri soluyan goble işçilerinin nefesleriyle şekillenmektedir. Pahalılık "hayatı zindan etmektedir, eve bir kilo et, meyve götürmek, borçsuz bir ay sonu getirmek" hayaldir.[6] İşçiler baskı ve tehditle tatil günlerinde de çalıştırılmaktadırlar, bu işveren tarafından o kadar olağan görülmektedir ki 1979'da Paşabahçe'de işçilerin bayramda tatil haklarını kullanmaları büyük bir çatışma konusu olur.[7] Grev, cam işçisi için bir umuttur.

Ancak 1980 cam grevlerine yol açan asıl etkenin konjonktürel olduğu kuşkusuzdur. Bu, Kristal-İş ve Hürcam-İş'in basın açıklamasına da açıkça yansımıştır: "Ülkemizde sermaye çevreleri siyasi iktidarı da yanına alarak işçi sınıfının ekonomik ve demokratik haklarını yok etmek için sürdürdükleri çabaları daha da yoğunlaştırmışlardır. 1980 yılı başından itibaren belli başlı işkollarında başlayan toplu sözleşme görüşmeleri sermaye çevrelerinin saldırgan ve uzlaşmaz tutumları karşısında çıkmaza sokulmuş ve binlerce işçi greve çıkmak zorunda kalmıştır."[8]

Gerçekten de 1980 cam grevlerinin asıl dinamiği; 1975 yılından başlayarak sendika hareketinin yığınsallaştığı, siyasallaştığı koşullardır. Sol, sendika politikalarının çizilmesinde birinci derecede etkilidir ve cam grevlerinin de bir parçası olduğu kitle grevleri sınıf savaşının yükseltilmesinde, hâkim sınıfların saldırılarının geriletilmesinde önemli dayanaklardan biri olarak görülmektedir. Ve 1980 cam grevlerinin öyküsü, işkolunda "sınıf ve kitle sendikacılığının" yükselişini, birlik arayışlarını, güç ve eylem birliğinin hayatın bir parçası haline gelişini anlatır.

BİRLİK TARTIŞMALARI

1979 Mart'ında toplanan Kristal-İş 6. Genel Kurulu'nda sendikanın kurucusu ve ilk genel başkanı Mehmet Şişmanoğlu yönetimi devrilmiş, yeni bir ekip işbaşına gelmiştir. Hasan Basri Babalı Genel Başkan, Ahmet Kaya Genel Sekreter, Hacı Akbaş Genel Mali Sekreter ve İbrahim Eren

Genel Eğitim ve Teşkilatlanma Sekreteri seçilmişlerdir. Yeni ekip kendisini, "sınıf ve kitle sendikacılığını ilke edinmiş" bir yönetim olarak tanımlamaktadır. Genel Kurul'un ardından, ilk Yönetim Kurulu toplantısı 3 Nisan 1979 günü yapılacak; "Kristal-İş aylık gazetesinin yeniden çıkartılması, İcra Kurulu'nun bütün işyerlerini gezip sorunları yerinde saptaması" karar altına alınacaktır. Kristal-İş Yönetim Kurulu'nun 25 Temmuz 1979 günü yaptığı ikinci toplantısında ise aldığı kararlar arasında, Hürcam-İş tarafından yapılan çağrıya cevap verilmesi de yer alacaktır.[9] Bu çağrı, "birlik" çağrısıdır.

Hürcam-İş'i, cam işkolunda "birlik" ve "eylem birliği" tartışmalarını başlatacak olan bu çağrıyı yapmaya iten neden ise Kristal-İş'teki yönetim değişikliğinin ortaya çıkardığı "diyalog olanağı" olmuştur.

Hürcam-İş kendisini "cam işçilerinin ileri sendikal örgütü" olarak görmekte ve hedefini "DİSK çatısı altında sınıf ve kitle sendikacılığının hayata geçirilmesi" olarak koymaktadır.[10] Başından beri Kristal-İş'in yaklaşan kongresine eğilmiş, gelişimleri takip etmiştir. Paşabahçe Şube Kongresi'nde yönetime aday olan "ilerici" grubu desteklemiş ve "ilericilerin ittifakını" savunmuştur. Ve Kristal-İş'in 6. Genel Merkez Genel Kurulu'nun ardından Hürcam-İş, bu kongrede yönetime gelen ve DİSK'e bağlı Türkiye Maden-İş çizgisinde olduğunu her fırsatta ima ettiği[11] "ilerici" ekiple diyalog arayışı içindedir.

Ve Hürcam-İş'in çağrısı üzerine, Kristal-İş ve Hürcam-İş İcra Kurulları, 26 Nisan günü İstanbul'da bir araya geldiler. Kristal-İş bu görüşmenin seyrini şu satırlarla aktarmaktadır:

"Bu görüşmede iki sendikanın birleşmesi konusu, Hürcam-İş tarafından dile getirildi. Kristal-İş olarak bizler birleşme kararını tabanın verebileceğini, bunun değerlendirilmesi gerektiğini savunduk. Birleşmeden yana olduğumuzu, fakat bunun uzun bir dönemi kapsayacağını da vurguladık. Hâlbuki bizim önümüzde duran toplu iş sözleşmelerinin yaklaştığı birinci hedefin bu olduğu tarafımızdan dile getirildi. Kristal-İş olarak cam işçilerinin çıkar ve menfaatleri için iki sendikanın toplu iş sözleşmelerine birlikte girmeleri ve ortak hedefler saptanmasının gerekliliğini ısrarla savunduk. Bunu Hürcam-İş yöneticileri de olumlu karşıladı. Sürekli görüşebileceğimizi vurgulayarak ayrıldık."[12]

Ancak bu toplantının ardından Hürcam-İş, birlik önerisini Kristal-İş'e bu kez yazılı olarak iletti.[13] Hürcam-İş yazısında, cam işkolunda iki karşıt sendikanın faaliyet göstermiş olmasını, "temeldeki ayrılığa" bağlıyordu. Bu ayrılık "iki tip sendika anlayışından" gelmekteydi: Türk-İş'te ifadesini bulan "sınıf uzlaşmacısı sendikacılık" ve DİSK'te somutlanan "sınıf ve kitle sendikacılığı." Hürcam-İş bu bölünmüşlüğün sendika hareketi için en önemli sorun olduğunu, başarının yalnız birlik temelinde gerçekleşeceğini vurguluyordu. Ve Hürcam-İş birlikten anlaşılanın, cam işçilerinin işkolu düzeyinde tek çatı altında birleştirilmeleri olduğunu, birliğin "bir geri mevzide değil, bir ileri mevzide" gerçekleştirilebileceğini bildiriyordu: "DİSK altında birlikten başka bir alternatif tanımıyoruz. Bu bizim için temel ilkedir."[14]

Buna karşılık Kristal-İş, 1979 Haziran'ında yayınlanan gazetesinin ilk sayısında, sendika yönetiminde gerçekleştirilen değişiklikle cam işkolunda sınıf ve kitle sendikacılığının temellerinin atıldığını açıkladı.[15] Bu, iddialı ve kendisini "cam işçilerinin ileri sendikal örgütü" olarak gören Hürcam-İş için de kabul edilemez bir tespitti.[16] Hürcam-İş 30 Temmuz 1979 günü Kristal-İş'e yazılı bir çağrı daha yaptı. Kristal-İş yönetimini kariyerizmle suçlayan ve sert bir üslupla kaleme alınan yazıda, birlik isteyen cam işçilerinin çıkarlarını savunmanın her şeyden önce onların birliğini savunmakla mümkün olacağı vurgulandı."[17] Kristal-İş bu yazıya aynı sertlikle yanıt verdi. 26 Nisan günü iki sendikanın icra kurullarının aldığı ortak eylem kararının Hürcam-İş yöneticileri tarafından çiğnendiğini açıkladı. Kristal-İş'e göre bunun nedeni yönetime karşı Hürcam-İş tabanındaki hoşnutsuzluğun kabarmasıydı. Hürcam-İş yönetimi, "sallantı koltuklarını korumak için" bu devrimci slogana sarılmaktaydı ve gündemde yokken iki sendikanın birleşmesi konusunun sürekli işlenmesinin nedeni de buydu.[18]

Tartışma sertleşmişti. Hürcam-İş'in iki sendikanın DİSK çatısı altında birleşmesi çağrısına karşı Kristal-İş, "birlik" ve "söz ve karar sahibi tabandır" ilkesine sonuna kadar sahip çıktığını açıklıyor ama Hürcam-İş'in önüne kısa dönemli, somut bir politika/önerme koyuyordu: "Güç ve eylem birliği!" Henüz birlik için gereken şartlar oluşmamıştı, "gerçekçi" ve "ilerici" olan 26 Nisan'da alınan kararların hayata geçirilmesiydi. Kristal-İş, "aynı sömürücüye karşı ortak eylem ilkesi üzerinde her türlü

Hürcam-İş ile Kristal-İş arasında toplu pazarlık süreci öncesinde ortaya çıkan ve DİSK Yürütme Kurulu'nun da taraf olduğu politika farklılığı esasen siyasiydi. TKP politikalarının hâkim olduğu Maden-İş çizgisi ile DİSK'in en büyük sendikası olan CHP paralelindeki Genel-İş'in belirleyici olduğu -solun kimi kesimlerini de içine alan- taraflar arasında belirgin bir gerilim mevcuttu.

Çayırova fabrikaları yolunda, soldan başlayarak Hasan Basri Babalı, A. Rıza Gülkaya ve Necati Altunkaynak. Altunkaynak, 80'lerde Kristal-İş Genel Sekreteri ve bir dönem de Genel Başkanı olarak görev yapacaktır.

kasa ve kafa birliğine" hazır olduğunu açıklıyordu.[19]

BİR ÜLTİMATOM

"Birlik" ve "eylem birliği" tartışmaları fabrikalarda, işçiler arasında da yankı buldu. Topkapı fabrikalarındaki Hürcam-İş işyeri temsilcileri 1 Ağustos günü "bir ültimatom" başlığını taşıyan bir bildiri/deklarasyon dağıttılar ve sendikalarına da ilettiler.[20] "Hürcam-İş Sendikası Yürütme Kurulu Başkanlığına" hitaben "1300 işçi adına" kaleme alınan bu bildiride Kristal İş'in yönetimine "namuslu, ilerici insanların" gelmesiyle cam tekeline karşı "sözleşmede ve mücadelede eylem ve güç birliği koşullarının" oluştuğu ancak Hürcam-İş yönetiminin "bu fırsatı yok edici tutum ve davranışlar" içinde olduğu vurgulanmaktaydı. Bildiride dört maddeden oluşan bir öneri yer almaktaydı: Hürcam-İş'in Çayırova Düzcam'daki örgütlenme çalışması durdurulmalıdır. İki sendikanın birbirlerinin yetkili oldukları işyerlerinde örgütlenmeyecekleri protokole bağlanmalıdır. Kristal-İş ve Hürcam-İş toplu sözleşme sürecinde güç ve eylem birliği yapmak için protokol yapmalıdır. Sendikal birlik ancak bu ilkeli tutumdan sonra uzun vadede düşünülmelidir.[21]

Hürcam-İş'e temsilcileri tarafından verilen ültimatom öncesinde Kristal-İş ve Hürcam-İş, DİSK'in de dahil olduğu bir toplantı yapmışlardı. Yazılı belgelerde bulunmayan bu toplantıyı o dönemde Kristal-İş Genel Eğitim ve Teşkilatlanma Sekreteri olan, sonraki yıllarda da Kristal-İş Genel Başkan Vekilliği ve Genel Başkanlığı görevlerinde bulunmuş olan İbrahim Eren, anlatıyor:

"DİSK salonunda bir toplantı yaptık. DİSK Genel Sekreteri Fehmi Işıklar, DİSK Genel Örgütlenme Sekreteri Tuncer Kocamanoğlu katıldılar o toplantıya. Kristal-İş'ten ben katıldım. Hürcam-İş'liler vardı. O toplantıya cam işçileri de geldiler. Ama bizim sendikadan değil, Hürcam-İş'in örgütlü olduğu Topkapı Şişe ve Teknik Cam işyerlerinden cam işçileri katıldılar. Hürcam-İş'in işyeri sendika temsilcileri katıldılar. Bu toplantıda Hürcam-İş, birlik olmalı, Kristal-İş DİSK'e geçmeli dediler. Onların birlikten anladıkları Kristal-İş'in Hürcam-İş'e katılmasıydı. Işıklar ve Kocamanoğlu da hayata geçirilmesi gerekenin sendikal birlik olduğunu, birliğin aynı sendika çatısı altında ve DİSK'te sağlanması gerektiğini savundular. Biz eylem birliğini savunduk. Sendikal birlik için tabanımızın henüz hazır olmadığını söyledik. Gerçekten de biz daha önce 74'te Paşabahçe'de Hürcam-İş örgütlenmesi yapmıştık. O örgütlenme çalışması başarılı olmamıştı. Bunları hatırlattık. Tabanımızın DİSK çatısı altında birleşmeye hazır olmadığını söyledik. Önce eylem birliği yaparız, başarılı bir grev olursa ve iyi bir sözleşme imzalayabilirsek birleşme kolaylaşır, bir iki yıl içinde birleşme sağlanabilir dedik. DİSK bizim görüşlerimize karşı çıktı. Bir sonuç alamadık. Toplantı bitince Teknik Cam'lılar, Topkapı Cam'lılar benim etrafımı sardılar. 'Başkan biz sizin görüşlerinizi destekliyoruz, sendikal birlik uzun vadeli bir amaç, bugün eylem birliği sağlanmalı' dediler."[22]

DİSK Örgütlenme Dairesi, Hürcam-İş işyeri temsilcilerinin sendikalarına verdikleri ültimatomun ardından bir bildiri yayınladı. "DİSK'in işkolu sendikal örgütü Hürcam-İş'in yiğit işçileri" diye başlayan DİSK bildirisinde, cam işçileri Hürcam-İş Sendikası'nda birleşmeye çağrılmaktaydı.[23] Bildiride Hürcam-İş işyeri temsilcilerinin ültimatomu, "işçi sınıfımızın birliğini bölücü" bir girişim olarak nitelenmekte, temsilciler çok sert ifadelerle uyarılmaktaydı.[24] Kristal-İş de çok ağır bir dille itham edilmekte, "sarı sendika" olarak nitelenmekteydi.[25]

DİSK'in bildirisinde sendika rekabeti konusunda da dikkat çekici satırlar yer almaktadır. Birlikte mücadele sürecinde Hürcam-İş'in, Kristal-İş'in örgütlü oldukları fabrikalarda üye yazmasını eleştiren Hürcam-İş işyeri

Eylem birliğinin gerçekleştirilebilmesi süreci çetin geçti. Kristal-İş, Hürcam-İş'in eylem birliğine karşı sendikal birlik ısrarını Hürcam-İş tabanındaki hoşnutsuzlugun kabarmasına ve Hürcam-İş yöneticilerinin sallanan koltuklarının hesabına bağlıyordu. Çizgileri hiç de yabancı olmayan bu karikatür, Kristal-İş gazetesinde Agustos 1979 tarihinde yayınlandı.

Grevlerin daha ilk günlerinde işveren sendikası klasik açıklamasını yapar: Grev ideolojiktir! Kristal-İş bu iddianın işçinin birliğini bozmak isteyen işverenin bir oyunu olduğunu açıklar ve haziran başlarında yayınladığı bildiriyle bunu kesin bir dille reddeder: "Ekmek, iş güvenliği, onurumuz için grevdeyiz."

temsilcilerine karşı DİSK, Hürcam-İş'in "yürütegeldiği sendikal mücadeleye" sahip çıkmaktadır: "Cam işçileri gerçek kurtuluşlarını DİSK saflarında görmektedirler. İşte bunun için Hürcam-İş saflarına koşmaktadırlar. İşçilerin böylesi çabaları varken, DİSK saflarına katılmak için mücadeleleri varken, ortaya çıkıp sendikalarına 'bu işçileri örgütleme, bırak Türk-İş üyesi Kristal-İş saflarında kalsınlar' demek kime hizmettir? Eğer işkolunda birlik sağlanacaksa bu, işçileri nasıl olsa birlik olacak deyip, sarı sendikaların saflarında bırakarak olmaz. Hem mücadele eder, doğruları anlatır, işçileri saflarına kazanmaya uğraşırsın, hem de karşı sendikayı, gerçek devrimci sendikacılık ve DİSK çatısı altında birliğe zorlarsın. Doğru birlik mücadelesi budur."[26]

Hürcam-İş ile Kristal-İş arasında toplu pazarlık süreci öncesinde ortaya çıkan ve DİSK Yürütme Kurulu'nun da taraf olduğu politika farklılığı esasen siyasiydi. DİSK'in 7. Genel Kurulu'ndan sonra iyice belirginleşen zıtlaşmaya, kutuplaşmaya dayanıyordu. Türkiye Komünist Partisi (TKP) politikalarının hâkim olduğu Maden-İş[27] çizgisi ile 1976 Haziran'ında DİSK'e katılan ve DİSK'in en büyük sendikası olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) paralelindeki Genel-İş'in[28] belirleyici olduğu -solun kimi kesimlerini de içine alan- taraflar arasındaki gerilim, hemen her konuda çatışmalara yol açmaktaydı. Ve DİSK adına yayınlanan bu bildiri, DİSK içinde süregelen bu iç çatışmanın cam işkolundaki yansımasıydı. DİSK yönetiminin tavrı, Türk-İş'e bağlı ama Maden-İş çizgisinde kabul edilen bir sendikaya karşıydı.

... VE EYLEM BİRLİĞİ

Cam işkolunda DİSK'in de dâhil olduğu birlik tartışmaları sürerken toplu pazarlık süreci de yaklaşıyordu. 1979 sonbaharına girerken, yıl sonunda yürürlüğü sona erecek olan toplu iş sözleşmeleri için sendikalar gerekli fesih bildirimlerinde bulundular.

Bu dönemde sendikaların yürütme kurulları arasında yapılan bir dizi görüşmede kimi olumlu yaklaşımlar ortaya çıktı. Ve Kristal-İş, Hürcam-İş'e toplu pazarlık sürecinde güç ve eylem birliği önerisini bu kez yazılı olarak yineledi; "konfederal ve sendikal farklılıklarını saklı tutarak" toplu sözleşme döneminde eylem birliği noktalarını maddeler halinde ortaya koydu.[29] Artık konuşulan birlik değil, yaklaşan toplu pazarlık sürecinde gerçekleştirilecek "eylem birliği" ve bunun şartlarıydı. Sendikalar arasında yapılan bir dizi görüşme sonrasında Hürcam-İş, DİSK'in dışında eylem birliğini kabul etti. DİSK bir daha müdahil olmadı.[30]

Nihayet 22 Kasım 1979 günü düzenlenen basın toplantısında "Güç ve Eylem Birliği Ana Protokolü" iki sendika kurulları tarafından imzalandı ve kamuoyuna açıklandı.[31] Böylece iki sendika cam tekeline karşı maddi ve manevi tüm güçlerini birleştirdiler. Yıllar süren dağınıklıktan sonra toplu pazarlık sürecine "tek bir yumruk, tek bir yürek" olarak "Kafa ve kasa birliği" sloganıyla giriyorlardı.[32]

Sendikalar 1979 sonlarında toplu pazarlık sürecini ilk taban toplantılarıyla başlattılar. Fabrikalarda oluşturulan geniş tabanlı toplu sözleşme komiteleri tarafından hazırlanan taslaklar, Kristal-İş ve Hürcam-İş redaksiyon komitelerince ele alınıp tek ortak taslak haline getirildi ve işçinin onayına sunuldu.[33]

Ortak taslak, 25 Ocak 1980 günü Kristal-İş genel merkezinde, işveren sendikası yetkililerine verildi, böylece birkaç ay sonra cam fabrikalarının kapılarına grev pankartlarının asılmasıyla sonuçlanacak olan toplu pazarlık müzakereleri başladı.

Ancak müzakereler kısa zamanda tıkanacak, 17 Mart 1980 tarihinde uyuşmazlık tutulacaktır. Yaklaşık iki ay süren müzakereler boyunca sendikaların 107 maddelik ortak taslağının ancak 21 maddesi kabul edilmiştir.[34] Uzlaştırma Kurulu kararını da reddeden sendikalar grev kararı alırlar. Cam İşverenleri Sendikası'nın da aynen MESS ve Tekstil İşverenleri Sendikası gibi işçileri açlığa terk etme politikası güttüğünü açıklarlar. "... Tekelci sermaye işbirliği içinde işçi sınıfına ve sendikalara karşı ideolojik saldırıya geçmiştir." Ve sendikalar kararlıdır; "...Cam işçilerinin ekmek mücadelesinin başarıya ulaşması için önlerinde duran grev hakkının kullanılmasında yine ortak hareket edecekler ve ekonomik ve demokratik taleplerini mutlaka kabul ettireceklerdir."[35]

GREV BAŞLIYOR!

Ve 1980 ilkbaharında cam fabrikalarının önü bayram yerine dönmüştü. "Emekten, emeği ile geçinenlerden yana saf tutanlar, analar, bacılar, kardeşler, yaşlı genç yüzlerce güzel insan, umudun körpe filizleri çocuklar, işçilere, analarına, babalarına umut vermeye, destek olmaya, güçlerine güç katmaya gelmişti." Ve tokmağın grev davuluna çarpacağı an geldiğinde, "yıllardır cam işçilerinin haklarını, geleceklerini, umutlarını dizginleyen demir kapı açıldığında" her gün bu kapıdan yorgun ve umutsuz çıkanlar, bu defa umutsuzluğu, yılgınlığı demir kapının ardında bırakarak çıkmışlardı.[36]

Grevler kademeli ama koordineli biçimde başlatıldı. Önce 15 Mayıs sabahı Gebze, Dil İskelesi'nde Kristal-İş üyeleri greve çıktılar. Bunu Kristal-İş ve Hürcam-İş üyesi işçilerin 22 Mayıs günü Çayırova'da, bir gün sonra, 23 Mayıs günü de Mersin'de kurulu fabrikalardaki grevleri izledi. Ve 28 Mayıs sabahı İstanbul'da, 29 Mayıs sabahı da Bursa'da grevler başlatıldı. Ve Mayıs ayı sonunda Türkiye'nin dört bir yanında 8 binden fazla cam işçisi grevdedir.

1980'de toplu pazarlık masası. Kristal-İş ve Hürcam-İş cam tekellerine karşı tek taslakla ve aynı masada müzakere yürüttüler. Kristal-İş Genel Başkanı Hasan Basri Babalı konuşma yapıyor.

1980 yazı. Paşabahçe Cam Fabrikası'nın kapısında grevi destekleyen işçi aileleri.

Ve grevlerin daha ilk günlerinde işveren sendikası klasik açıklamasını yapar: Grev ideolojiktir! Kristal-İş bu iddianın işçinin birliğini bozmak isteyen işverenin bir oyunu olduğunu açıklar ve haziran başlarında yayınladığı bildiriyle bunu kesin bir dille reddeder: "Ekmek, iş güvenliği, onurumuz için grevdeyiz."[37]

Taraflar ağustos başlarında işveren sendikasının çağrısı üzerine bir araya gelirler. 4 Ağustos günü yapılan toplantıdan sonuç alınamaz. Görüşmeler kesilir. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) devreye girmesiyle 8 Ağustos günü bir toplantı daha yapılır, bu defa 7 madde üzerinde anlaşma sağlanır ve taraflar bayram sonrasında görüş-

meleri sürdürmek üzere ayrılırlar.[38] Bayramdan sonra yapılan toplantılardan sonuç alınamayacak ve 28 Ağustos günü görüşmeler yeniden kesilecektir. Sendikalar "Yiğit grevci işçiler" hitabıyla yayınladıkları bildiride cam tekelinin amacının "alışverişte görünmek" ve "işçileri açlığa mahkûm etmek" olduğunu açıklarlar.

Kristal-İş'in 12 Eylül öncesinde yayınladığı ve günümüze ulaşan son bildirisi 4 Eylül tarihini taşımaktadır. Bu bildiri "Dost Paşabahçe esnaf ve pazarcılarına" hitaben kaleme alınmış ve Paşabahçe'de halka dağıtılmıştır. Bildiride Kristal-İş, Paşabahçe halkına gösterdiği dayanışma nedeniyle teşekkür etmektedir.

Görüşme teklifi işverenlerden geldiği halde, bu görüşmelerde de cam tekelinin önceki görüşmelerde sürdürdüğü katı tutumundan vazgeçmediği ortaya çıkmıştır. "Cam tekelinin hayâsızca saldırılarına rağmen grevlerimiz sarsılmamıştır. Onların mal çıkartma, içeri mal sokma, grev yerine baskı uygulatma, asılsız söylentiler yayma, görüşme çağrısı yapıp kaçma, gibi oyunları sökmemiştir." Sendikalar görüşmeden yana olduklarını ancak esas hedeflerden taviz vermeyeceklerini vurgularlar.[39]

Kristal-İş'in 12 Eylül öncesinde yayınladığı ve günümüze ulaşan son bildirisi 4 Eylül tarihini taşımaktadır. Bu bildiri "Dost Paşabahçe esnaf ve pazarcılarına" hitaben kaleme alınmış ve Paşabahçe'de halka dağıtılmıştır. Bildiride Kristal-İş, Paşabahçe halkına gösterdiği dayanışma nedeniyle teşekkür etmektedir.[40]

12 Eylül 1980 askeri darbesi pek çok işkolunda yürütülen ve on binlerce işçiyi kapsayan grevlerle birlikte cam grevlerini de noktaladı. Asker cam fabrikalarının önündeki grev çadırlarını söktü, barakaları yıktı, grev pankartlarını kaldırdı. Sendika binaları silahlı askerler tarafından kontrol altına alındı. Pek çok sendikacı, sendika aktivisti gözaltına alındı. Sendikalar bir süre direnmeye çalıştılar ama grevler çözüldü. Eren, o günleri şöyle anlatıyor:

"Sendikamızın önünde asker vardı. Biz sadece ilk günler birkaç kahve toplantısı yapabildik. Grevi sürdürmeye çalıştık. Bu toplantılarda, 'Bizden haber almadıkça sakın işbaşı yapmayın' dedik. Ama bu tutmadı. Grevi sürdüremedik. Tamim yayınlanınca, işçilerin büyük çoğunluğu işbaşı yaptı. Grev böyle çözüldü. O günlerde biz de aranıyorduk ama saklandık, bizi bulamadılar. Sadece Şirin'i[41] gözaltına alabildiler. Şirin bir süre Beykoz Kabakoz'da gözaltında kaldı."[42]

CAM İŞÇİSİNİN BİRLİKTE MÜCADELE GELENEĞİ

1979-1980 yıllarında sendika hareketi içinde önemli bir destek bulan, sosyalist solun önemli kesimi tarafından da savunulan toplu pazarlık sürecinde güç ve eylem birliği, cam sektöründe çok önemli bir makas değişimiydi; sendika rekabeti yerini sermayeye karşı birlikte yürütülen kavgaya bırakmaktaydı. Ve aslında toplu pazarlık sürecinde güç ve eylem birliği, cam işçisinin hiç de yabancı olmadığı bir deneyimdi. Kristal-İş ve Hürcam-İş'in 70'lerin hemen başında farklı bir jargonla hayata geçirdikleri "mücadele birliği" ya da "güç birliği" 70'lerin sonunda uygulanan "eylem birliği" politikasından çok da farklı değildi. Eylem birliği politikasının 1980 grevlerinde cam işkolunda etkili, tutarlı, uzun soluklu ve başarılı olmasının geri planında da 1971 cam grevleri sırasında yeşeren birlikte mücadele geleneği vardı.[43]

1971 cam grevlerinin ve genel olarak da toplu pazarlık sürecinin yürütülmesi sırasında "grup pazarlığı" ve hatta "toplu pazarlık sürecinde eylem birliği" kavramları sendika hareketinin gündeminde değildi. Cam işkolunda 1971 toplu pazarlık sürecinde sendikalar, toplu pazarlığın kendi dinamiği ve doğallığı içinde kendilerine karşı bir bütün olarak hareket eden cam işverenleri karşısında, işçileri birleştirmişlerdi. Bu mücadele birliğinin ilkeleri bir "müşterek bildiri" ile kamuoyuna açıklanmıştı.

1. Sendikalar "müşterek isteklerini birleştirip imzalayarak" işverene vermişler ve hiçbir suretle birbirlerinden ayrı görüşmeler ve birbirlerinden farklı anlaşmalar yapmayacaklarına dair oybirliği ile aldıkları kararları da iletmişlerdir.

2. Bağıtlanacak sözleşmeler "işverenin 4 fabrikasını aynı hüküm ve menfaatlerle kapsayacak" ve "bu sonuç alınıncaya kadar" süreç -müzakereler ve grevler- birlikte yürütülecektir.[44]

Cam sektöründe 1971'de yaşanan bu deneyim, Türkiye'de toplu pazarlık

sürecinde bir sermaye grubuna karşı iki ayrı işçi sendikasının birlikte taraf oldukları en eski ve yürütülmesi ama özellikle de sonuçlandırılması sırasında ortaya çıkan kimi ciddi zaaflara rağmen en etkili birlikte mücadele örnekleri arasındadır.

1980 cam grevleri öncesinde Kristal-İş ve Hürcam-İş arasında imzalanan Ana Protokol'de yer alan, her iki sendikanın ayrı konfederasyonlara bağlı olmalarının "ortak çıkarları için" iki sendikanın "güç ve eylem birliği" oluşturmalarına engel olmadığı tespiti, 1971 cam grevleri sürecinde de yapılmıştı. 1971 grevlerinin ilk günlerinde Kristal-İş başkanının, "müşterek dava" için "tek kuvvet olarak" hareket edecekleri açıklaması,[45] 1980 grevleriyle aynı vizyona sahipti; parçalanmış toplu pazarlık sürecinin, "cam tekeli" karşısında birleştirilmesi ve toplu pazarlığın tekelden yürütülmesi!

1980 CAM GREVLERİNİN BUGÜNE TAŞIDIKLARI

1980 cam grevlerinin öyküsü içindeki fabrikaların çoğu ve Hürcam-İş Sendikası artık yok. Bugün cam sektörünün büyük bölümünde Kristal-İş örgütlüdür. O yıllarda başlı başına bir işkolu olan cam sektörü, 1983 sendika yasalarıyla çimento ve toprak sektörü ile birleştirildi ve 12 No'lu "çimento, toprak ve cam işkolu" oluşturuldu. Türkiye Cam Sanayii İşverenleri Sendikası işkollarının birleştirilmesinin ardından Türkiye Cam Çimento ve Toprak Sanayi İşverenleri Sendikası (Cam İşverenleri) adını aldı. Ancak çimento ve toprak sektörleriyle ilgilenmedi. 90'ların başlarına kadar Kristal-İş'in yürüttüğü grup pazarlığının kapsamında olan bir dizi işveren, gruptan ve Cam İşverenleri Sendikası'ndan koptular. Cam İşverenleri Sendikası'nın üyeleri Şişecam Topluluğu işyerleri ile sınırlandı.

Geçen zaman içinde cam sektöründe yürütülen grup pazarlığının koşulları esaslı biçimde değişti. Şişecam 21. yüzyıla bir çokuluslu şirket olarak girdi. Yurtdışında; Rusya, Gürcistan ve Bulgaristan'da faaliyet gösteren fabrikalarında zaman içinde açılan yeni fırınlarla üretim kapasitesini artırdı, ciddi bir istihdam yarattı.[46] Almanya, İspanya, Rusya, ABD ve Çin'de satış şirketleri kurdu. Şişecam'ın çokuluslu bir şirkete dönüşmesinin emek piyasası ve endüstri ilişkileri/toplu pazarlık süreci üzerinde son derece önemli etkileri olacak, 80'lerde bir döneme hâkim olan "sektörde tek sendika" devri kapanacaktır. Üstelik bu kez işçilerin ve sendikaların bir bölümü ülke sınırları dışındadır. Cam sektöründe sendika hareketinin geleceğini çizecek olan en temel dönüşüm budur.

Bu noktada 1971 cam grevleri içinde güçlenen "birlik" bilinci, 1980 eylem birliği sürecine yansıyan "birlikte mücadele" geleneği cam işçisi için bugün de yol göstericidir. 1971 ve 1980 grevlerinin bugüne ulaştırdığı önemli mesajlar vardır. Ancak bugün cam sektöründe, toplu pazarlık sürecinde yaşanan bölünmüşlüğün boyutları, bu geleneği de aşan yeni bir vizyon gerektirmektedir.

Şişecam'ın Türkiye'deki fabrikalarında toplu pazarlık dönemlerinin birleştirilmesi başarılabilecek midir? Bu en az Türkiye'deki cam işçilerinin aynı sendika çatısı altında birleşmeleri kadar önemli ve zordur. Şişecam'ın farklı ülkelerdeki fabrikalarında çalışan işçiler ve onların sendikaları arasında kurulmaya başlanan yakınlaşma, ortak eylemlere dönüştürülebilecek midir? Asıl kritik soru da budur! Çünkü bugün küreselleşen sermaye karşısında işçi ve sendika haklarının savunulabilmesi; toplu pazarlık sürecinin/grevlerin yeni ve enternasyonalist bir kavrayışla yürütülebilmesini, dünya işçilerinin birliğini, birlikte mücadelesini zorunlu kılmaktadır.

"Güç ve Eylem Birliği Ana Protokolü"

Kristal-İş ile Hürcam-İş arasında imzalanan "Güç ve Eylem Birliği Ana Protokolü" 22.11.1979.

"Her iki sendika yukarıda belirtilen ekonomik, demokratik istemleri yerine getirmek için aşağıda belirtilen ilkeler doğrultusunda eylem birliği kararı almışlardır.

"1- Her iki sendika birbirlerine karşı geçmişteki dostça olmayan tutumun tüm kalıntılarına karşı örgüt kademeleri ve üye tabanlarında açık tutum alacaklardır. İşyerinde karşı tutumlardan kesinlikle kaçınacaklardır.

"2- Her iki sendika toplu sözleşme taslağını ortak hazırlayacaktır. Kurulacak üst komite tarafından hazırlanan taslak işçi arkadaşların görüş ve önerilerine sunulacak. Taslak son şekli aldıktan sonra bu taslakla görüşmelere katılınacaktır.

"3- Toplu sözleşmenin hazırlık aşamasındaki ortak tutum, müzakere ve bağıtlama aşamalarında da sürdürülecektir. Müzakere heyetleri değişik biçimlerde ortaklaşa oluşturulacaktır. Müzakerelerin her safhasında karşılıklı bilgilenme ve anlaşma ile ortak bir tutum izlenecektir.

"4- Bağıtlama aşamasında her iki sendika kesin olarak birbirlerine son gelişmeleri haber verecektir. Ayrıca toplu sözleşme aşamasındaki son durum tabanda tartışıldıktan sonra her iki sendika aynı noktalarda sonuca yöneleceklerdir. Bağıtlama ve imza her iki sendikanın ve yönetim kadrolarının bulunduğu bir toplantıda birlikte olacaktır.

"5- Toplu sözleşme görüşmeleri uyuşmazlıkla sonuçlandığı takdirde grev kararı ortak alınacaktır ve grev süresince dayanışma devam ettirilecektir. Grev için ortak bir fon oluşturulacaktır. Grevin sonuçlandırılması ve toplu sözleşmenin imzalanması yine ortak kararla alınacaktır.

"6- Tüm işkolunda cam tekelinin ve diğer işverenlerin anti-demokratik tutumlarına karşı sendikalarımız ortak tutum alacaklardır. *[sic]*"

Ana Protokol Kristal-İş adına Genel Başkan H. Basri Babalı, Genel Sekreter Ahmet Kaya, Genel Mali Sekreter Hacı Akbaş, Genel Eğt. ve Teşk. Sekreteri İbrahim Eren, Avukat Şeyma Tümer, Danışman Mehmet Üner ile Hürcam-İş adına Genel Başkan V. A. Rıza Gülkaya, Genel Mali Sekreter Burhan Çiftçi, Genel Eğitim Sekreteri Yaşar Arıkan, Genel Örgütlenme Sekreteri Halil Koç, Avukat M. Tevfik Evren, S. Uzman Selçuk Çalhal imzalarını taşımaktadır. Kristal-İş Arşivi.

Toplu pazarlık sürecinde güç ve eylem birliği tezleri (1979-1980)

Tarih Vakfı arşivi.

İŞÇİ SINIFININ EYLEM BİRLİĞİ YOLUNDA

Kristal-İş ve Hürcam-İş 1980 yılında yürüttükleri cam grevlerine damgasını vuran eylem birliği tezlerinin geri planında, sosyalist solun siyasi planda birlik ve eylem birliği arayışları, cephe politikaları vardı. Toplu pazarlık sürecinde eylem birliği, sosyalist sol içindeki bu arayışlarla ve cephe politikalarıyla tutarlıydı ve bu genel politik arayışın sendika hareketi içindeki yansımasıydı, parçasıydı.

Sendika hareketinde eylem birliği yönündeki ilk önermeler 70'li yılların başlarına kadar uzanır. Ancak bu yıllarda eylem birliği fikri, sol siyasette ve sendika hareketi içinde henüz bir genel doğru olarak savunulmaktadır. İşçilerin birlikte eylemi önerilmekte, desteklenmektedir. Kimi çok özel süreçler dışında -bu noktada 1971 yılında cam sektöründe yaşanan deneyim özellikle vurgulanmalıdır- eylem birliği toplu pazarlık sürecinde ve grevlerde görülmez. Hatta sendikalar arasında da eylem birliğine pek rastlanmaz. Sol siyasetin ve DİSK'in 70'lerin sonunda zaman zaman ortaya koydukları "Türk-İş ve DİSK arasında" eylem birliği önermeleri daha çok ülke gündemine ilişkindir, siyasi içeriktedir. Buna karşılık sendikalar arasındaki "güç ve eylem birliği" eylem birliğinin esas olarak toplu pazarlık sürecine ilişkin çok özel bir biçimidir. Bu önerme/politika Maden-İş orijinlidir ve ilk kez MESS'e karşı yürütülen kitle grevleri içinde ortaya atılmıştır.

Eylem birliği asıl olarak, özel sektörde yürütülen grup toplu pazarlığı süreci içinde etkili oldu. Parçalanmış sendika hareketi karşısında güçlerini birleştiren işverenlerin "grup sözleşmesi" tezlerine karşı önce direnen sendikalar, kısa süre sonra birleştirilmiş toplu pazarlık birimlerini büyük ve ülke düzeyinde etkiler yaratabilen bir mücadele alanına dönüştürmeyi başardılar. Maden-İş 1979 yılında eylem birliğine ilişkin şu tespitleri/hedefleri ortaya koyuyordu: "Tek konfederasyonda, tek sendikada birliğin gerçekleştirilmesi bir süreçtir. Bu süreç içinde konfederasyonlar, sendikalar arasında oluşturulacak eylem birliği önem kazanmaktadır. Eylem birliği, sendikal birlik yolunda olumlu sonuçlar doğuracak bir etkendir. İşbirlikçi tekelci sermaye, bunalımın yükünü işçi ve emekçilerin sırtına bindirmek için bütünsel, cepheden bir saldırı içindedir. Bu bütünsel saldırıyı geri püskürtmek için, çok çeşitli işkollarında yatırımları ve işletmeleri, işyerleri bulunan ve özellikle holdingler biçiminde örgütlenen tekelci sermayeye karşı, çeşitli işkollarındaki işçiler ve sendikalar bir arada savaşım vermek, eylem birliği yapmak zorundadır. *[sic]*"[1]

Eylem birliği, Maden-İş tarafından MESS grevleri sürecinde geliştirilen bu perspektifle ve özellikle cam, metal ve petrol endüstrilerinde denendi. Metal endüstrisinde Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'na (MESS) karşı DİSK'e bağlı Türkiye Maden-İş Sendikası ile bağımsız Otomobil-İş Sendikası; kimya endüstrisinde DİSK'e bağlı Türkiye Petrol ve Kimya Sanayi İşçileri Sendikası (Petkim-İş), Türk-İş'e bağlı Türkiye Petrol, Kimya, Lastik İşçileri Sendikası (Petrol-İş) toplu pazarlık içinde birlikte mücadeleye yöneldiler.

DİSK'in 1977 tarihinde toplanan 6. Genel Kurulu'nda işbaşına gelen Baştürk yönetimi 1980'de eylem birliği politikasına karşı çıkmış, "kafa ve kasa birliği sözleri altında işçilerin DİSK içinde örgütlenmelerinin gerekliliğini inkâr eden, uzlaşmacı sendikacılığa prim veren" bir girişim olarak nitelemiştir. DİSK yönetimindeki CHP çizgisindeki sosyal demokrat eğilim ve kimi sol sendikacılara göre, kendisine bağlı bir kısım sendikaların bu girişimleri, "kafa ve kasa birliği gibi içi kof, hedefi belli olmayan sarı Amerikan sendikacılığının sloganları ile işçi sınıfının demokratik sınıf ve kitle sendikacılığı ilkeleri zemininde birliğini inkâr eden" bir gelişmedir. DİSK yönetimi eylem birliğini, açıkça "DİSK'e ihanet" olarak damgalamıştır.[2] Türk-İş ise, Türk-İş içinde siyasi görüşlere değil ilkelere öncelik verildiğini belirterek "ne olduğu belirsiz derneklerle" işbirliği yapan "konfederasyonları" eleştirmiş ve genel olarak "hiçbir örgütle işbirliği yapılmasından yana olmadıklarını" belirtmiştir.[3]

Buna rağmen eylem birliği tabanda destek buldu. Eylem birliği sosyalist sol tarafından desteklendi.

Sosyalist sol daha 70'lerin başlarında genel bir yaklaşımla eylem birliği tezlerini ortaya atmıştı. Türkiye Komünist Partisi (TKP) 1975 yılında DİSK'e ve Türk-İş'e bağlı işçilerin (sendikaların değil) ortak eylemlerinin, "işçi sınıfının birliği yönünde atılan adımlar" olduğunu savunuyordu.[4] Ancak TKP'nin 1979 sonbaharına kadar savunduğu eylem birliği tezleri, toplu pazarlık ve grev sürecinde sendikalar arasında yürütülecek eylem birliği politikasının ilk biçimleriydi. Henüz örgütlerin/sendikaların değil, işçilerin ortak eylemine dayanıyordu. Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (TSİP) daha 23-24-25 Aralık 1978 tarihlerinde toplanan 2. Kongre kararlarında eylem birliğine de yer almıştı. "İşçi Hareketinin Sendikal Birliği ve Eylem Birlikteliği" başlıklı XII. Karar'da şu satırlar yer alıyordu: "... Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, faşist teröre karşı ve emekçilerin yaşama ve çalışma koşullarını iyileştirmek amacıyla DİSK ile Türk-İş'in güç ve eylem birliğini savunur, bu konuda tutucu yol izleyen Türk-İş yöneticilerinin politikalarını eleştirir."[5]

Ancak spesifik olarak toplu pazarlık sürecinde sendikalar arasında eylem birliği tezi ilk kez, 1979 Eylül'ünde TKP tarafından ortaya kondu. *Atılım* 1979 Eylül'ünde toplu pazarlık sürecinde işçilerin ortak istemlerinin sendika ve konfederasyonların önüne "ulusal çapta sendikal eylem birliği" görevini koyduğunu vurguluyor, Maden-İş'in eylem birliği çağrısını destekliyordu: "Maden-İş Genel Başkanı Türkler'in 'sendikal ayrımları bir yana bırakarak tekelci patronlara karşı eylem birliği' çağrısı bu dirimsel zorunluluğu yansıtıyor. TKP, işçi sınıfının ve emekçi yığınların çıkarlarının korunması, toplu sözleşmelerde yeni kazanımlar elde edilmesi için sendikal eylem birliği yolunda atılan her adımı var güçle destekliyor.*[sic]*"[6] Ve TKP 1980 Mart'ında, Türk-İş yönetimine rağmen kimi işkollarında gerçekleştirilen eylem birliğinin önemini vurguluyordu. "... Türk-İş yönetimindeki sarı sendikacıların DİSK'in eylem birliği önerilerini geri tepmeye çalışmalarına karşılık Türk-İş'e bağlı 14 sendika eylem birliğinden yana olduğunu açıkladı. Hürcam-İş, Kristal-İş; Petkim-İş, Petrol-İş; Maden-İş, Otomobil-İş arasındaki eylem birliği gerçekleşti. DİSK'e, Türk-İş'e bağlı sendikalar ve bağımsız sendikalar toplu sözleşme

savaşımında bulundukları işkollarındaki tüm işçilerin somut çıkarları temelinde eylem birliği yolunda yürüyorlar."[7]

Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) yayın organı *Yürüyüş*, 1980 yılı Mayıs sayısından başlayarak eylem birliğini destekleyen yazılara, yorumlara çok geniş biçimde yer vermeye başladı. *Yürüyüş*, 27 Mayıs 1980 tarihli sayısında "İşçi sınıfının eylem birliği yolunda" başlığı altında sendika yöneticilerinin görüşlerini yayınladı. Bunlar Tekges-İş Genel Başkan Vekili Mali Daire Başkanı Kenan Yurdakul, Tez Büro-İş Genel Başkanı Uğur Batmaz, Bank-Sen Genel Başkanı Metin Denizmen'di.[8] *Yürüyüş*'ün 20 Mayıs 1980 tarihli sayısının kapağında "Kitleler Boyun Eğmiyor" başlığı göze çarpıyordu. Derginin orta sayfasında Keramik-İş Yürütme Kurulu Üyesi Ahmet Nalbantoğlu, Maden-İş Yürütme Kurulu Üyesi Kemal Daysal, Tekstil Genel Başkanı Rıdvan Budak, Sosyal-İş İstanbul Şube Başkanı Mehmet Atay, Gıda-İş Genel Saymanı Mehmet Güler imzalı açıklamalarda eylem birliği destekleniyordu. Aynı sayfada "Türk-İş Sendikaları da Seslerini Yükseltiyor" başlığı altında İstanbul Yol-İş Genel Başkanı Bekir Yenigün ve Genel Sekreteri Selahattin Ayyüce'nin açıklamalarına da yer veriliyordu.[9] *Yürüyüş*, sendikacıların eylem birliğine ilişkin görüşlerini yayınlamayı sürdürdü. 10 Haziran 1980 tarihli, sayısında Petkim-İş Genel Başkanı Mustafa Karadayı ve Oleyis Marmara Bölge Başkanı Kemal Akar'ın görüşlerine yer verdi.[10] 3 Haziran 1980 tarihli *Yürüyüş*'te Ahmet Nalbantoğlu imzasıyla yayınlanan yazıda cam grevlerinde gerçekleştirilen eylem birliği destekleniyordu: "DİSK'e bağlı Hürcam-İş ile Türk-İş'e bağlı Kristal-İş sendikaları da daha önce başlattıkları cam tekellerine karşı ortak mücadeleyi bir adım geliştirdiler. Önce Mersin ACS ve Çayırova işyerlerinde aynı günde ve saatte başlattıkları grevleri daha sonra Paşabahçe ile beraber tüm cam işkolunda yaygınlaştırdılar."[11]

Eylem birliği tezleri 1983 sendika yasalarının yayınlanmasıyla başlayan dönemde de sendika hareketi içinde geliştirilen Türk-İş'te birlik önermesinin yanında kimi işkollarında zaman zaman gündeme geldi.

DİPNOTLAR

1 Türkiye Maden-İş Sendikası (1979), 23. Merkez Genel Kurulu Temel Politika ve Eylem Bildirgesi ile Bildirge Temelinde Güncel Görevlerimiz Ön Tasarıları, İstanbul.s. 51-52

2 DİSK; VII. Genel Kurulu Çalışma Raporu; 25 - 30 Haziran 1980 İstanbul, İstanbul, s. 234

3 Türk-İş; Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu; XI. Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu; 16 - 22 Nisan 1979, Ankara, ss. 221-222.

4 Atılım (1975), "DİSK ve gerçek sendikacılık.', Ocak 1975, Yıl 2, Sayı 1 (13), s. 6 ve Atılım (1975), "Büyük direnişin yıldönümü", Haziran 1975, Yıl 2, Sayı 6 (18), s. 3.

5 TSİP (1979), 2. Kongre Kararları Türkiye Sosyalist İşçi Partisi 23-24-25 Aralık 1978, İstanbul, s. 27.

6 Atılım (1979), *"Eylem Birliği"*, Eylül 1979, Yıl 6, Sayı 9 (69), s. 2

7 Atılım (1980), "Sendikal Birlik", 1 Mart 1980, Yıl 7, Sayı 3 (75), s. 3.

8 Yürüyüş, *"İşçi Sınıfının Eylem Birliği Yolunda"*, 27 Mayıs 1980, Sayı: 268, s. 7.

9 Yürüyüş (1980), 20 Mayıs 1980, Sayı: 267, ss. 4-5.

10 Yürüyüş (1980), 10 Haziran 1980, Sayı: 270, ss. 6-7.

11 Nalbantoğlu, Ahmet (1980), *"Tekellere karşı işçi sınıfının eylem birliği"*, Yürüyüş, 3 Haziran 1980, Sayı: 269, s. 6.

DİPNOTLAR

* Şafak, Can (2007), *"MESS Grevleri (1977 1980)"*, Çalışma ve Toplum, DİSK Birleşik Metal-İş Sendikası Ekonomi ve Hukuk Dergısı, İstanbul, s. 12.

1 Türkiye Şişe Cam ve Kristal Sanayii İşçileri Sendikası (Kristal-İş)

2 Türkiye Pencere Camı, Fibro, Cam, Mozaik, Şişe ve Her Türlü Cam Mamulleri Sanayii İşçileri Sendikası (Hürcam-İş)

3 Hürcam-İş ve Kristal-İş Sendikaları Ortak Basın Duyurusudur 17/6/1980, s. 8, Kristal-İş Arşivi.

4 Hürcam-İş ve Kristal-İş Sendikaları Ortak Basın Duyurusudur 17/6/1980, s. 5, Kristal-İş Arşivi.

5 Kristal-İş, "Toplu Sözleşmedeki Temel İstemlerimiz", Mart 1980, Sayı: 10, s. 2 ve 3.

6 Kristal-İş, "8' nci Dönem Toplu Sözleşmelerde Uyuşmazlık Tutuldu", Mart 1980, Sayı: 10, s. 1.

7 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Sayı: 5/980, 16.2.1980.

8 Hürcam-İş ve Kristal-İş Sendikaları Ortak Basın Duyurusudur 17/6/1980, s. 18, Kristal-İş Arşivi.

9 Kristal-İş Merkez Yönetim Kurulu Karar Defteri, 30. sayfada 3.5.1979 gün ve 16 sayılı, 31. sayfada 25.7.1979 gün ve 17 sayılı kararlar; Kristal-İş Arşivi.

10 Hürcam-İş (1979), Özel Sayı, Eylül, İstanbul, s. 3.

11 Hürcam-İş, Özel Sayısında Kristal-İş gazetesinin Maden-İş matbaasında basıldığını bilhassa vurgulamakta ve Kristal-İş gazetesinin, "Baskı: Maden-İş Basımevi" ibarelerini de içeren künyesini "Yorumsuz" altyazısıyla yayınlamaktadır. Hürcam-İş (1979), Özel Sayı, Eylül, İstanbul, s. 11 ve 13.

12 Kristal-İş (1979), "Sınıf ve Kitle Sendikacılığı Diyor ki", Temmuz 79, ayı: 2, s. 1. Ayrıca Bkz. Kristal-İş (1979), "Hedef: Cam Emekçilerinin Toplu Sözleşmedeki Birliği", Ağustos 79, Sayı: 3, s. 1.

13 Hürcam-İş (1979), Kristal-İş Sendikası Genel Başkanlığı'na, 16.05.1979 gün ve 979/326 sayılı yazı, Kristal-İş Arşivi.

14 Aynı yerde.

15 Kristal-İş (1979), "Genel Kurulumuz Yapıldı", Haziran 79, Sayı: 1, s. 2.

16 "Tabii ki biz böyle bir düşüncenizin olduğunu hemen kabullenmek istemiyoruz. Ancak, yayın organlarınızda takındığınız tutum ve suskunluğunuz giderek bu düşüncemizi güçlendirmektedir. Yayın organınızda Öznel bir takım tutumlar içinde olduğunuz görülüyor. Sınıf ve kitle sendikacılığının «Kristal-İş yönetiminin değişmesiyle başladığını ve «birliğin» sendikanızda sağlanacağını» söylüyorsunuz." Hürcam-İş (1979), Kristal-İş Sendikası Genel Başkanlığı'na, 30.07.1979 gün ve 979/441 sayılı yazı, Kristal-İş Arşivi.

17 Hürcam-İş (1979), Kristal-İş Sendikası Genel Başkanlığı'na, 30.07.1979 gün ve 979/441 sayılı yazı, Kristal-İş Arşivi.

18 Kristal-İş (1979), "Hedef: Cam Emekçilerinin Toplu Sözleşmedeki Birliği", Ağustos 79, Sayı: 3, s. 1.

19 Kristal-İş (1979), Sınıf ve Kitle Sendikacılığı Diyor ki.

20 Orijinali elımızde bulunmayan bu belge, Hürcam-İş yayın organının Özel Sayısında yayınlanmıştır. Bildiri Hürcam-İş'in örgütlü olduğu Topkapı Şişe ve Teknik Cam fabrikalarının 14 temsilcisinin tamamının imzalarını taşıyordu. Hürcam-İş (1979), Özel Sayı, Eylül, İstanbul, s. 8,9 ve 10.

21 Hürcam-İş (1979), Özel Sayı, Eylül, İstanbul, s. 9-10.

22 İbrahim Eren'le özel görüşme, 11.10.2009.

23 "İşkolundaki sendikal birliğin sağlanması için şişe ve cam tekeline karşı kalıcı bir mücadele için TÜRK-İŞ üyesi Kristal-İş'in, eğer gerçekten işçi sınıfının birliğine inanıyorsa, eğer gerçekten bu birlığın sınıf sendikacılığı ilkeleri ışığında olmasını istiyorsa Hürcam-İş'in birlik çağrısına karşı sessiz kalmamaya çağırır. [sic]" DİSK (1979), DİSK adına Tuncer Kocamanoğlu'nun açıklaması. Kristal-İş Arşivi.

24 "Bazı temsilcilerin dağıttıkları bir bildiri elımize ulaşmıştır. Hiçbir DİSK üyesi işçinin yapmaması gereken ve bunu yaptığı takdirde kendi örgütünü, bugüne kadar sarı, uzlaşmacı sendikalara karşı mucadele etmiş, örgütünü onların peşine sürükleyen bu davranışı hiçbir işçinin affetmeyeceğini bilmesi gerekir. [sic]" DİSK (1979), DİSK adına Tuncer Kocamanoğlu'nun açıklaması. Kristal-İş Arşivi.

25 DİSK (1979), DİSK adına Tuncer Kocamanoğlu'nun açıklaması. Kristal-İş Arşivi.

26 Aynı yerde.

27 Türkiye Maden, Madeni Eşya ve Makine Sanayi İşçileri Sendikası (Maden-İş).

28 Türkiye Genel Hizmetler İşçileri Sendikası (Genel-İş). Genel-İş üye sayısını bu dönemde 130 bin olarak açıklıyordu. Bu üyelerden 83 bini belediyelerde çalışanlardan, 54 bini ise kapıcı ve kalorifercilerden oluşuyordu. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi (1996), Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1, s. 450.

29 Kristal-İş (1979), Ekim-Kasım 1979 Sayı: 5-6, s. 4

30 İbrahim Eren'le özel görüşme, 11.10.2009.

31 Kristal-İş ile Hür Cam-İş arasında imzalanan Ana Protokol, 22.11.1979. Kristal-İş Arşivi.

32 Kristal-İş (1979), Haber Ajansı, 24.11.1979, Sayı: 2/979.

33 Kristal-İş (1979), "Toplu sözleşme hazırlık çalışmaları kitlesel olarak başladı.", Ekim-Kasım 1979 Sayı: 5-6, s. 3.

34 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Kristal-İş ve Hürcam-İş Sendikaları Ortak Basın Açıklamasıdır. Sayı: 7/1980, 19.3.1980.

35 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Basın Açıklaması, Sayı: 80/13, 29.4.1980.

36 Kristal-İş, Mayıs 1980, Sayı 12, s. 3.

37 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Sayı: 14, 5.6.1980.

38 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Sayı: 16, 9.8.1980.

39 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Yiğit Grevci İşçiler, Sayı: 17, 30.8.1980.

40 Kristal-İş (1980), Haber Ajansı, Dost Esnaf ve Pazarcılara, Sayı: 18, 4.9.1980.

41 Paşabahçe Şube Başkanı Şirin Beceren.

42 İbrahim Eren'le yapılan özel görüşme, 11.10.2009. Hürcam-İş'in grevlerinin durdurulmasına ilişkin olarak Bkz. Polat, Fatih (2005), Evrensel, 12 EYLÜL ile neler yaşandı? -5- 12 Eylül gelince ilk defa grev çadırlarına yöneldi, Zeki Yıldırımer, 16.9.2005.

43 Bkz. Şafak, Can (2008), 1971 Cam Grevleri, Kristal-İş, İstanbul.

44 Kristal-İş ve Hürcam-İş Sendikaları, Müşterek Bildiri, 11 Kasım 1971 günlü. Ayrıca Kristal-İş, Bildiri, 6 Kasım 1971 gün ve 676/71 sayılı, Kristal-İş Arşivi.

45 Akşam, "Rakıp sendikalar 'cam grevi'ni yürütmek amacıyla birleştiler", 31 Ekim 1971.

46 Trakya Cam Sanayi A.Ş. 2006 Yılı Faaliyet Raporu, s. 6; Şişecam Dergi, Mayıs - Haziran 2006, Sayı: 250, s. 12 ve 13; Şişecam Dergi, Ekim 2006, Sayı: 252, s. 4 ve 10-11

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA

CEMAL PAŞA'NIN KIEL ZİYARETİ

METE TUNÇAY

Arkadaşım Can Kozlu'nun büyükbabası Bülent Halis Bey'in evrak-ı metrukesinden, Cemal Paşa'nın I. Dünya Savaşı sırasında, 1917 yılında Almanya'yı ziyaretinde çekilmiş 4 adet fotoğraf çıktı. Bu fotoğraflara not gibi de okunabilecek bu kısa yazıda, ilk olarak Arap harfatı ile* **Cemal Paşa Hatıratı 1913-1922** *adıyla ve sonra* **Hatıralar** *adıyla basılan kitaptan Almanya ziyaretiyle ilgili bölümü ve o dönem Almanların çektiği söz konusu fotoğrafları bulacaksınız.*

Resimde ortada önde Cemal Paşa ve Osmanlı denizcileri arasında Miralay Rauf (Orbay) Bahriye Erkân-ı Harb Reisi.

"İmparatorların Daveti

O günlerde bilmem neden dolayı, Almanya İmparatoru tarafından Batı cephesini ziyaret etmek üzere hususi bir davet aldım. Almanya sefareti müsteşarı Kont Waldburg –ki o sırada maslahatgüzarlık vazifesini ifa ediyordu– İmparatorun bu hususi davetini resmen Hariciye Nezaretine bildirdiği gibi, bana da İmparator Hazretlerinin selâmları ile beraber tebliğ etmişti. Aynı günde Avusturya İmparatoru Hazretleri tarafından dahi, Avusturya cephesini ziyaret etmek için davetli bulunduğuma dair Avusturya sefaretinin tebligatını aldım.

Padişahın müsaadesini aldıktan sonra evvelâ Almanya'ya gittim. Wilhelmshaven'de Donanmayı ziyaret ve oradan Bayern zırhlısı ile Kuxhaven'e uğradıktan sonra Kiel'e gittim. Prens Heinrich von Preussen Hazretleri (İmparator II. Wilhelm'in kardeşi ve Alman Baltık Denizi Kuvvetleri Başkumandanı) tarafından pek ziyade hüsn-ü kabule mazhar olarak tersaneleri ve Flensburg'daki Bahriye Mektebini gezdim. Prens Hazretleriyle beraber birçok denizaltı tecrübelerinde bulundum ve oradan Hamburg'a ve Essen'deki Krupp fabrikasına da uğradıktan sonra Kreuznach'daki Alman umumî karargâhına geldim.

[İmparator bana kendi eliyle 'Pour le merite' nişanını hediye etti.]... Kreuznach'dan Brugge, Zeebrügge, Ostende taraflarını ve karargâhı Courtrai'de bulunan 4. Alman Ordusu cephesini dolaştıktan sonra Berlin'e ve oradan Viyana yolu ile İstanbul'a döndüm."

Bahriye Nâzırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, *Hatıralar* (İstanbul: Selek Yay., 1959), s. 205-7.

1917 yaz sonunda Cemal Paşa'nın uğraştığı sorun, 4. Ordu bölgesinde bir de Yıldırım Orduları grubu kurularak başına Alman Generali von Falkenhayn'ın "müşir" rütbesiyle getirilmesiydi. Cemal Paşa eldeki bütün kuvvetlerin Filistin'i savunması gerektiğini düşünürken, Enver Paşa'nın da desteklediği von Falkenhayn Bağdat'ın geri alınması için savaşılması fikrindeydi.

Hatıralar'ında değinmediği bir husus ise, 24 Ağustos 1917'de (*Yavuz* ve *Midilli*'den oluşan) Alman Akdeniz Filosu Kumandanlığı'nın yanı sıra Osmanlı Donanması 1. Kumandanlığı'nı da yürüten Amiral Souchon'un Alman 4. Kruvazör Filosu Kumandanlığı'na tayini üzerine, onun yerine bizim bahriyenin başına Amiral Rebeur von Paschwitz'in getirilmesiydi. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII'inci cilt: Deniz Harekâtı* (Genelkurmay Harb Tarihi Başkanlığı Yay., 1976), s. 361.

Cemal Paşa'nın bu Almanya gezisinde, Yavuz ile Midilli'nin yanı sıra 12 torpido ve 12 denizaltının savaş ertesi Osmanlı donanmasına devri için bir sözleşme de yapılmıştır.

* Babam Bülent Kozlu'nun büyükbabası İsmail Rıfat Bin Hüseyin Hüsnü Bey Yemen, Bağdat ve Selanik mutasarrıfı. Büyükbabam Abdullah Halis Bey Bahriye nezareti hukuk müşaviri.
Abdullah Halis'in en yakın 2 arkadaşı: Rauf Orbay (Hamidiye Kruvazörü kahramanı, Bahriye Nazırı) ve Hamdi Denizmen (Mecidiye kruvazörünün süvarisi).
Kiel fotoğrafları herhalde Rauf Bey veya Hamdi Bey tarafından Abdullah Halis Beye verilmiş.

Can Kozlu

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İZMİR (HAZİRAN-AĞUSTOS 1915)

FRANSIZ TEBAALI MUSEVİLERİN TEHCİRİ

RIFAT N. BALİ

Osmanlı ve Ermeni tarihyazımında 1915, Osmanlı Ermeni nüfusunun tehcir edildiği ve kitlesel katliama maruz kaldığı yıl olarak bilinmektedir. Ancak 1915 Haziranı'nın ortalarında, Tehcir Kanunu'ndan iki ay sonra, Osmanlı tarihyazımında pek bilinmeyen, Tehcir Kanunu'na benzeyen ancak çok daha az şiddetli ve az sayıda insanı etkileyen bir başka tehcir vakası cereyan edecekti. Bu vakada, hedef kitle Osmanlı topraklarındaki Fransız, İngiliz ve Rus uyruklulardı. Tehcir edilenler arasında Bayonne**'dan gelip İzmir'e yerleşen Fransız uyruklu Yahudiler de yer alacaktı.*

İzmir'de Kışla-i Hümayun 1950'lerde yıkılmıştır. "Sarı Kışla" olarak da bilinir. Solda ünlü Saat Kulesi, sağda sonradan yapılan Subay Gazinosu.

Bu yazıda kullanılan fotoğraflar *Evvel Zaman İçinde İzmir* kitabından alınmıştır.

Son Osmanlı Hahambaşısı Haim Nahum'a göre[1] 1915 yılında Bayonne'lu yaklaşık 50 Musevi aile -her bir ailede yaklaşık beş fert- İzmir'de yaşamaktaydı.[2] Fransız Dışişleri Bakanlığı'na göre bu insanlar "yaklaşık bir yüz yıl önce," yani 1815 yılında, İzmir'e göç etmişlerdi.[3]

TEHCİRİN İLK ADIMLARI

İzmir'deki Amerikan Başkonsolosu George Horton, anılarında "Britanya, Fransa, İtalya, Rusya, Belçika ve tabii ki Amerikan menfaatlerinden" sorumlu olduğunu yazmakta.[4] Almanlar, İzmir'de yaşayan İttifak Devletleri'ne mensup yabancı uyrukluların Osmanlı tabiiyetine geçmeleri için baskı yapmaya başladıklarında Başkonsolos Horton oldukça zor zamanlar geçirecekti. Horton hatıralarında bu konudan şöyle bahsetmekte:

Vali Rahmi Bey,[5] Şark ve Avrupa zekâsının -ki bu şüphesiz Musevi

atalarından miras kalmıştı- eşit karışımından oluşan bir zekâya sahip son derece dirayetli, despotik bir kişi idi. Uzun boylu ve son derece dik duruşlu idi, keskin bakışları ve yüksek, ince delikli Turan tarzı bir burnu vardı. Türklerde oldukça nadir bir vasıf olan keskin bir mizah anlayışına sahipti. Rahmi Bey'le dostane münasebetlerim vardı zira himayem altındaki kişiler problemlerle karşı karşıya kaldıklarında bu problemleri halletme hususunda sahip olduğum tek kaynaktı.

Kısa bir zaman sonra valinin Alman-Osmanlı kuvvetlerinin nihai olarak zafere ulaşacaklarına inanmadığını ve fırtınada dümeni sağlam tutma konusunda son derece endişeli olduğunu keşfettim. İkili bir oyun oynuyordu: bir taraftan hem Konstantiniye'deki yetkililerle arasını iyi tutuyor, diğer taraftan İzmir'in önde gelen İngiliz, Fransız ve İtalyanlarıyla iyi ilişkiler sürdürüyordu.

Gerçekte, kendisine sık sık sert ve haşin davranan Alman subaylarından nefret ediyordu.

Özellikle ihtişamlı evlerinde kendisini cömertçe eğlendiren İzmir'in önde gelen İngiliz vatandaşları ile dostluğu vardı. İştahı yerinde biriydi ve akli ve yürüme melekelerini kaybetmeden Avrupa veya Şark içkilerinden epey fazla miktarda tüketebilirdi.

Konstantiniye'deki Almanlar, Enver'e ve Talat'a İzmir'de yaşayan Müttefik Devletler'in tabiiyetindeki kolonilere karşı daha sert davranmaları için sürekli baskı yapmaktaydılar. Rahmi sık sık hiç hoş olmayan emirler almaktaydı, ancak yetkisi elverdiği ölçüde bunları tatbik etmekten kaçınıyordu. Bana samimiyetle siyasetinin bu olduğunu söyledi ve benimle teşrikimesaide bulunmayı kabul etti.

Ne yazık ki Konstantiniye bu durumu fark edecek ve İzmir'deki ajanları aracılığıyla resmi Türk tatillerinde ve valinin konağında bulunmadığı veya bulunmasının zor olduğu zamanlarda harekete geçecekti. Alınan emirler açık bir şekilde kasıt ve kin doluydu ve tek hedefi kurbanları rahatsız etmekti. En çok tercih edilen usul ani bir şekilde kolonileri bir araya toplayarak insanları yirmi dört ila otuz altı saat boyunca ayakta durmaya zorlandıkları karanlık mahzenlere atmaktı. Böyle hallerde bu insanları hürriyetlerine kavuşturmak için bir at arabası veya araba bularak gece vakti Rahmi'yi aramam şart oluyordu. Nihayet bütün gece boyu süren bir kovalamacadan sonra onları hapishaneden çıkarmayı başardığımda bu muameleye tabi tutulan kişiler hiç de iyi bir haletiruhiye içinde değillerdi.

1915 yılının Mayıs ayında, Rahmi'nin başa çıkmakta zorlandığı ciddi bir durum ortaya çıktı. Erkek, kadın ve çocuk bütün İttifak Devletleri tabiiyetindeki kolonilerin demiryolundan uzak bir mesafede bulunan bir yerde enterne edilmeleri için genel bir emir geldi. Vali, bana bu insanların korkunç bir ıstıraba maruz kalacaklarını ve açlık çekeceklerini söyledi.

"Önce serseriler, namussuzlar ve zavallılar ile başlayacağım, daha sonra diğerlerine ulaşana kadar kararda bir değişiklik olabileceği umuduyla sıradaki diğer kişilere yavaş yavaş ilerleyeceğim. Bu arada sen Konstantiniye'deki Birleşik Amerika sefirine bir telgraf gönder ve alınan tedbirlerin insanlık dışı olduğu yönünde beyanda bulunarak müdahale etmesini talep et. 'Tehcir başladı' de. Bu, Almanların gözlerine toprak atacaktır" dedi.

Rahmi hiç yorumda bulunmayacağım aşağıdaki sıra dışı beyanı da ekledi:

[Amerikan Sefiri Henry] "Morgenthau önce Enver'e kapitülasyonların kaldırılması teklifinde bulundu ve bu yönde hareket etmeye ikna etti. Dolayısıyla İngilizlerin, Fransızların ve diğerlerinin Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilmeleri emrini iptal etmesi için Enver'i ikna etmeye kâfi derecede tesiri olacaktır."

Bana denildiği gibi sefire telgraf gönderdim, ancak şöyle cevap verdi:

"Yarın Cuma ve Harp Nazırı'nı göremem."

Emir tabii ki tam da Cuma gününe rastlaması için kasten verilmişti. Cumartesi günü, Rahmi'nin fikri üzerine, Amerikan hükümetinin insanlık adına müdahalede bulunması için yalvaran bir telgrafı, Washington'a iletilmek üzere, Atina'daki Ortaelçi Droppers'e gönderdim. Vali telgrafın Atina'ya ulaştırılması işini üstlendi.

Bu adımların hiçbirinden bir netice çıkmadı, vali daha da asabileşti ve kötüleşti. Haziranın on sekizinci günü hali vakti kötü sınıfların tehciri başladı. Önce hapse atıldılar ve kendilerine hiçbir yiyecek verilmedi. Valiye gıda konusunda ne yapabileceğini sorduğumda "satın alabilirler" dedi. Hiç paraları olmadığı itirazında bulunduğumda "birbirlerinden borç alabilirler" diye cevap verdi.

Cesur ve takdire şayan İngiliz din işleri zabiti Mister Brett'i mahpuslara para ve gıda izninin verilmesini talep etmesi için Cemal Paşa'ya gönderdim, ancak Cemal Paşa "Üç dört gün bekleyeceğiz ve ne yapacağımıza karar vereceğiz" sözleriyle onu reddetti.

Yoksul sınıflardan yaklaşık yüz kişi, İzmir'den sekiz saatlik mesafede bulunan Kemalpaşa'ya yayan gönderildi. Bunlar arasında yaşlılar vardı ve aralarından seksen yaşındaki birisi yol kenarına düşerek öldü. Bazılarının evlerine sabah beşte baskın yapıldı ve elbiselerini giymelerine bile fırsat tanınmadı.

Konak Meydanı'nda Hükümet Konağı.

Yoksul sınıflardan yaklaşık yüz kişi, İzmir'den sekiz saatlik mesafede bulunan Kemalpaşa'ya yayan gönderildi. Bunlar arasında yaşlılar vardı ve aralarından seksen yaşındaki birisi yol kenarına düşerek öldü. Bazılarının evlerine sabah beşte baskın yapıldı ve elbiselerini giymelerine bile fırsat tanınmadı.

Bu zavallılara ekmek, peynir ve para ulaştırmak üzere derhal konsolosluğun iki memurunu Kemalpaşa'ya gönderdim. Vali tarafından bu şekilde acımasız muameleye tabi tutulan İttifak Ülkeleri tebaasının büyük bir kısmının Musevi olduğu kaydedilmelidir. Bu insanlar kirli hapishanelere kilitlendi, kendilerine yiyecek verilmedi, dövüldü ve fazla miktarda para toplamadıkları takdirde Sivas'a yaya olarak gönderilecekleri tehdidinde bulunuldu – bu, can çekişerek acı içinde ölmeye denk bir ceza idi.

Vali, Morgenthau'nun konuyu ciddi bir şekilde Enver'e aktararak İzmirlilerin tehciri konusundaki baskıyı durdurabileceğine kani idi ve bana şöyle dedi: "Bana her seferinde neden tehcire devam etmediğim sorulduğunda Yahudileri tehcir edeceğim. Kendisi de [Morgenthau] Yahudi olduğu için bu belki onu uyandıracaktır."

Genel olarak himayem altındaki İzmir'deki İngiliz, Fransız, İtalyan kolonileri ve diğerleri, şiddet veya açlık nedeniyle ölümle neticelenebilen aşırı bir işkenceye maruz kalmamışlardı. Sayıları kırk-kırk beş bin civarında olan ve "Helen Rumları" olarak bilinen Kral Konstantin'in tebaası Rumlar da bu işkencelere maruz kalmamışlardı. Rumlar konusunda vali sık sık bana Kral Konstantin'i Türkiye ve Almanya'nın bir müttefiki olarak gördüğü için onlara iyi davranmaya niyetli olduğunu söyledi.

Türk ve Alman zulmünün en dehşetli kurbanları, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan altmış bin reaya veya Rumlar idi. Bunlar katledildi, soyuldu, evlerinden çıkartıldı, tecavüze uğradı veya orduya alındı ve hendek kazma veya benzer işlere verildi, bunların çoğuna gıda veya kıyafet verilmedi. Çoğunluğu açlık veya açıkta kalma nedeniyle öldü.

Britanya donanması sürekli olarak kıyıyı bombaladığı için, bunların çoğunluğu tepelerde, denizden açık bir şekilde görülecek bir alanda hendek kazma görevine tayin edilmişti. Britanya'nın "Hendek kazan birçok işçi bombalandı, birçoğu öldürüldü ve diğerleri kaçmaya zorlandı" şeklindeki beyannameleri, Türkleri oldukça eğlendirdi. Reayaların bazısı kuyularda ve bahçelerde kazılan deliklerde aylarca gizlenmeyi başarmıştı. Bunların birçoğunun yerlerini biliyordum.

Sayıları az olmayan bu insanlar en şanslıları idi. Kayık ve sandallarla Yunan adalarına kaçtılar.

Sayıları on iki bin kadar olan Ermenilere bu sefer reayalara zulmedildiği gibi zulmedilmedi. Türklerin siyaseti "milli müdafaa" için Ermenilerden mümkün olduğu kadar çok para sızdırmaktı. Ermeniler çoğunlukla hali vakti yerinde varlıklı kişilerdi ve sıklıkla listeleri hazırlanıyordu. Bu listelerde yer alanlar isimlerinin karşısında yazılı olan meblağı Türk altını olarak ödemek zorunda idiler.[6]

BAŞKONSOLOS GEORGE HORTON'UN RAPORLARI

Fransızların tehciri konusundaki ilk resmî bilgiler Başkonsolos George Horton tarafından Konstantiniye'deki Amerikan Sefiri Henry Morgenthau'ya gönderilen bir telgrafta yer almakta:

"Bayonne'lu on beş Musevi tehcir edilmek üzere tutuklandı. Stop. Konak, Hükümetin bu tedbiri bu şahısların Fransız tabiiyetlerini tanımadığı ve tabiiyetlerinden çıkmalarını arzu ettiğini göstermek için aldığını bana bildirdi. Stop. Lütfen bu tedbirin genel olup olmadığı ve ne yapılması gerektiği konusunda derhal beni bilgilendiriniz. Stop. Geride bırakılan aileler büyük ihtiyaç içinde."[7]

Bu telgraftan bir hafta sonra Horton Büyükelçi Morgenthau'ya şu yeni bilgileri verecekti:

22 Haziran tarihinde her ne kadar geçen gün tutuklanmış olan Bayonne kökenli Musevilerin çoğunluğu serbest bırakılmış olsa da, Musevilerin münferit olarak tutuklanmaları ve hapse atılmaları devam etmekte olduğunu belirtir telgrafımı teyit ederim. Bu kişilerin akrabaları bana bazı durumlarda tutuklu şahıslara, Fransız tebaasını terk edip Osmanlı tebaası olmayı kabul etmedikleri takdirde, Konya gibi uzak bir şehre yaya gönderilmekle tehdit edildiklerini, aynı zamanda bazı mahpus şahıslara kötü muamelede bulunulduğunu bildirmekteler. Mösyö Salomon Padova'nın karısı az önce bana kocasının geçen gece hapiste dövüldüğünü söyledi.

Bu beyanlara ne derece itimat edebileceğimi tam olarak bilmiyorum, ancak bu şehirde yaşayan ve çoğunlukla Bayonne'lu mültecilerin torunları olan Musevi cemaatinin korku içinde yaşamaya maruz bırakıldığından ve konsolosluk binasının bu insanların akrabaları ve arkadaşları tarafından kuşatıldığından eminim. Bu gidişata bir son verilmesinden oldukça memnun olacağım. İzmir'de yaşayan İngiliz ve Fransızların çoğunluğunun Musevilerin Bayonne'dan ayrılıp İzmir'e geldikleri tarihte veya ondan daha erken bir tarihte doğdukları ülkeden İzmir'e gelmiş insanların torunları oldukları gerçeği göz önüne alındığında, Bayonne'lu Musevilerin Osmanlı tebaası oldukları iddiası bana haksız bir iddia olarak gelmektedir.[8]

HENRY MORGENTHAU DERSAÂDET'E MÜDAHALE EDİYOR

Amerikan Sefiri Henry Morgenthau iki gün sonra George Horton'a "mevzunun Dersaâdet'e intikal ettirileceğini, tehcir halinde, aileler arzu ettikleri takdirde tehcir edilen yakınlarına eşlik edebileceklerini" yazacaktı.[9] Büyükelçi Morgenthau aynı zamanda 21 Haziran tarihinde günlüğüne şunu yazacaktı: "İzmir'den, hükümetin Bayonne'lu bin Musevinin Fransız tabiiyetini kabul etmeyi reddettiğini bildiren bir telgraf aldım".[10] Bu nottan bir gün sonra, Morgenthau Enver Paşa'dan "Kemalpaşa'da tutulan engelli bir yaşlının İzmir'e iade edilmesini" talep edecek ve Enver Paşa bunu sağlayacağına söz verecekti.[11] Enver Paşa'nın cevabından bir hafta sonra, Morgenthau Washington'a şu mealde bir "Şifahi Nota" gönderecekti:

Amerikan sefareti Osmanlı hükümetinin İzmir'de yaşayan Bayonne menşeli bazı şahısların Osmanlı tabiiyetini tanımayı reddetmelerinden dolayı onları tehcir edilmek üzere tutukladığını anlamış bulunmaktadır. Amerikan Sefareti bu insanların statülerinin uzun zaman önce kati bir şekilde tanımlandığı hususunda bilgilendirildiği için, bu alınan tedbiri protesto etmekte ve Fransız hükümetinin vatandaşları adına daha sonra talep edebileceği hakları da mahfuz tutmaktadır.[12]

Mahpusların Akrabalarına Gönderdikleri Mektuplar

Başkonsolos George Horton bu "Şifahi Nota"nın Dersaâdet'e gönderildiği tarihte Morgenthau'ya bir uzun rapor daha gönderecek ve hapiste tutulan Musevilerin ailelerine ve akrabalarına gönderdikleri mektupların tercümelerini ekleyecekti. Mektupların içerikleri şöyleydi:

Çok Sevgili Sultana,

Az önce bizleri polis aradı. Bizleri ayaklarımız ve boyunlarımız zincirlenmiş halde üç aylık mesafede bulunan Sivas'a sevk edeceklerini söyledi. Ayrıca eğer yayan gitmek istemiyor ve demiryolu ile gönderilmek istiyorsak hapiste tutulan bizlerin aramızda 27 lira toplayıp ödememiz gerektiğini söyledi. Ne kadar sıkıntılı bir durumda olduğumu anlayabilirsin. Bizi buradan kurtarmak için hemen harekete geçmeni talep ediyorum. Lütfen "Şef"e (muhtemelen Amerikan konsolosunu kastediyor) git ve bu mesele hakkında onu bilgilendir. Bu kadar katil ve hırsız arasında bulunmak beni deli ediyor ve bitler üzerimizde cirit atıyor. Tek kelimeyle, bizleri kurtarmaya uğraşmalısın, aksi takdirde bizleri ölüm bekliyor.

Selamlarımla,

İmza: Salomon Padova

* * *

Mösyö Joseph Arditti,

Kısaca birkaç kelime ile anlatmak istiyorum. Polis bizleri aradı ve Sivas'a sevk edilme masrafı olarak her birimizden onar lira istedi. Eğer bu on lirayı veremezsek, ellerimiz kelepçeli olarak Sivas'a yaya gitmek zorunda kalacağız. Bu da üç ay boyunca yürümek demektir. Elinizden gelen her şeyi yapın, hatta gerekli yere gidin ve O'nun gerekli her şeyi yapmasını sağlayın. Gece yarısı bizleri uyandırıp İzmir'den çıkarabilecekleri için hiç vakit yok. Bizim durumumuz size biraz cesaret verebilir, vermiyorsa nasıl takdir ediyorsanız onu yapın. Gecikmeden cevap verin. İsterseniz Ziya'ya gidin, elinden bir şeyler geliyorsa bugün hiç gecikmeden yapsın, çünkü hiç zaman yok.

İmza: David Arditti

* * *

10 Tamuz 5675.[13]

Sevgili Kardeşim Joseph Amado,

Gerekli gördüğünüz herkese Sivas'a sürülecek biz üç kişiden 26 Lira talep edildiğini söylemenizi istiyorum. Eğer bu parayı bulamazsak, bizleri yaya yollayacaklar; bu da üç ay boyunca yürümek demektir. Hiç vakit olmadığını unutma, gece yarısı bizleri uyandırıp İzmir'den çıkarabilirler.

Kardeşin,

İmza: Avram Amado

* * *

Sevgili Sultana,

Az önce polis yine aradı ve her birimizin yol parası olarak 22,5 adet sekizli vermemizi talep etti. Hiç- birimizde bu paranın olmadığını söylediğimizde bizleri dövecekti. Eğer yarın bu parayı vermezsek, ne yapacağını bildiğini ve bizleri yarın süreceklerini söyledi. Durumu değerlendirin, uygun görürseniz bu parayı gönderin.

İmza: Salomon Padova[14]

TEHCİRLERE İLİŞKİN CEMAL PAŞA'NIN TALİMATLARI

24 Haziran 1915 tarihinde, Dördüncü Ordu Komutan Vekili Cemal Paşa tehcir edilenlere nasıl davranılacağı konusunda telgrafla talimatlar göndermişti. Bu telgraf 1 Temmuz 1915 tarihinde Beyrut'ta çıkan *İttihad al Osmani* gazetesinde yayınlanacaktı. Telgrafın metni şöyleydi:

Dördüncü Ordu Komutan Vekili'nden aşağıdaki telgraf alınmıştır:

Osmanlı tebaasını kabul etmeyi reddeden Musevilere ve aynı zamanda diğer savaş tarafı tebaaya karşı yapılacak muamelelerdeki herhangi bir yanlış anlama ve eksikliği gidermek amacıyla, aşağıdaki düzenlemeleri öngörüyorum:

- Osmanlı tebaasını kabul etmeyi reddetmiş olan Museviler denizyoluyla tehcir edilmelidir. Bunları taşımak için vapur temin etme çalışmaları devam etmektedir.
- İttifak Güçleri'nin tebaaları, din ve milliyet düşmanları Urfa'ya tehcir edileceklerdir.
- Bu tebaanın demiryolu ile nakilleri ücretsiz sağlanacaktır. Karayolu ile tehcir edilecek bu şahıslar kanuni olarak bağlı oldukları vilayetlerin amirlerinin bilgisi dahilinde gönderilecekler ve vilâyetler bu kişilerin nakliye masraflarını üstleneceklerdir.
- Söz konusu tebaa uygun olduğunda trenle tehcir edileceği için bu kişilerin bulundukları yerde kalarak ani olarak verilebilecek ihbara göre harekete hazır beklemeleri gerekmektedir.

Bu talimatı yayınlamak ve gereğince hareket etmek mecburiyetindesiniz.

11 Haziran, 1331 (24 Haziran 1915).[15]

Bu kararnamenin nedeni, Osmanlı Devleti'nin Siyonist harekete ve bu hareketin mensuplarına karşı giderek rahatsızlık duyması ve bu kişilerin Osmanlı tahtına yönelik sadakatlerini şüpheyle karşılamasıdır. Nitekim, 30 Mart 1915 tarihinde Büyükelçi Morgenthau günlüğüne şöyle kayıt düşecekti: "Talat dün bana, Osmanlı tebaasına girmeyi kabul etmemeleri halinde savaş halindeki devletlerin tabiiyetindeki bütün Musevilerin hudut dışı edileceklerini söyledi".[16] 17 Aralık 1914 tarihinde yaklaşık 700 yabancı tebaalı Musevi zaten Filistin'den Mısır'a tehcir edilmişti. Bu siyaset 1915 yılında da devam edecek ve o yılın sonu itibariyle 11.300 Musevi, Yishuv'u[17] terk etmeye zorlanacaklardı.[18]

MAHPUSLARIN DİĞER MEKTUPLARI

25 Haziran tarihinde son raporundan üç gün sonra, Başkonsolos George Horton, Morgenthau'ya bir telgraf göndererek tutuklanan Fransız uyruklu Musevilerin sayısının 104 olduğunu belirtecek ve "çok sayıda" kişinin tehcir için tutuklanarak genel bir hapishanede tutulduklarını belirtecekti.[19] Bu telgrafın gönderildiği aynı gün Horton, Morgenthau'ya gönderdiği uzun raporda şunları yazacaktı:

"Fransız himayesi talep eden Musevilerin tutuklanmaları ve hapse atılmaları uygulamalarının artan bir şiddetle devam ettiğini bildirmek istiyorum. Bu kişilerden 10 - 15'i bana bugün tutuklanarak adi suçluların bulunduğu bir genel hapishaneye konulduklarını söyledi. Bu kişilerin akrabaları ve arkadaşları korku ve panik halinde konsolosluğa hücum ettiler ve tutuklulardan birçoğunun zalimce dövüldüğü, mahpuslara yemek ulaştırılmasının engellendiği ve Fransız himayesini terk etmeyi kabul etmemeleri durumunda İç Anadolu'da uzak yerlere yaya olarak sevk edilmekle tehdit edildiklerini söylediler. Bu kişilerden üç tanesi halihazırda Kemalpaşa'ya gönderilmiş durumda ve yine aynı şekilde Sivas'a sevk edilecekleri rapor ediliyor.

Bu meseleyle ilgili olarak bugün valiyi görmek üzere neticesiz teşebbüslerim oldu ve hatta şehir dışındaki evine de gittim, ancak evde olmadığını söylediler. Musevilere karşı tavırları konusunda Ekselansları ile bizzat kendim ve Mösyö Morris en az sekiz kere görüştük ve konuştuk. Edindiğimiz kanaat, bu kişilere karşı şahsi olarak husumet duyduğu yönünde. Bu hareketin onun öncülüğünde gerçekleştirilen mahalli bir teşebbüs olduğu fikri bende kuvvet kazandı. Bu yüzden burada daha fazla bir şey yapmak mümkün gözükmemektedir. Zulüm durdurulmadığı takdirde daha ciddi ölçülere varacağından korkmaktayım.

Hem burada, hem de Konstantiniye'de iyi münasebetler ağına sahip önde gelen bazı Musevilerle konuştum. Bu şahıslar Talat Bey'den hususi olarak valiye gayriresmi bir mektup yazıp Yahudilere karşı başlattığı bu tedbirleri terk etmesini ve hapiste olanları serbest bırakmasını istediğiniz takdirde Talat Bey'in bunu yapacağı kanaatindeler. Sizden akibetleri hakkında derin endişeler beslediğim bu insanlar için yapılan bu teklifi ciddiye almanızı ve aynı zamanda Talat Bey'e ismimi zikretmemenizi talep ediyorum, zira vali size bu bilgileri verdiğimi duyarsa bana karşı tavır alacak ve insanlara verdiğim fayda azalacaktır.

İzmir Musevilerinden önde gelen biri olup aynı zamanda konsoloslukta çalışan bir kişi bu mektubu aldıktan kısa süre sonra sizi arayacak ve bütün durumu size izah edecektir.

Valinin bu tedbirlerinin genel olarak uygulanması halinde, takriben 1.000 kişi etkilenecek ve neticesi ciddi bir sefalet ve zulüm olacaktır."[20]

Horton bu rapora, hapiste tutulan üç Fransız Musevisinin hapishanede maruz kaldıkları muameleye ilişkin raporlarını ve aynı zamanda bu duruma ilişkin İzmir Amerikan Başkonsolosluğu'nun Muhtelif Kayıt Defterleri'nden alınmış bir notun bir nüshasını da ekleyecekti:

"Mösyö Padova Konsolos'a Kemalpaşa'da enterne edilmiş Fransız himayesi altındaki şahısların birinden gelen bir mektubu iletti; bu mektupta yakın zamanda yakalanmış olan Fransız himayesindeki üç Musevinin -Salomon Padova, Abraham Amado ve David Arditti- bahsi geçen yere vardıkları belirtilmektedir. Bu mektup, Mösyö Padova'yı görmek için Kemalpaşa'ya giden Salomon Padova'nın kayınvalidesi Madam Hassi tarafından getirilmişti. Kadın, erkeklerin önce Bornova'ya götürüldüklerini ve burada birkaç saat hapiste tutulduklarını söylüyor. Üstlerinde yaklaşık kırk adet sekizli (seksen kuruş) vardı, ancak bu para hapiste çalınmış. Kemalpaşa'ya giderken jandarmaların kötü muamelesine maruz kalmışlar. Jandarmalar dinlenmelerine ve su içmelerine bile izin vermemiş ve izin vermek için karşılığında para istemişler. Kemalpaşa'da hemen hapse konulmuşlar, ancak orada bulunan Musevilerin müdahalesi sayesinde konağın bahçesine gitmelerine izin verilmiş. Yukarıda belirtilmiş olan mektupta Kemalpaşa'ya gönderilen

Yaygın bir Musevi yerleşimine sahne olan Karataş semti.

sayıları seksen civarında olan Musevilere verilmek üzere 80 kuruş para toplandığını ve onlara verildiğini söylüyor. Bu hanım ayrıca erkeklerin ayakkabısız ve çok acınacak durumda bulunduklarını bildiriyor.

Bugün Fransız Musevi kolonisinin önde gelen simalarından Raphael Arditti tutuklandı ve diğer canilerin bulunduğu Merkez Hapishanesi'ne gönderildi. Kendisi 65 yaşında. Tabiiyetini değiştirmesi için iki saatlik müddet verildi, aksi takdirde yaya olarak Sivas'a sevk edileceği söylendi. Oğlu bir vasıta tutmak için izin talep ettiğini ancak reddedildiğini söylüyor. Yahudi cemaatinin aynı derecede itibarlı bir üyesi olan Haim Padova da tutuklandı. Kendisi 71 yaşında."[21]

HAPSE ATILAN FRANSIZ MUSEVİLERİNİN BEYANLARI

Mösyö Raphael Arditti

İzmir

Nymphio, 24 Haziran 1915

15 günden bu yana 100 kişi olarak bizlerin (Rus, İngiliz, Sırp, Fransız ve Karadağlılar) burada tutuklu bulunduğumuzu bildirmek istiyorum. Bu 100 kişinin sekseni Musevi. Amerikan konsolosluğunun çabaları sayesinde iyi durumdayız ve en kısa süre içinde hürriyetimize kavuşmayı umuyoruz. Bugün üç Fransız Musevisini, Moreno Padova'nın oğlu Salomon'u, David Arditti'yi ve Errera'da çalışan 18 yaşındaki Abraham Amado'yu getirdiler. Bu üç kişi Ermenistan'daki Sivas'a gönderilmiş.[22] Burası yaya olarak üç aylık bir mesafe. Bu haberi öğrenir öğrenmez jandarma komutanını aradım ve bu insanlara biraz para ve gıda vermek için kendisine yalvardım. Topladığımız 45 oktariakayı[23] onlara verdim. Şimdi yaya olarak Sivas'a gitmeye zorlanan bütün bu talihsiz insanlara yardım edilmesi gerekiyor. Jandarma üç mahpusun arabada yolculuk yapmasına izin veriyor, ama tabii ki bunların böyle bir yolculuğa başlamak için gerekli imkânları yok. Bu meblağın toplanması, Parsa[24] veya Turgutlu'ya gönderilmesi gerekli. Lütfen bu zavallı insanlara kıyafet ve ayakkabı almak üzere para göndermesi için Amerikan konsolosu nezdinde müdahalede bulunun. Bu mektubu taşıyan hanım daha teferruatlı bilgi verecektir.

İmza:

Vital Cicurel

* * *

ÇİLELERİMİZİN BİR GÜNLÜĞÜ

21 Haziran Pazartesi

Bizi haydutlar gibi evlerimizden aldılar, karakol karakol sürüklediler ve nihayet Kısm-i İdare Reisi Celal Bey'in huzuruna çıkardılar. Kendisi çok öfkeli bir şekilde tabiiyetimizi değiştirmemizi emretti. Tabii ki üçümüz hep bir ağızdan Fransız olarak doğan bizlerin Fransız olarak öleceğimizi söyledik. Daha sonra bizleri boyunlarımızda ve ayaklarımızda zincirlerle Sivas'a, Hartum'a veya Diyarbakır'a sevk etmekle tehdit etti. Bu tehditlerin işe yaramadığını görünce Polis komiserine bizleri Merkez Hapishanesi'ne göndermesini ve en büyük canilerle birlikte en kötü hücrelere yerleştirmesini emretti. Nihayet Merkez Hapishanesi'ne getirildik. Burada altmış cani, haydut vs. ile birlikte 8 metre uzunluğunda, 4 metre genişliğinde bir zindana konulduk. Allah'a şükür ki Bergamalı David Sadi adında genç bir Musevi ile tanıştık, bize karyolasını verdi ve bizlerle bir kardeş gibi meşgul oldu. Geceyi nasıl geçirdiğimizi anlatmak imkânsız. Fransız tabiiyetinde kalma konusundaki kararlılığımız bizi kurtardı.

22 Haziran Salı

Sabah saat onda hapishane gardiyanı aradı ve çok haşin bir tavırla yarım saat içinde 26,5 Türk Lirası getirmemizi söyledi. Bu para Sivas'a sevkiyatımızın masrafları için kullanılacakmış. Kendisine çok az imkânlarımız olduğundan bu parayı vermemizin mümkün olmadığını söyledik. Akşam saat 4'e doğru, bizleri tekrar gardiyanın huzuruna çıkarttılar. Gardiyan her birimizden 45 kuruş istedi. Kendisine bu meblağa sahip olmadığımızı söylediğimizde bizleri falakaya çekmekle tehdit etti. Bütün kıyafetlerimizi çıkartmamızı emretti ve sahip olduğumuzu söylediğimiz 45 oktarakianın üstümüzdeki meblağın tamamı olduğundan emin olmak için bizleri muayene etti. Sonra idare polisini aradı ve küfür ederek bizleri tekrar hapse gönderdi.

23 Haziran Çarşamba

Saat 10:30'a doğru polis idaresi komiseri hapishaneye geldi ve parayı istedi. Meblağın halen hazır olmadığını görünce gardiyana, iki saat içinde bu parayı vermememiz durumunda, her birimize 50 falaka atmasını emretti. Bu mesut anı bekliyorduk. Saat 4'te gardiyan

bizi tekrar aradı. Bu sefer kamçısı da beraberindeydi. Talebine mecburen cevap vererek, istediği 135 kuruşu verdik. Hayal kırıklığına uğradığını açıkça fark ettik, çünkü bizi kırbaçlama arzusu aşikârdı. Sivas'a sevk için hazır olmamızı söyledi. Allah'a şükür bizi bu korkunç zindandan çıkarttılar, ancak her yerimiz bitlendi, bu bizi her şeyden daha çok rahatsız ediyor. En büyük üzüntümüz sevgili çocuklarımızı görememek. Çok şükür ki esaretimiz sırasında herhangi bir ihtiyaçları olmayacağından eminiz.

İmza:
Salomon Padova
Abraham Amado
David Arditti.

Salomon Padova'nın eşi bu akşam (23 Haziran), söz konusu şahısların polis eşliğinde, elleri kelepçeli olarak şehrin Musevi mahallelerindeki farklı yerlerde dolaştırıldıklarını söyledi. Madam Padova bu kişilerin nereye sevk edildiklerini bilmeyi istemekte.[25]

* * *

BAŞKONSOLOS GEORGE HORTON'A GÖNDERİLEN MEKTUP

İzmir, 23 Haziran 1915
G. Horton Beyefendi,
Birleşik Amerika Devletleri Başkonsolosu,
İzmir

Beyefendi;

Size şunu üzülerek ifade etmek isterim ki Osmanlı hükümeti herhangi bir makul sebep olmaksızın Fransız tabiiyetindeki 18 yaşındaki oğlum Abraham Amado'yu ayın 21'inde tutukladı ve o zamandan bu yana barakaların karşısındaki Merkez Hapishanesi'nde tutuluyor.

Tek bir odanın içine tıkılan şahısların fazla olmasından ve özellikle bu sıcak havada sıhhi şartların hiç kontrol edilmemesinden dolayı zayıf bir bünyeye sahip oğlumun hayati tehlikede olduğuna hiç şüphe yok.

Bu yüzden sizden samimiyetle oğlumun en kısa sürede serbest bırakılmasını veya bu yapılamıyorsa sıhhi şartları daha uygun olan yerlere gönderilmesini sağlamak amacıyla yetkililer üzerindeki nüfuzunuzu kullanmanızı talep edeceğim.

Şimdiden teşekkürlerimi sunarım efendim.

Saygılarımla,
Samuel Haim Amado[26]

Bir hafta sonra, George Horton, Morgenthau'ya tehcir edilen ve hapse atılan Musevilerin mektuplarını ekleyeceği bir diğer rapor gönderecekti: "Bu meseleyle ilgili önceden göndermiş olduğum yazılara atıfla, size Osmanlı tebaası olmaya mecbur etmek gayesiyle Musevilerin tutuklanmaya devam edildiklerini bildirmek istiyorum. Ancak kötü muamele konusundaki şikâyetler durdu.

Şu andaki durum aşağıdaki gibidir:

Daha önce belirtildiği gibi, Salomon Padova, David Arditti ve Avram Amado Anadolu'nun iç bölgelerine sevk edilmişlerdir. Kendilerinden en son Alaşehir'de haber alınmış. Buradan İzmir'deki akrabalarına telgraf gönderip muhtemelen demiryolu veya at arabası ile yolculuk yapabilmek için her birine acilen on liranın gönderilmesini istemişler. Bu insanların akrabaları imkânlarının bulunmadığını iddia ederek yardım için başkonsolosluğa müracaat ettiler. Özellikle de paranın onlara ulaşıp ellerine teslim edilmesi konusunda şüphe varken, izniniz olmadan bu meblağı ödeme konusunda kendimi yetkili görmedim. Üzülerek bildiriyorum ki bu şahıslar için vali nezdinde bir şey yapmam imkânsız. Belki de bu vilâyetin dışına çıktıklarında durumları Dersaadet tarafından halledilebilir. Fransız konsolosluğunun kayıtlarına göre henüz 18 yaşında olup reşit olmayan Avram Amado'nun durumuna dikkatinizi çekmek isterim.

Moise Arditti ile birlikte yaşlı bir adam olan Haim Padova da Anadolu'ya sevk edilmiş. Kendilerine sağlanan at arabasıyla Kemalpaşa'ya kadar gitmelerine izin verilmiş. Şu anda Turgutlu'da oldukları rapor ediliyor. Ekte, İzmir'deki oğullarına gönderdikleri mektupların ve telgrafların tercümesini gönderiyorum.

Bu kişiler İzmir'den çok uzakta olmayan bir yere sürgün edilmelerinin ve oraya yaya yollanmamalarının sağlanması halinde minnettar olacaklardır.

Raphael Arditti hapishanede iken Osmanlı tebasına kabul edilmesini talep eden bir istida yazdı ve derhal serbest bırakıldı. Mösyö Padova'nın oğlundan gelen bir mektubun kopyası ekte gönderilmektedir.

Osmanlı Aydın Demiryolları Müfettişi Nahoum Berthran takriben bir hafta boyu hapiste tutuldu ve bugün onun da sürgün edildiğini öğrendim. Kendisine tebaa değiştirmesi ve bu şehirde yeni kurulan Demiryolu İşçileri Türkçe Tedrisat Mektebi'nde öğretmen olması teklif edilmiş. Bu vesileyle, bir İngiliz vatandaşı olan ve aynı demiryolunda çalışan Mister Thompson'un tebaasını değiştirmeye mecbur kalmadan bu mektepte müdür olarak çalıştırıldığını belirtebilirim.

Bugün birkaç kişi daha başkonsolosluğu aradı ve polisin evlerine gelerek Osmanlı tebaasına geçmelerini, aksi takdirde Anadolu'nun içlerine sevk edileceklerini söylediğini bildirdi."[27]

GEORGE HORTON'UN RAPORUNA EKLENEN MEKTUPLAR

29 Haziran 1915 tarihinde Turgutlu'da, Padova Biraderler'de tüccar olan Isaac Pontremoli tarafından gönderilen telgrafın tercümesi.

Baban daha fazla direnemez. Onu kurtar. Kendisi hasta. Acil cevap ver.

* * *

Haim Padova'nın, oğulları Jacques ve Joseph'e 29 Haziran 1915 tarihinde gönderdiği mektubun tercümesi.

Sevgili Oğullarım,

Beni bu durumdan kurtarmanız için size yalvarıyorum. Şunu bilin ki bu hayata dayanmam mümkün değil. Şu anda size yazarken Turgutlu'ya giden yoldayım ve bu yol yaya altı saat sürüyor. Ermenistan'a varmadan önce üç gün daha yürümemiz gerekecek. Beni kurtarın, beni kurtarın.

Kuvvetimin sonundayım, hayatım ellerinizde. Elveda Haim Padova. İki üç gün içinde Salihli'de olacağız.

* * *.

Haim Padova'nın yol arkadaşı Haim Arditti'nin 28 Haziran 1915 tarihli mektubunun tercümesi.

Sevgili Karım Sarah,

Bir eş olarak konsolosun buraya gelip bize yardımcı olmaya karar vermesi için elinden geleni yapmanı istiyorum. Ona bizlerin Ermenistan'a, cebimizde beş kuruş olmadan 30 günlük yürüme mesafesine, gönderildiğimizi bildirin. O kadar tükendim ki yolda ölmekten korkuyorum.

Konsolos tam yerimizi araştırsın, bu şekilde bize para gönderebilir, çünkü bir kuruşumuz bile kalmadı ve açlıktan ölüyoruz.

İmza: Moise Arditti

* * *

25 Haziran 1915
Sevgili Oğlum,

Dört günden beri bu berbat hapishanedeyim ve her ne kadar takatim olmasa da acınacak durumum hakkında bir şeyler yazmak istedim; maalesef size yazmam yasak. Bu yüzden Tanrı'nın bir

arkadaşımı ziyaretime göndererek bana tanıdığı fırsattan faydalanarak içinde bulunduğum dayanılması imkânsız şartlar hakkında size birkaç kelime yazmak istedim. Bugün durumum daha da acı verici, zira beni nemli ve sağlıksız bir zindana koydular. Canım hiçbir şey yemek içmek istemiyor, bu da beni daha da zayıflatıyor. Bu zulmün ne kadar devam edeceğini bilmediğimden gece gündüz kaderime yanıyorum ve ümitsiz olmaya başladım. Caniler arasında tutulduğum bu hapishanede kalmaktansa ölmek daha iyi. Sana tekrar ediyorum oğlum, dayanma kuvvetim gidiyor. Bu korkunç duruma dayanmak mümkün değil, cinayet ve hırsızlıkla suçlanan bazı kişileri etrafımda gördükçe korkum artıyor. Lütfen ne pahasına olursa olsun beni buradan çıkar, çünkü bu hapishaneye dayanacak gücüm kalmadı. Ayakta duracak gücüm bile yokken bana ve Mösyö Arditti'ye yarın sabah Sivas'a yaya sevk etme tehdidinde bulunmalarından hiç bahsetmiyorum. Bu yüzden lütfen beni buradan kurtarmak için elinden geleni yap. Gardiyan yaklaşıyor. Satırlarıma son veriyor ve sizi öpüyorum.

Baban,
İmza: Haim Padova

* * *

Aux Beaux Arts.
Padova Biraderler, İzmir.
138 Frenk Sokağı.

İzmir, 25 Haziran 1915

Fransız Şehrini Korumakla Yükümlü
Amerikan Başkonsolosluğu

Ekselansları Başkonsolos,

Şu anda, en kötü caniler gibi atıldıkları hapishanede neler çektiklerini bize yazan babalarımızdan mektup aldık. Bu mektubun tercümesini ekte gönderiyoruz, isterseniz aslını da gönderebiliriz. Tutuklanmalarının nedeni bildiğiniz gibi Osmanlı tebaası olmaya mecbur edilmeleri. Kendi kendilerine saygısı olan, kendilerini şimdiye kadar himaye etmiş ülkeye karşı olan mesuliyetlerini idrak eden bu insanlar buna tahammül etmeye hazır, ancak bu onların hayatlarını anlamsız yere kaybetmelerine sebep olmamalı. Sizden, babalarımıza daha iyi davranılması ve kaderlerinin iyileştirilmesi için yetkililer nezdinde gerekli müdahalede bulunmanızı talep ediyoruz. Bu müdahalelerin, yaya olarak Sivas'a zorla yollanma tehdidinin tatbik edilmesinden önce, yani 24 saat içinde yapılması son derece elzemdir. Aksi takdirde bu şartlara daha fazla tahammül edemeyen bu insanların güce karşı boyun eğerek Osmanlı tebaasına geçeceklerini en derin teessüflerimizle bildirmek durumundayız. Babalarımız adına haksız, gayri kanuni, insanlık dışı olan bu muameleleri aktif bir şekilde protesto ediyor ve himaye edilme hakkımızı mahfuz tutuyoruz. Babalarımızın maruz kaldıkları fiziki ve manevi acılar ve Fransız tabiiyetini kaybetmeleri nedeniyle ortaya çıkacak her türlü zarar, ziyan ve tazminat hakkımızı mahfuz tutuyoruz.

Babamız Haim Padova 71 yaşında.

Babam Raphael Arditti 65 yaşında.

İyileştirici adımların atılacağını umarak, Ekselansları Sayın Başkonsolosun emirlerine amade itaatkâr kullar olduğumuzu belirtiriz.

İmza:
Jacques Padova
Joseph Padova
Leon Arditti

* * *

Kemalpaşa, 29 Haziran 1915
Mösyö G. Mille,
Fransız Başkonsolosluğu Mümessili,
İzmir

Sayın Konsolos,

Aydın Osmanlı Demiryolu'nun eski başmüfettişi Fransız tebaalı Mösyö Nahoum Bertrand bugün buradan geçti. Kendisini tanıyor ve aynı zamanda kovulma sebeplerini de biliyor olmalısınız. Mamuret el-Aziz [Elazığ] Vilâyetine sürüldü. Kendisi size yazmamı, hiç parasının kalmadığını ve bu yüzden Turgutlu'ya veya tercihan Afyonkarahisar'a para ve gerekli kıyafetleri göndermeniz için size yalvardığını bildirmemi söyledi.

Mösyö Bertrand ile birlikte sürülen altı Musevi daha var. David Arditti, Abraham Amado, Salomon Padova, Haim Arditti, Moise Arditti ve Haim Padova.

İlk üç kişinin tamamen parasız kaldığını bildiğimizden aramızda para toplayarak onlara topladığımız 90 kuruş verdik.

Yetmiş yaşından fazla olan Haim Padova hasta idi ve acı içindeydi, arkadaşları ile birlikte yaya gönderilmişti.

Beni arama şerefine nail olmayı umarak saygılarımı arz ederim.

İmza:
V. A. Chicurel, Kemalpaşa'da enterne edilen bir Fransız[28]

DERSAÂDET'İN BÜYÜKELÇİ MORGENTHAU'YA CEVABI

Yaklaşık üç hafta sonra, Dersaâdet, Büyükelçi Morgenthau'nun şifahi notasına cevap verecekti. 14 Temmuz 1915 tarihli cevap şu şekildeydi:

"Hariciye Nezareti, Fransız tebaalı Bayonne şehrinden gelmiş İzmir'li bazı şahısların tutuklanmalarına ilişkin Birleşik Devletler sefirinin göndermiş olduğu 22 Haziran 1915 tarih ve 368 sayılı şifahi notayı teslim aldığını bildirir.

Bu nota söz konusu mevzuya ilişkin kati ve yeterli herhangi bir ifade içermediği için, Hariciye Nezareti notada adı geçen kişilerin kimliklerini tespit edememiştir.

Eğer bu yazıda ifade edilenler, İzmir'de yaşayan, Osmanlı tebaalı ve belli bir zamanda Fransız himayesinde olduklarını iddia eden belli sayıda kişiyi kapsıyorsa, Hariciye Nezareti sefire şunu bildirmek ister. Osmanlı tebaalarının ecnebi konsoloslukların himayesi altında tutulmaları tatbikatı 1280 (miladi 1865) senesinden itibaren sona ermiştir. Söz konusu tarih ecnebi konsoloslara ilişkin kanunun ilan edildiği tarihtir. Kapitülasyonların halen meriyette olduğu dönem boyunca bile bu kanun, himayeyi münhasıran tercümanlar ve kavvaslar ile sınırlı tutmuştur.

Bu şartlar altında imparatorluk mercileri tabii ki mevzuu bahis şahısların himaye iddialarını göz önüne almayacak ve onları Osmanlı tebaası olarak kabul edecekti.

Yukarıda belirtilmiş olan notanın mevzuu bahis şahısların durumuna matuf olması halinde, Hariciye Nezareti bu şahısların hiçbir şekilde Fransız himayesi iddiasında bulunma haklarının olmadığını ve dolayısıyla Birleşik Devletler sefiri tarafından onlar adına yapılan talepleri kabul edemeyeceğini teessürle bildirmektedir."[29]

BAŞKONSOLOS GEORGE HORTON'UN SON RAPORU

9 Ağustos 1915 tarihinde George Horton Büyükelçi Morgenthau'ya bir rapor daha gönderecekti:

"7 Ağustos 1915 tarihli cevabi telgrafımda belirtildiği gibi durum aynıdır, ancak belki tutuklamalar daha seyrek gerçekleşmektedir. Aralarında on yedi yaşında bir gencin de bulunduğu beş kişinin şu anda tabiiyet değiştirme meselesi yüzünden hapiste oldukları söylenmekte. Bu genç evinde yapılan silah araması sırasında tabiiyet vesikalarını göstermesi söylendiğinde Fransız himayesi altında olduğunu söylemiş ve bunun üzerine tutuklanmış. Babası Kemalpaşa'da enterne edilmiş durumda.

Mahalli mercilerin planı, sizin de haberdar olabileceğiniz gibi, tutuklamaları teker teker yaparak mümkün olduğu kadar az dikkat çekmek ve böylelikle mevzunun önemini azaltmaktır.

Fransız himayesini reddetmiş olan Musevilerin tam sayısı elimde yok, ancak yaklaşık kırkı şu ana kadar Fransız himayesinden çıktıklarına ilişkin beyanı zorla imzaladıklarını başkonsolosluğa söylediler. Bu beyanın bir kopyasını 2 Ağustos tarihli mektubumun ekinde göndermiştim. Fransız himayesinde bulunan her yaştan yaklaşık 170 Musevi erkek var. Ayrıca toplam 400 kadın ve çocuk bulunuyor. Bu 170 erkekten 29'u Kemalpaşa'da enterne edilmiş. Ekte, Osmanlı tabiiyetini kabul etmeye zorlanmış olan üç kardeşten yakın zamanda aldığım bir protesto mektubunun kopyasını gönderiyorum. Şimdiye kadar öğrenebildiğim kadarıyla bu şahıslara herhangi bir nüfus kâğıdı verilmemiş. Anladığım kadarıyla bunu yapmadan önce konu Dersaâdet'teki Tabiiyet Dairesi'ne havale ediliyor. Eğer "nüfus kâğıdı" verilecek olan şahısların isimleri sizin için önemli ise bunları elde edip sefarete göndermekten memnuniyet duyacağım.

Bildiğim kadarıyla şu anda Fransız himayesine sahip beş şahıs Anadolu'nun içine sürgün edilmiş bulunuyor. Kayseri'ye gitmekte olan dördünden en son Ereğli'de bulundukları sırada haber alındı. Diğerlerinin bir hafta önce Alaşehir'de oldukları haberi geldi. Aynı zamanda asker olarak hizmet etmek üzere gönderilen bir Cezayirli de var, adı Mair Kedoushi. Kendisinin şu anda Adana yolunda olduğu bildiriliyor. Diğer birkaç kişi de tehcir edilmiş, ancak daha sonra himayeyi reddettiklerine ilişkin malûm vesikaları imzaladıklarından geri gönderilmişler. Ekte bu iki kişinin göndermiş olduğu mektubun bir kopyasını yolluyorum.

Durumun çaresiz ve ümitsiz olduğuna bir misal olarak şu hâdise zikredilebilir. Daha önce İstinaf Mahkemesi'nde vazife yapmış olan itibarlı bir avukat, Fransız himayesinde bulunan müvekkillerinden biri adına müvekkilinin bu tebaa değiştirme meselesini düşünebilmesi için 15 günlük bir mühlet elde etmeye çalışırken hemen tutuklandı, tek başına hücre hapsine çarptırıldı, arkadaşları ile görüşmesine bile izin verilmedi. Bu en tehlikeli suçlulara uygulanan bir tedbirdir. Bazı meslektaşlarının müdahalesi üzerine serbest bırakıldı.

Az önce, yukarıdaki mektubumda belirtmiş olduğum gencin Osmanlı tabiiyetini kabul ettiği için serbest bırakıldığını öğrendim."[30]

MAHPUSLARIN AKRABALARININ GÖNDERDİKLERİ SON MEKTUPLAR

İzmir, 22 Temmuz 1915

Ekselansları Başkonsolos,

Hapse atıldığımız bu ayın üçünde başlamış olan mazimiz konusunda sizi teessüfle bilgilendirmek isterim.

İlk olarak Celal Bey'e getirildik ve kendisi bize tatlı bir ses tonu ile Osmanlı tebaasını kabul etmemiz teklifinde bulundu. Tebaa değiştirmenin din değiştirmek gibi olduğunu söyleyerek reddettik. Aynı şeyi iki veya üç kere daha tekrarladı, ancak yine menfi cevap aldı. Reddimizi kabul edemeyen Celal Bey bizi yaya dört aylık mesafede bulunan Musul'a göndereceği tehdidinde bulundu; cevabımız "Emrinize amadeyiz efendim" idi. Daha sonra "temelli gideceğiniz konusunda ailenizi ikaz ettiniz mi?" dedi. Bunu söyledikten sonra, bir polis bizi koğuşa götürdü, burada müebbet hapse çarptırılmış bazı canilerle birlikte üç gün kaldık.

Ayın altısında koğuşlarımızdan ellerimiz kelepçeli olarak alındık ve Bornova'ya gönderildik. Oraya varır varmaz, affınıza sığınarak söylüyorum, tuvaletleri temizlemeye zorlandık. Bu işi bitirir bitirmez Kemalpaşa'ya doğru yola çıktık. Sabah iki jandarma tarafından uyandırıldık, bizi konağı temizlemeye zorladılar. Ayın yedisinde Kemalpaşa'dan ayrılarak Turgutlu'ya gittik ve orada bir gün kaldık. Ayın dokuzunda Ahmetli'ye gitmek üzere yola çıktık, o akşam hava almanın imkânsız olduğu bir yeraltı mekânında uyuduk. Neredeyse boğuluyorduk. Bizi oraya götüren jandarma çavuşa: "Bu ikisinin Musul yolculuğunu hayatta kalarak yapmaları mümkün mü?" diye sordugunda çavuş "yolda bunlardan kurtulabiliriz" diye cevap verdi. Bütün bunları bir mağaraya hapsedilmişken duyduk. Ayın onunda Sart'a doğru yola çıktık ve orada Salihli trenine bindik. Ayın onbiri sabahında çavuş bizleri çağırdı, kollarımızı iple bağladı ve 80 okka ağırlığındaki bir çuvalı Alaşehir'e götürmemizi istedi. Bunun imkânsız olduğunu söyledik zira şahsi eşyalarımızın ağırlığını bile taşıyamamaktaydık. "Bunu buraya getirmeniz gerek. Öfürseniz umrumuzda değil" şeklinde cevap verdi. Dolayısıyla çuvalı taşımak zorunda kaldık. Aynı gün 13 saatlik mesafede bulunan Alaşehir'e gittik. Aşırı sıcak bizi vurdu, ateşlenerek hastalandık ve iki gün yataktan çıkamadık. Daha fazla dayanamayacağımız için İzmir'e geri dönmeye karar verdik. Sahip olduğumuz az para, yolculuğumuz sırasındaki ihtiyaçlarımız için harcandı. Tam anlamıyla acınacak bir durumdayız. Hekime gitmek ve gerekli ilaçları almak için bile imkânımız yok. Umarız bu ifadeler kalplerinizde yankı bulur ve gerekeni yapmak üzere harekete geçersiniz.

İmza: Isaac Arditti

Jacques Souhami

* * *

İzmir 2 Temmuz 1915

Ekselansları Başkonsolos,

Aşağıda imzası bulunan, aslen Bayonne'lu olup Fransız himayesi altında İzmir'de yaşayan bizler, Bohor Abraham Arditti'nin oğulları tüccar Salomon, Salvator ve Vitali Arditti, size aşağıdakileri ifşa etme durumundayız: Çok yakın bir tarihte mahalli polis bizi yanına çağırdı ve bizlere baskı yaptıktan sonra (zaman ve yer bilgileri mevzusunda teferruat vermek istemiyorum) dilini bilmediğimizden muhteviyatını dikkate almadığımız Türkçe iki beyanı imzalamamızı istedi. Fransız vatandaşları olarak "himayeli" statümüzün Osmanlı hükümeti tarafından tanınmadığını bildirdiler ve bizlere "Nüfus kâğıdı" verdiler. Yukarıda belirtilen beyanları imzaladıktan sonra, polis bize vermiş olduğunuz Amerikan tabiiyeti vesikalarını da aldı. Köklerimizin ait olduğu topraklara içten bağlı olup ona karşı yılmaz bir sevgi besleyen bizler, meseleyi dikkatinize arz etmeyi bir vazife bilerek, ihtiyaç duyabileceğiniz her türlü ilave bilgiyi tarafınıza temin etmeye hazır olduğumuzu bildirmek isteriz. Fransız tabiiyetinden kaynaklanan haklarımızı açık bir şekilde mahfuz tuttuğumuzu söylemeye bile gerek yoktur. Harfiyen uyacağımız talimatlarınızı beklerken, mütevazı ve muti hizmetkârlarınız olarak hürmetlerimizi ifade ederiz.

İmza: Salomon Arditti

Salvator Arditti

Vitali Arditti[31]

FRANSIZ HÜKÜMETİNİN TAVRI

Bu arada Amerikan Sefiri Henry Morgenthau bu meseleyi Birleşik Amerika Hariciye Vekâleti aracılığıyla Paris'teki Amerikan sefaretine bildirecek, sefaret de konuyu Fransız Hariciye Vekâleti'ne iletecekti. Fransız Hariciye Vekâleti de Paris'te görevli Amerika Sefiri William G. Sharp'a şöyle cevap verecekti: "Dokuz tarihli notada, Amerikan sefareti, Hariciye Vekâleti'ne Osmanlı hükümetinin yaklaşık yüz yıl önce Bayonne'dan göç eden ve şu anda tutuklanarak hapse atılan birkaç Museviye ilişkin tavrını bildirmişti.

Osmanlı hükümeti, kapitülasyonların kaldırılmasından istifade ederek Fransız himayesine mazhar bu Musevileri Türk tebaası olarak kabul etmenin uygun olacağını düşündü.

Tek taraflı feshi imkânsız karşılıklı bir antlaşma olan kapitülasyonların diplomatik münasebetler bozulmadan önce kaldırılması kararını tanımamış olan Fransız hükümeti bu iddiaları kabul edemez.

Fransız Cumhuriyeti hükümeti, Dersaâdet'in bu tavrını protesto etmesi ve bu mevzuya ilişkin her türlü telafi ve tazmin hakkını mahfuz tuttuğunu açık bir şekilde beyan ve teyit etmesi için yeterli gerekçelere sahiptir.

Mösyö Delcassé, Mösyö Sharp'ın bu durumu Osmanlı hükümetine bildirmesinden son derece memnun olacaktır.[32]

SONUÇ - TEHCİRİ NASIL YORUMLAMAK LAZIM?

İzmir'de ikamet eden yabancı uyruklu Yahudilerin tehcir edilmeleri o dönemde uygulamaya konulan genel bir kararın sonucuydu. Fransız diplomatik belgeleri Halep, Şam ve İzmir'de ikamet eden Fransız, İngiliz ve Rus uyruklu kişilerin de tehcire maruz kaldıklarını, dahası Konstantiniye'de görev yapan Fransız ve İngiliz diplomatların da şehirden ayrılmalarına izin verilmediğini göstermekte. Amerika Sefiri Henry Morgenthau Dersaâdet'e yolladığı 27 Mart 1915 tarihli notada Konstantiniye'de görev yapan Fransız ve İngiliz diplomatlarının serbest bırakılmalarını, buna karşılık İngiltere'de görev yapan Osmanlı diplomatlarının serbest bırakılmalarını teklif edecekti. Sadrazam Said Halim Paşa bu notaya cevaben kaleme aldığı karşı notada Dersaâdet'in yabancı diplomatların Osmanlı topraklarından serbestçe ayrılmalarına karşı olmadığını belirtecek ancak bu karşılıklı serbest bırakma teklifinin en basit hakkaniyet kurallarına aykırı olduğunu yazacaktı. Said Halim Paşa, Mısır Prensi Ömer Tosun Paşa'nın mahzur tutulduğu ülkeden ayrılmasına ve istediği yere gitmesine izin verilmesi, Malta'da tutuklu olan İttihad ve Terakki Cemiyeti kurucularından Eyüp Sabri Bey ile Zinnun Bey'in serbest bırakılmaları halinde Osmanlı topraklarında bulunan Fransız uyrukluların da serbest bırakılacaklarını belirtecekti.[33] Fransız Hariciye Vekâleti'nin 3 Haziran 1915 tarihli bir belgesine göre Konstantiniye'deki Amerika sefaretinin bir telgrafına istinaden uydurma haberler yaydıkları gerekçesiyle Halep'te yaşayan İtilaf Devletleri'nin uyruklarına mensup, çocuklar ve kadınlar dahil, 600 kişinin tehcirine başlanmıştı. Aynı belgede İzmir'deki Fransız başkonsoloslu-ğunun da benzeri tedbirlerin İzmir'de uygulanacağını bildirmekte olduğu yazılıydı.[34] Bir sonraki günün tarihini taşıyan bir başka belgede ise Şam'da enterne edilmiş olan 70 civarında Fransız uyruklu şahıslar ile İngiliz uyrukluların Halep'e gönderildikleri, buradan da Urfa'ya tehcir edildikleri bildirilmekteydi. 26 Haziran tarihli belgeye göre ise İzmir'de yaşayan 101 yabancı uyruklu yedi saat yaya yürütülerek Nif'e (yeni adıyla Kemalpaşa) tehcir edilmişlerdi.[35] 29 Haziran tarihli belge ise Nif'e tehcir edilen Fransız uyrukluların 40 kişi olduklarını, Halep ve Şam'dan Urfa'ya tehcir edilen Fransız uyrukluların da 118 olduğunu belirtmekteydi.[36]

Tehcir edilen Fransız Musevilerinin kaderinin ne olduğuna ilişkin Amerikan arşivlerinde herhangi bir başka belge bulunmamaktadır. Dolayısıyla Dersaâdet'in nasıl bir karara vardığı ve bu meselenin nasıl sonuçlandığı hususunda bir kanaat belirtmek imkânsız. İzmir'deki Amado ailesinin günümüzde yaşayan ve adlarını saklı tutmayı tercih eden mensuplarından alınan bilgilere göre, Abraham Amado ve tehcir edilen diğer iki şahsın yolculuk sırasında hastalanarak hastaneye kaldırıldıkları, tehcir edilen Salomon Padova ise hapisten kaçmış ve diğer ailelere tehcir edilen arkadaşlarının hastanede öldüklerini bildirdiği söylenmekte.

DİPNOTLAR

* Resmi adıyla "Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat".

** Bayonne Fransa'nın en güneydoğusunda Basses – Pyrenées bölgesinde yer alan muhkem bir şehirdir. Bayonne'daki ilk Musevi yerleşimi, İspanyol ve Portekiz kökenli Marrano'lardan oluşuyordu. Bkz. George Levitte, "Bayonne", *Encyclopaedia Judaica*, (Kudüs: Keter Publishing), cilt 4, s.350-351.

1 Haim Nahum konusunda bkz. Esther Benbassa, *Son Osmanlı Hahambaşısının Mektupları Atyana'tan Lozan'a*, çeviren İrfan Yalçın, Milliyet Yayınları, 1998.

2 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorous: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, Ara Sarafian'ın "Giriş"i ile, (London, New Jersey: Gomidas Institute), 2004, s. 289.

3 National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, (kısaca NARA), RG 59, 867.4016/113 sayılı, 14 Ağustos 1915 tarihli mektup.

4 George Horton, *Recollections Grave and Gay*, The Bobbs Merrill Company, Indianapolis, 1927, s. 219.

5 Rahmi Bey Mayıs 1919'da İngilizler tarafından Malta'ya sürülecek ve 1922'de serbest bırakılacaktır.

6 George Horton, a.g.e., s. 220-225.

7 NARA, RG 59, Belge 867.4016/107, 15 Haziran 1915.

8 NARA, RG 59 Belge No. 867.4016/107 22 Haziran 1915 tarihli mektuba ekli belge.

9 NARA, RG 59 Belge No. 867.4016/107 17 Haziran 1915 tarihli mektup.

10 Henry Morgenthau, a.g.e., s. 260.

11 Henry Morgenthau, a.g.e., s. 261.

12 NARA, RG 59 Belge No. 867.4016/107 22 Haziran 1915 tarihli mektup.

13 Miladi olarak 22 Haziran 1915.

14 NARA, RG 59 Belge No. 867.4016/107 22 Haziran 1915 tarihli mektuba ekli belge.

15 NARA, RG 59, belge 867.4016/112, 2 Ağustos 1915.

16 Henry Morgenthau, a.g.e, s. 202.

17 İbranice bir kelime olup İsrail Devleti'nin kuruluşundan önce Filistin'de yaşayan Yahudi yerleşmecileri kastetmekte.

18 "State of Israel Historical Survey", *Encyclopaedia Judaica*, Cilt 9, s. 333-334.

19 NARA, RG 59, 25 Haziran 1915 tarih 867.4016/107 sayılı telgraf.

20 NARA, RG 59, 867.4016/107, 25 Haziran 1915 tarihli belge.

21 NARA, RG 59, 867.4016/107, 25 Haziran 1915.

22 Burada neden "Ermenistan" deyiminin kullanıldığı anlaşılmamıştır. Belki de Sivas'ta Ermeni nüfusunun yüksek olduğu anlamını taşımakta.

23 Bu kelimenin anlamını bulamadım. "Oktaraki" Yunancada "küçük sekiz" anlamını taşır.

24 Avram Galante'ye göre Parsa İzmir'den birkaç saatlik mesafede olup Turgutlu'ya yakındır. Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, The Isis Press, İstanbul, t.y., Cilt 4, s. 70.

25 NARA, RG 59, 8674016/107 sayılı, 25 Haziran 1915 tarihli belge.

26 NARA, RG 59, 867.4016/107 sayı, 25 Haziran 1915 tarihli belge.

27 NARA, RG 59, 8674016/107 sayı, 1 Temmuz 1915 tarihli belge.

28 NARA, RG 59, 867.4016/107, 1 Temmuz 1915 tarihli belge.

29 NARA, RG 59, 867.4016/107, 14 Temmuz 1915 tarihli belge.

30 NARA, RG 59, 867.4016/125, 17 Ağustos 1915 tarihli mektuba eklenmiş 9 Ağustos 1915 tarihli telgraf.

31 NARA, RG 59, 867.4016/125, 17 Ağustos 1915 tarihli mektuba eklenmiş 9 Ağustos 1915 tarihli telgraf.

32 NARA, RG 59, 867.4016/113, 14 Ağustos 1915 tarihli mektup.

33 Quai d'Orsay Arşivleri, "Guerre 14-18 Français en Turquie no P 1197 provenance Turquie" 7 Haziran 1915 tarihli belgenin ekinde yer alan 10 Mayıs 1915 tarihli belge.

34 Aynı arşiv, 3 Haziran 1915 tarihli belge.

35 Aynı arşiv, 4 Haziran 1915 tarihli belge.

36 Aynı arşiv, 29 Haziran 1915 tarihli belge.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MÜLKİYE MÜHENDİSLERİNDEN

ANDRÉ VIRGILE PAUL MARIE BERTHIER

OYA ŞENYURT

18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı'nın hemen hemen tüm iş alanlarında faaliyet gösteren yabancı mühendislerle başlayan bilgi transferi, imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Özellikle, askeri alanda faaliyet gösteren yabancı mühendisler, kamu binaları ya da sultana ait özel inşaatlardaki faaliyetleri ile uzmanlık alanları dışında da önemli işler yapmışlardı. Berthier'nin hem sultanın özel mühendisi olması, hem de askeri alandaki faaliyetleri bugüne kadar dikkat çekmemiştir. Bu makalede Mülkiye mühendisi Berthier'nin önemli bir silah mucidi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri ile mimarlık mesleğinin uzmanlık alanına giren ara kesitteki çalışmaları incelenmektedir.

André Virgile Paul Marie Berthier'ye ait bir fotograf.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri, mimarlık-mühendislik alanında pek çok kişinin faaliyet gösterdiği farklılaşmaların ve karşılaşmaların olduğu bir çalışma ortamı sunar. Ancak, mimar ya da mühendislerin çalışma biçimlerinin tanımlanması, farklılaşmaların sayısının çok olmasından, kolay bir iş değildir. Farklılık ve karşılaşmalar hüküm sürme gücünün ve kuvvetlerinin ön plana geldiği bir ortamın yaratılmasını da sağlar. Dolayısıyla, mesleğin icra edilebilme kriterlerinin yanı sıra, bu karışık sosyal ve hiyerarşik katmanlaşmanın çözümlenmesi gereklidir. Yabancı mühendislerin faaliyetleri uzun zaman alacak, disiplinler arası bir çalışmayı gerektirir. Bu konu, mühendislik tarihimiz için gerekli olduğu gibi, uzmanlık alanlarının netleşmediği geç Osmanlı'da, mimarlık alanında faaliyet gösteren yabancı mühendisleri mimarlık tarihimiz açısından da önemli kılmaktadır. II. Abdülhamid dönemi mimarlarından R. D'Aranco ve İoannidis Ailesi bi-

André Virgile Paul Marie Berthier'ye ait bir fotoğraf.

Berthier 1902'de Fransa'da.

reylerinin çağdaşı olan ve Türkiye'de mimar ve mühendisler tarafından iyi bilinen A. Jasmund ile aynı dönemde faaliyet gösteren inşaat mühendisi André Virgile Paul Marie Berthier'nin de hizmetleri ölçüsünde değerlendirilmesinin bundan sonraki araştırmalara bir zemin hazırlayacağı umut edilmektedir. Bu makalede amaç, bir Fransız mühendisin imparatorluktaki çalışma şartlarını ve faaliyet alanlarını tespit etmek ve pek az bilinen son dönem yabancı mühendislerle ilgili en azından bir kapı aralayabilmektir.

OSMANLI'NIN SON DÖNEMLERİNDE İMPARATORLUĞA GELEN YABANCI MÜHENDİSLERİN İSTİHDAM EDİLDİĞİ ALANLAR

18. yüzyılın sonlarında askeri alandaki gelişmelere önem verilmesi, imparatorluğa bu dönemde çok sayıda mühendisin gelmesine olanak sağlamıştır. 18. yüzyılda Osmanlı, gelişmiş topçulukla karşı karşıyadır. Buna intibak edebilmek için, ağır bir mühendislik çalışmasına girişmiştir. Barut imalatının iyileştirilmesi, hafif silahlarla hızlı seyir gereklidir.[2] Askeri alandaki ihtiyaçlar ve eğitim konusunda kendilerinden faydalanılan yabancı mühendisler, öncelikli olarak kale tamirlerinde görevlendirilmişlerdi. Kalelerin mühendissiz bırakılmamasına ve Fransa'dan mühendis getirtilmesine dair III. Selim'in gösterdiği hassasiyet ve bunun için yazdığı Hatt-ı Hümâyûn[3] dikkate değer. 18. yüzyılın sonlarında Bender, Özi, Akkirman ve Kili gibi kalelerin tamirlerinde mühendislerin çalıştırıldığı görülmektedir.

Türkçeye vâkıf olmaları Mühendishane'de istihdam edilmelerini kolaylaştırırken,[4] Türkçe konuşamayan mühendisler için maiyyetlerine tercüman da verilmektedir.[5] Mühendishane'de öğrenci yetiştirenlerin dışında Tersane'de çalışan bir grup yabancı mühendis de bulunmaktaydı. Çoğunlukla bu dönemde yabancı mühendislerin yapıya ait çizimlerinin uygulamaya geçmesinde proje müellifi olarak projeyi hazırlayan mühendisten, onun bulunamadığı ortamlarda da başka bir mühendisten yararlanıldığı görülmektedir. Kale tamirlerinde sıkça görevlendirilen bina eminleri yabancı mühendisler tarafından çizilen planlara kimi zaman güven duymamaktaydı. Böyle durumlarda İstanbul'dan bir başka mühendisin kalenin olduğu noktaya gönderildiği görülmektedir.[6]

18. yüzyılın sonlarında getirtilen mühendislerin hangi alanlarda çalışmış oldukları ayrı ayrı tespit edilmesine rağmen çalışma şartlarının dökümünün net bir biçimde ortaya konması zordur. Diğer bir deyişle, bir iş anlaşması olarak önceden çalışma şartlarının belirlendiği bir belgeye ulaşılamamıştır. "Memur" edildiklerine dair bilgiler olmakla birlikte, çalışma süreleri, çalışma biçimleri ve uzmanlık alanlarına dair bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte, belgelerden anlaşıldığına göre, "memur" oldukları bölge İstanbul'dan uzakta olduğu takdirde aylıklarının dışında harcırah almaktaydılar.[7] Memleketlerine gidecek olanlara ayrıca yol parası da verilmektedir.[8]

19. yüzyılın ortalarında gelen yabancı mühendislerin ülkedeki ihtiyaçlara göre farklılaştığı ve çalışma şartları için düzenlenen kontrat ya da mukavelelerin bu ihtiyaçları içerdiği görülmektedir. Uzmanlık alanlarının bir önceki yüzyıla göre biraz daha ayrıştığı bu dönemde, devletin çeşitli kurumları mühendislerle ayrı ayrı mukaveleler imzalayarak yabancı mühendisleri istihdam etmekteydiler. Artık mühendislerin yaptıkları işler, sadece "miri"ye ait işler biçiminde genel olarak ifade edilmemekte ve çalışılacak yerin adı ve yapılan işin tanımı daha net yapılmaktaydı. Sözgelimi, Tersane-i Âmire havuzunu inşa edecek olan mühendis Delef ile Kaptan Paşa arasında mukavele imzalanacaktı ve bunun için bir müsvedde hazırlanmıştı.[9] Mühendislere verilecek harcırah

ve ev masrafı için kontratta ya da mukavelede yazan esaslar üzerine gereği yapılmaktaydı.[10] Osmanlı topraklarındaki madenlerin çıkarılmasında çalışmak için gelen orman mühendislerinden[11] Tophane'ye eğitimci olarak Prusya'dan getirtilen yabancı mühendislere kadar,[12] alanları ayrılmış pek çok mühendis 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet göstermekteydiler. Ticari ilişkilerin düzene sokulmasında, kontrat ya da mukavele yapılma zorunluluğu, kira kontratlarından inşaat taahhüt işlerine, oradan da devlet kurumları ve mühendisler arasındaki hukuki durumun belirlenmesine kadar, önem verilen bir nokta haline gelmiştir.[13]

Arşiv belgeleri içinde dikkat çeken bir mukavele Mülkiye mühendisi Berthier'e aittir. Hakkında fazla bilgi olmayan Berthier, II. Abdülhamid döneminde hem sultanın özel mühendisi gibi hizmet etmiş, hem de savunma konularında düşünceleri alınan itibarlı bir şahsiyet olarak kabul görmüştür. Berthier'nin kontratında geçen ve "miri" olarak söz edilen işparatorluğa askeri mühendis olarak getirtilmiştir. Berthier'nin bugüne kadar dikkat çekmeyen faaliyetleri ve biyografisi, ulaşabildiğimiz pek az yabancı mimar ya da mühendisten biri olarak, ilk kez bu makalede ele alınacaktır.

ANDRÉ VIRGILE PAUL MARIE BERTHIER'NİN[15] (1858-1923) KISA ÖZGEÇMİŞİ[16]

Berthier, 11 Ocak 1858'de, Neuilly-sur-Seine'de doğmuştur. Babası Savaş Bakanlığı'nda görevli Virgile Antoine Cressent Berthier, annesi ev hanımı Clara Adèle Lapostol'dür[17].

Berthier, Moulineaux-Issy'deki silah fabrikasında fişekhane müdür yardımcılığı yapmıştır. Aynı zamanda silah mucidi olan Berthier, Osmanlı silah fabrikalarının yeniden düzenlenmesinden sorumlu tutulmuştur. 1890 model karabinayı icat etmesinin ardından, icat ettiği silahlar için pek çok ülkeden patent almayı başarmıştır.

Berthier, 1883'ten 1886'ya kadar

BERTHIER 'NİN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ FAALİYETLERİ VE ÇALIŞMA ŞARTLARI

Aralık 1892 tarihinde Hazine-i Hassa Nazırı Michel Portakal ile Fransa tebaasından Mülkiye mühendisi Mösyö André Berthier[19] arasında 6 maddelik bir anlaşma yapılmıştır.[20] Üç nüsha halinde düzenlenen mukavele dışarıdan gelen bir inşaat mühendisinin çalışma şartlarına dair gerekli bilgileri vermektedir. Çalışması II. Abdülhamid'in tahtta kalma süresiy-

1890 model süvari sınıfı karabina.

lerin sultanın işlerinden ibaret olduğunun ve Tophane'de görevli olmasının ötesinde, sultanın özel işlerinden sorumlu mühendis gibi çalışmalarını sürdürmesinin de kişiye ya da mühendise göre değişen çalışma şartlarını yaratması dikkat çekicidir. Teorik bilgilerinin ötesinde mucit yönü Berthier'yi, silah icadı konusunda uluslararası üne kavuşturmuştur. 19. yüzyılın sonlarında askeri alanda söz sahibi olan, pek çok tarihçi tarafından ele alınan Alman Goltz Paşa'nın yanında dikkat çekmeyen Fransız Berthier, Goltz Paşa'nın ülkesine dönmesinden kısa süre önce[14] imnişancıların eğitimini düzenlemiş, 1886 yılından sonra, Fransız devletine savaş silahları, tüfekler ve tabancalara göre indirgenmiş çeşitli nişancılık sistemleri hazırlamıştır. 1888'de, Savaş Bakanlığı'na yarı otomatik bir tüfek modeli ile Fransa'da hizmete sunulacak ve 1890 model karabinaya dönüşecek olan süvari karabinasının tanıtımını yapmıştır. 15 Temmuz 1891'den itibaren Berthier, Osmanlı hükümeti için atış alanıyla birlikte taşınabilir silahlar deneme komitesini faaliyete geçirmiş; Osmanlı İmparatorluğu fişekhaneleri ve silah fabrikalarının yeniden düzenlenmesinden sorumlu olmuştur. İcat ettiği silahlar için başta Kanada olmak üzere pek çok ülkeden patent alan Berthier'in bir icadının da Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğu sırada gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 19 Kasım 1907 yılına ait düştüğü notta "Bilinsin ki ben, André Virgile Paul Marie Berthier Paşa, Fransız Cumhuriyeti vatandaşı ve İstanbul, Türkiye yerlisi, yeni ve kullanışlı bir Üç Kafalı Çubuk icat ettim" biçiminde bir ifade yer almaktadır.[18]

le sınırlı olduğu bilinen Berthier'nin 1892 yılında yapılan ilk mukavelesinin dışında 1894[21] ve 1908 yıllarında[22] olmak üzere iki mukavelesine daha rastlanmaktadır. Diğer mukavelelerindeki şartlar da ilk mukavelesiyle aynıdır. Yaklaşık 16 yıl boyunca imparatorlukta mühendislik hizmetinde bulunan André Berthier, mukavelelerinde bir buçuk sene ile sınırlı çalışma süresini uzatmayı başarmıştır. Ancak, imparatorluktaki çalışmaları kesintisiz değildir. İstanbul'a kaliteli içme suyu sağlamak için Hamidiye Suyu'nun ulaştırılması için yapılacak çalışmalarda komisyon üyesi

olarak görevli olmasına rağmen Fransa'ya dönmüştür. 1898-99 yıllarında bu görev, Hendese-i Mülkiyye-i Şâhâne hocalarından Hulusi Bey'e bırakılmıştır.[23] Anlaşılan, Berthier, 16 yıl boyunca kesintisiz olarak imparatorlukta faaliyet göstermemiş ve zaman zaman gerek iş için, gerekse özel sebeplerden ülkesine dönmüştür. Sözgelimi, 19.5.1905 tarihinde kontrat süresinin bitimine denk gelen bir dönemde ülkesine gitmesine izin verilmiştir.[24]

André Berthier ile yapılan kontrat şöyledir:

Birinci madde: Berthier söz konusu tarihten itibaren bir buçuk yıl süreyle mühendis sıfatıyla sultanın özel hizmetine kabul edilmiştir.

İkinci madde: Berthier Paşa, Tersane'de silah üretimi yapan fabrikada, kartuşhanede ve diğer yerlerde çeşitli uygulamalar yapmayı ve imparatorluğun silahlanması amacıyla her çeşit tetkikatı, incelemeyi, alım satımı yapmayı ve bu işlerin yapılması için sultandan gelecek her türlü emri kabul etmektedir. Sayılan işler dışında eğitimi nedeniyle uzmanlık alanı olan konularda eğitim vereceği için mühendislik okullarında da istihdam edilecektir.

Üçüncü madde: Sultan ve hükümet menfaatini düşünmeye kendini adayarak, gerek memuriyeti sırasında gerek sonrasında aldığı görevler ve yaptığı hizmetler nedeniyle vâkıf olduğu gizli şeyleri kesinlikle sır olarak tutmayı Berthier namusu üzerine taahhüt etmiş, dini ve Katolik mezhebi üzerine yemin etmiştir.

Dördüncü madde: Mösyö Berthier, bu mukavelenin imzası sırasında yol harçlığı, taşınma, mesken tutma amacıyla 300 Osmanlı Lirası alacaktır. 13 Kanunuevvel 1892 tarihinden itibaren de her ayın sonunda altın yüz kuruş hesabıyla 130 Osmanlı Lirası alacaktır.

Beşinci madde: Emirle Berthier bir yere gönderildiği zaman Hazine-i Hassa memurlarından üst düzeyde görev yapanlara harcırah olarak verilmekte olan meblağın aynısı kendisine de verilecektir.[25] Berthier'nin şehir içindeki yol masraflarını istemeğe hakkı yoktur.

Altıncı madde: Eğer bir buçuk senenin sonunda mukavelenin yenilenmesine karar verilirse, Berthier bu mukaveledeki şartlar dahilinde bir buçuk sene daha kalmayı şimdiden kabul etmiştir.

Mukavelenin altındaki açıklamada, birinci maddedeki geçen süre tamamlanınca diğer bir deyişle bir buçuk sene dolunca, mukavele eğer yenilenmezse Mösyö Berthier'ye yol masrafı ve bahşiş olarak 500 lira verilecektir. Eğer, mukavele yenilenirse 300 lira verilecektir.

BERTHIER 'NİN OSMANLI İMPARATORLUĞU İÇİN FAALİYET GÖSTERİRKEN İCAT ETTİĞİ TÜFEK

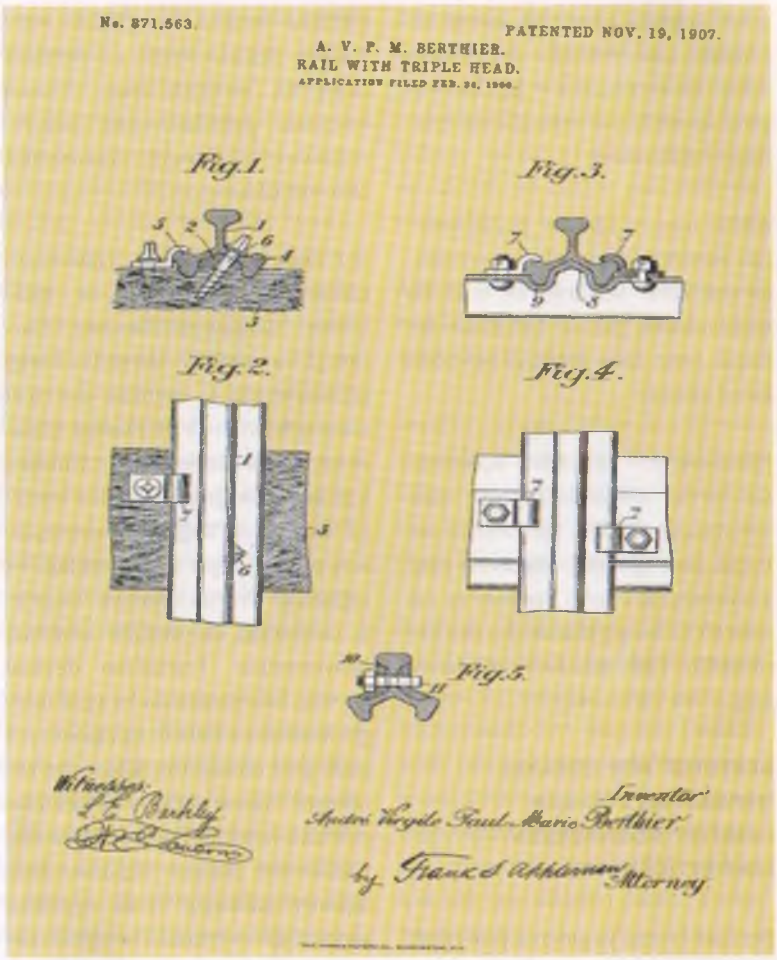
Berthier Fransa'ya giderek yeni çıkan silahlara dair araştırmalar yapmaktaydı. Ferman gereği Fransa'ya yaptığı bir araştırma gezisinde Martini Henri tüfeğinin 7,75 çapında mavzer fişeği atabilecek surette yenilenmesi meselesini araştırmıştır. Fransa Harbiye Nezareti, Berthier'nin imal ettiği modelin Senatin isimli hükümet fabrikasında imaline izin vermiştir. Berthier'nin kendi anlatımına göre Fransa'da yaptıkları şöyledir:

"(...) Bu esnada hafifliği, sadeliği, balistiğinin mükemmeliyeti ve fiyatının ucuzluğu nedeniyle diğer silahların üstünde özelliklere sahip 1902 modeli "Berthier tüfeğini" icat etmeğe muvaffak oldum. Bununla birlikte yenilenmiş Martini tüfeği ve kendi icadımla Fransa Harbiye Nezareti'ne gittim. Martininin değiştirilmesi ve Berthier tüfeğinin yeniden imali Fransa hükümet fabrikalarında yapılacağından sağlamlığı hususunda teminat alınmıştır".

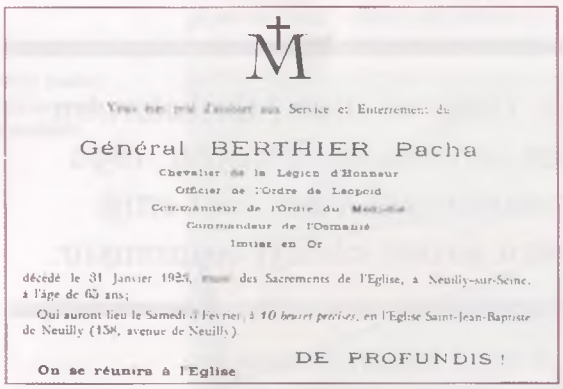
Söz konusu tüfeklerin fiyatı kesin olarak belirlenmemişse de yenilenmiş süngüsüyle beraber Martini 32 ve Berthier tüfeği 60 frangı geçmeyecektir.[26] Berthier son icat ettiği tüfeğin imali ve Martini tüfeklerinin yeni usule dönüştürülmesi için anlaşılacağı gibi, Fransa Harbiye Nezareti ile bağlantıya geçmiştir. İcat ettiği tüfeğin mükemmelliği ve sağlamlığı Fransa Harbiye Nezareti tarafından da dikkate alınarak, onaylanmıştır. Fransa'nın devlete ait silah fabrikalarında bu yeni tüfeğin imaline ve Martini tüfeğinin yeni usule göre dönüştürülmesine izin verilmiştir. Fransa Hariciye Nezareti tarafından İstanbul Fransa Sefareti'ne tüfeklerden hangisi seçilirse, imal biçimleri hakkında "fenni" açıklama yapmak üzere Fransa Harbiye Nezareti topçu dairesi müdürü General Omurul'un İstanbul'a gönderileceği sözü verilmiştir. Ayrıca, bu işlerde Fransa hükümetinden kâr ve menfaat düşünmeden tüfeklerin ucuz yollu üretileceği teminatı alınmıştır.[27]

Silah mucidi olan Berthier, Osmanlı silah fabrikalarının yeniden düzenlenmesinden sorumlu tutulmuştur. 1890 model karabinayı icat etmesinin ardından, icat ettiği silahlar için pek çok ülkeden patent almayı başarmıştır.

1836'da H. Von Moltke'nin imparatorluğa geldiği zamanla Kaehler'in 1882 yılında imparatorlukta bulunduğu dönem arasında Alman silah sanayiinin Türkiye'ye sızdığı bilinmektedir. Ayrıca, Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı ordusu Alman endüstrisinin silahlarına bağlanıp, gittikçe Alman askeri sistemiyle bütünleşen bir ordu olmasına[28] rağmen, Berthier Paşa'nın faaliyet gösterdiği yıllarda ezberin bozulduğu görülmektedir. Berthier Fransa'dan top ve makineli

No: 871,563
Patent tarihi
19 Kasım 1907
A. V. P. M. Berthier
Başvuru dosyası
24 Şubat 1906
Tanıklar
(imzalar)
Mucit André Virgile Paul Marie Berthier
Avukat (imza)
huzurunda.

Général BERTHIER Pacha

Chevalier de la Légion d'Honneur
Officier de l'Ordre de Leopold
Commandeur de l'Ordre du Medjidié
Commandeur de l'Osmanié
Imtiaz en Or

décédé le 31 Janvier 1925, muni des Sacrements de l'Eglise, à Neuilly-sur-Seine, à l'âge de 65 ans;

Qui auront lieu le Samedi 7 Février, à *10 heures précises*, en l'Eglise Saint-Jean-Baptiste de Neuilly (158, avenue de Neuilly).

DE PROFUNDIS !

On se réunira à l'Eglise

Berthier'e ait ölüm ilanı.

tüfek alımı için devreye girmiştir. 12 Eylül 1906'da Echo de Paris gazetesinin Berlin'deki muhabirinden aldığı bir telgraf, Berthier Paşa'nın, Türk hükümeti adına Fransa'ya 70 top, çok sayıda makineli tüfek ve teçhizat siparişi vermesinin Almanya'da büyük şaşkınlığa neden olduğu haberini vermektedir. Aylar boyunca çeşitli büyük Alman gazetelerinin İstanbul muhabirleri; Fransa elçisinin "entrikalarına" karşın, padişahın top siparişini Almanya'ya vereceğini bildiren telgraflar göndermekten geri kalmamışlardı. Ancak, ilginç ayrıntılar öğrenilince durumun farklı olduğu da ortaya çıkmıştı. Habere göre, Krupp firması, birkaç zamandan beri Türkiye'nin yeni toplar almak istediğini bildiğinden; İstanbul'a en yetenekli temsilcilerinden birini yolladı. P. Fesch'in anlatımına göre, bu temsilci Almanya elçisinin yardımıyla; etkileri çok büyük olan Tahsin Paşa ve İzzet Paşa ile ilişki kurdu ve onlara; yalnızca Alman firması yararına hareket etmeleri koşuluyla 4.000 Türk Lirası vaat etti; onlar da tereddüt etmeden kabul ettiler. Ancak, Berthier Paşa da devredeydi ve padişah komutanının öğütlerine kulak vermiştir. Krupp firmasının temsilcisi çok kızgın olarak geri dönmüş, Tahsin ve İzzet paşalara da sadece 2.000 Türk Lirası vermiştir. Tahsin ve İzzet paşalar bu durum karşısında ellerinden geleni yaptıkları için gücenmişler, hem İstanbul'da hem Berlin'de dava açmaya karar vermişlerdi. Bu şekilde Krupp firmasının temsilcisinin kendilerine vaat ettiği bütün parayı vermek zorunda kalacağını umut ediyorlardı.[29]

Alman silah sanayiinin etkili olduğu bir dönemde kuşkusuz Fransızlarla yapılan bu anlaşma ve rüşvet olayı ilgi çekicidir. II. Abdülhamid'in zaman zaman Fransızlarla askeri konularda yaptığı anlaşmaların siyasi arkaplanının olduğu da unutulmamalıdır. İ. Ortaylı, II. Abdülhamid'in, Alman silahlarını almayı, daha ziyade, İngiliz ve Amerikan silahlarına karşı bir rekabet unsuru olarak gördüğünü; Almanları yanına çekip Batı blokuna ve Rusya'ya karşı kullanmayı düşlediğini dile getirir.

BERTHIER'NİN İMPARATORLUKTAKİ FİŞEK FABRİKASINA DAİR ÖNERİSİ

25 Şaban 1313/9.2.1896'da Mîralây André Berthier daha önce oluşturulan muayene komisyonuna gösterdiği fişek ve kovanların kendisine iade edilmesi için istekte bulunmuştur. Söz konusu fişekler deneme sırasında kullanılmış, geri kalanlar da Poligon-ı Hümâyûn'da saklanmıştır. 740 adet fişek ve 6 adet çelik kovanın Berthier'ye iadesi uygun bulunmuştur.[30]

9 Muharrem 1315/9.6.1897'de fişek fabrikalarının bir müteahhide ihalesi için verdiği arizada Berthier, kendisini bu iş için uygun görerek bazı şartlar ve detayları içeren bir öneri sunmuştur. Berthier, 100 milyon mavzer fişeği sipariş edilmesi halinde, her bin fişek için yabancı fabrikaya verilen fiyatın kendisine verilmesini, ödeme şartlarının mukaveleyle uzatılarak, mevcut makinelerin değiştirilmesi için peşin olarak 17 bin lira ödenmesini ve fişek fabrikasının kendisine ihale edilmesini önermişti.

Fabrika, 50.000 adet fişek imaline uygun olup 500.000 kadar küçük çaplı mavzer tüfekleri için talim fişeği de imal etmiş ve fabrika müdürüyle diğer memurlar ve işçilerinin yeterlilikleri de bilindiğinden fabrikanın başka bir memura ihalesine gerek olmadığı söylenerek Berthier'yin önerisi reddedilmiştir. Kayıtlı şartlar ile Tophane İdaresi'nden çıkarak başka şahıslara verilmesi mahzurlu olacağından, mavzer tüfekleri için gerekli olan fişeklerin Tophane'de imali mümkün olduğu, şimdiki satın

alma fiyatına göre daha ucuz fiyatla üretileceği ve Tophane dışında başka arayışa girmenin doğru olmayacağı öne sürülmüştür.[31]

ANDRÉ BERTHIER'NİN ŞİKÂYETLERİ

13.07.1893'te André Berthier, sultanın selamlık resmi sırasında muteber olan yabancı misafirlere ait odaya geldiği sırada Yaver Şefik Bey tarafından nezaket dışı sözler söylenmiş ve daireye girmekten men edilmiştir. Ertesi gün tekrar daireye gelerek beklemeye başlayan Berthier, sultana bir arîza ulaştırarak, söz konusu olayla ilgili bir açıklama yapılmasını beklemeye devam etmiştir.[32] Ancak, sultanla görüşebilmiş midir ya da görüşmenin sonuçları ne olmuştur? Bu sorular cevapsız kalmaktadır. Belge tek olduğundan ve açıklamalar da kısa tutulduğundan hangi olayların bu gerginliğin ortaya çıkmasında rol oynadığına dair bir fikir yürütmek imkânsız gözükmektedir.

BERTHIER'NİN GEÇ OSMANLI'DA İNŞAAT FAALİYETLERİ VE BELEDİYE HİZMETLERİ

André Berthier, askeri mühendis olarak işinin gerekleri dışında pek çok alanda faaliyet göstermiştir. Bunlardan biri de imparatoluğun önemli mimarlarıyla birlikte yaptığı, sadece askeri binalarla sınırlı kalmayan inşaat faaliyetleridir. Bâb-ı Ser-askerî ve Tophane Daireleri de dahil olmak üzere karakol, kışla ve çok yıpranmış olan cami, tekke, medrese, mektep gibi, çeşitli yapıların inşaat ve tamirat işleri Berthier dışında imparatorlukta mimarlık yapan Sarkis Balyan, A. Vallaury, D'Aranco'nun nezaretinde bir kalfa tarafından gerçekleştirilmiştir.[33] İnşaat faaliyetlerinden tespit edilen bir diğeri, Kadıköy İskelesi tamirini taahhüt eden Andon Altunoğlu'nun inşaat çalışmalarını kontrol görevini üstlenmesiydi.[34]

Ancak, asıl dikkat çekici olan çalışması Kasımpaşa Deresi'nin ıslah edilmesiyle ilgili olandır. 1892 yılı, Kasımpaşa Deresi'nin ıslahı konusunda en yoğun faaliyetlerin yaşandığı dönemdir. Berthier'in yapmış olduğu araştırmalar sonucunda, derenin ıslah çalışmaları için gereken masraf 49.609 lira olarak belirlenmiş ve bu miktarın Sıhhiye Nezareti'nin ihtiyat akçesinden karşılanması uygun bulunmuştur. İşlerin görülmesi için oluşturulan komisyonda Berthier de yer almıştır. Komisyonun başına Rıdvan Paşa'nın geçmesi uygun görülmüştür. Komisyon üyelerine yolsuzluk iddialarında bulunulduğu gibi, sıhhiye üyelerinin de yeterli çalışmayı yapmadığı söylenmiştir. Berthier'nin derenin ıslahı için hazırladığı projenin sakıncalı olduğu sıhhiye üyeleri tarafından öne sürülmüş, komisyonun bu konuda acele karar verdiği ve teklif edilen diğer projelerin de ele alınması gerektiği söylenmiştir. Rıdvan Paşa, Berthier'nin projesiyle Kasımpaşa Deresi'nin ıslahı konusunda başarıya ulaşılacağını, Sıhhiye Meclisi'nden çıkarılan bu iddiaların bazı maksada dayalı olarak gündeme taşındığını merkeze arz etmiştir. Rıdvan Paşa'nın tüm çabalarına rağmen Berthier'in projesi reddedilmiş, onun yerine A. Jasmund'un projesi derenin ıslahı için uygun görülmüştür.[35]

ANDRÉ BERTHIER'NİN SİYASİ FAALİYETLERİ

Berlin, Brüksel ve Paris büyükelçilerinin verdikleri haberlere göre, Fransa'dan satın alınan mitralyözlerin sipariş ve muayenesi için görevli olarak Paris'te bulunan ve İstanbul'a dönen Mîrlivâ Berthier Paşa, gizli ve sözlü bazı bilgiler vermek amacıyla sultanla görüşmek ister. Ancak, sözlü olacağı söylenen bilgiler, yazılı olarak da belgelerin içinde yer almaktadır. Bu sayede de Berthier'nin düşüncelerini kendi yazılı anlatımından öğrenebilmekteyiz:

"Fransa'da kaldığım sürece siyasi rical ile önemli görüşmelerde bulunduğumdan bir kaç yıldır hükümete karşı Avrupa ve Fransa'nın izlemekte olduğu politikanın Osmanlıların teveccühünü yok etmeye neden olan bir saldırıya dönüşen bir politika izlediği düşüncesini paylaştım. Girit meselesini ve Fransız Donanması'nın Midilli cezîresinde yapmış olduğu gösteri ve hükümetin şan ve şerefine ait tarihini dikkate almadan Rumeli düzenlemesinin zorla kabul ettirilmiş olduğunu söyledim (...)".

Berthier, Fransa Hariciye Nazırı Pişon ile yaptığı görüşmede Pişon'un bu konuyu dile getirmesine üzüldüğünü söylemektedir. Bugün Osmanlı hükümetinin en kötü hasmının Almanya'nın müttefiki olan Avusturya olduğunu düşünen Berthier, Osmanlı hükümetinin Bahr-i Sefid itilaf heyetine dahil olmasının hem Fransa, hem de Osmanlı hükümeti için yarar sağlayacağını düşünmektedir. Berthier biraz da yönlendirici bir üslupla, imparatorluğun bütünlüğü için bu birliğe dahil olmanın iyi olacağını dile getirmektedir. Avusturya'nın, Arnavutluk ve Balkanlar'da icra ettiği harekâtın durdurulması ve Balkanlar'ın da akıllıca hareket edip saltanatında huzur ve refah içinde ilerleme yoluna adım atması zemi-

André Berthier, askeri mühendis olarak işinin gerekleri dışında pek çok alanda faaliyet göstermiştir. Bunlardan biri de imparatorluğun önemli mimarlarıyla birlikte yaptığı, sadece askeri binalarla sınırlı kalmayan inşaat faaliyetleridir. Bâb-ı Ser-askerî ve Tophane Daireleri de dahil olmak üzere karakol, kışla ve çok yıpranmış olan cami, tekke, medrese, mektep gibi, çeşitli yapıların inşaat ve tamirat işlerinde görev almıştır.

ninde, düşüncelerini hariciye nazırına aktarmıştır. Fransa Hariciye Nazırı Pişon, duruma üzüldüğünü belirterek Osmanlı hükümeti ve Fransa arasındaki ilişkilerin düzelmesinde gayret sarf etmeyi Berthier'ye havale etmiştir. Pişon, Berthier'ye mektupla kendisini bilgilendirmesini ve sultanı da haberdar ederek bunu gizli biçimde yapmasını öğütlemiştir[36].

Alman siyasi ve ticari nüfuzu ve Alman askeri sisteminin Türkiye'ye girmesinin Fransa üzerindeki kaygılarını Berthier'in siyasi girişimlerinde anlamlandırmak mümkündür. Berthier'in dış siyasetteki faaliyetlerinin yanı sıra bazı Ermenilerin ihbarlarının tahkik edilmesi görevini üstlenerek bu konuyla ilgili bir rapor düzenlediği de tespit edilmiştir.[37]

BERTHIER'NİN MADALYALARI VE TERFİSİ

Osmanlı arşiv belgelerine göre, 1892 yılında gümüş liyakat madalyası almıştır.[38] 1896 yılında Tophane-i Âmire'de memur Mîralây Berthier'nin önemine binaen mîrlivâlığa ve refakatindeki Erkân-ı Harbiyye Kolağası Ziya Bey'in binbaşılığa terfi etmesine karar verilmiştir.[39] 1888 Güzel Sanatlar Madalyası (Osmanlı İmparatorluğu), Ağustos 1891 Osmâniyye Şövalyesi, 1892 yılında Liyâkat Madalyası[40] ve Légion d'honneur Şövalyesi unvanına hak kazanmıştır. Ayrıca, Berthier'nin Léopold Birliği Subayı Mecidiye Birliği Şövalyesi Altın İmtiyâz Madalyası da bulunmaktadır.[41]

ANDRÉ BERTHIER'NİN İSTANBUL'DA SAHİP OLDUĞU ARAZİ

Berthier, İstanbul'da çalıştığı süre boyunca Pangaltı Ahmet Bey Sokağı'nda (Şişli'de bugünkü Şair Nigar Sokak) ikamet etmiştir.[42] Bunun dışında Makriköy (Bakırköy) Kartaltepe'deki Baruthane'nin yakınlarında tarlaları ve bağı vardır.

Berthier, Makriköy'de sahip olduğu üç tarla ve bir bağın arsa haline dönüştürülerek üzerine bina yapılması isteğiyle Tophane'den istekte bulunmuştur. Tophane-i Âmire tarafından tetkik edildikten sonra arsa haline getirilen yere, hane inşasında mahzur olmadığı Tophane-i Âmire müşiri tarafından bildirilmiştir.[43] Ayrıca, Berthier'nin Makriköy Kartaltepe'deki arazileri arsa haline dönüştürerek, üzerine yapı inşa etmesi için ruhsat verilmesi talep edilmiştir. Ancak, arazi ve bağ Baruthane'nin yasak bölgesinin dışında olduğundan söz konusu arsalara bina yapılması sorun yaratmamasına rağmen, belgede bu arazilerin "ham arazi" olarak ifade edilmesi henüz o dönemde (27 Şaban 1325/5.10.1907) Kartaltepe'de bir yerleşim olmadığını göstermektedir. Böyle bir bölgede bina inşası sultanın iradesine bağlı olduğundan, civarında bulunan arazinin mahalle haline dönüştürülerek üzerine bina inşası için iradenin çıkmasını beklemesi Berthier'e iletilmiştir.[44]

BERTHIER'NİN ÖLÜMÜ

Berthier'nin cenaze törenine ait ilandan[45] ülkesine geri döndüğü anlaşılmaktadır. 31 Ocak 1923'te Neuilly-sur-Seine'de ölen Berthier'nin cenaze töreni Neuilly St-Jean-Baptiste Kilisesi'nde 3 Şubat 1923 tarihinde yapılmıştır. Villiers-Saint-Frédéric'te (Seine & Oise) aynı gün öğleye doğru gömülmüştür.

Cenaze törenine ait ilanda şunlar yazmaktadır:

"General BERTHIER Paşa'nın cenaze törenine katılmanız rica olunur

Légion d'honneur (Lejyon donör) şövalyesi

Leopold Birliği subayı

Mecidiye Birliği şövalyesi

Osmâniyye şövalyesi

Altın imtiyaz madalyası sahibi

31 Ocak 1923'te, kilise tarafından kutsanmış olarak Neuilly-sur-Seine'de, 65 yaşında vefat etmiştir;

Tören 3 Şubat Cumartesi günü, saat tam 10'da, Saint-Jean-Baptiste de Neuilly kilisesinde olacaktır (158, Neuilly Caddesi).

Kilisede toplanacağız.

TANRI GÜNAHLARINI BAĞIŞLASIN!"

SONUÇ

"Mülkiye" kelime anlamı olarak asker olmayanlar sınıfını tarif etse de ve Tanzimat'tan sonra oluşturulan "askeriye" ve "ilmiyenin" dışındaki sivil görevlileri tanımlasa da, Mülkiye mühendisi Berthier'nin görev alanı içinde askeriyenin önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Bir Mülkiye mühendisi olarak Berthier'in durumunun yarattığı farklılık önemlidir. İş anlaşmasında Tophane'de çalıştırılmak üzere geldiği belirtilmişse de sultanın özel hizmetinde kullanılacağı ifadelerde yer almaktadır. Bu ikili konumu, onu hem kamu kuruluşunda "memur", hem de sultanın "başmühendisi" olma noktasındaki özel çalışma şartlarına uyum sağlamaya zorlamış olmalıdır. Berthier'nin belgeler vasıtasıyla ortaya çıkan faaliyetleri, Abdülhamid'in kişiliğinden kaynaklanan karmaşık yönetim biçimi nedeniyle özel konumunun anlaşılmasını da güçleştirir.

Berthier, devletin savunmaya yönelik önemli bir alanında çalıştırılmış ve pek çok gerilim noktası arasında mühendislik görevini sürdürmüştür. Kendi kişisel çıkarlarının yanı sıra, Fransız hükümetinin istekleri doğrultusunda da imparatorluğun dış siyaseti içinde bir denge tutturmaya çalıştığı söylenebilir. Osmanlı için silah sanayiinde Almanya'nın söz sahibi olduğu bir dönemde küçük de olsa Fransa ve kendi adına bir pay koparma çabası içindedir. Ancak, fabrika işletme hakkının reddi ile icat ettiğini söylediği tüfeklerle ilgili gelişmeler, girişimciliğinin pek de sonuç getirmediğini göstermektedir. Goltz Paşa'nın ülkesine dönmesinden sonra bile, Osmanlı İmparatorluğu Almanya'dan silah satın almaya devam etmiştir. Ancak, Berthier'nin Fransız elçisiyle olan ilişkileri ve Osmanlı'nın dış si-

yaseti içinde Fransa için geliştireceği siyasette "çorbada tuzu olsun" çabası dikkat çeker. İmparatorluğun dış siyasetine bağlı olarak savaş gereçlerinin satılıp satılamayacağı hakkında fikir sahibi olmak ve silah ticaretinin nabzını tutmak, sultanın çok yakınında silah alışverişi yapılan ülkenin bir vatandaşının bulunmasını gerekli kılmaktaydı. Dolayısıyla, Fransa'nın Osmanlı'ya silah satabilmesi ve hangi silahlara ihtiyacının olduğunu önceden bilebilmesi için Berthier'nin sultanla olan görüşmelerinin bilinmesi gerekliydi. Bu ön bildirim değeri taşıyan bilgiler kadar, silah alışverişinde bulunan ülkelerin müttefik olması da önemli görülmektedir. Goltz Paşa'nın Abdülhamid'i kıyasıya eleştirmesinin yanında,[46] Berthier'nin sessiz duruşu imparatorlukta Almanya'nın müttefik olduğu genel yargısını değiştirmeye yaramamıştır. Fırsat eşitsizlikleri askeri alanda bulunan iki mühendisi farklı noktalara taşımıştır.

Berthier, II. Abdülhamid'in kurduğu yönetici ve hizmet edenler arasındaki dengelerin içinde ağırlıklı olarak askeri mühendislik alanında yaptığı çalışmalarla 19. yüzyılın mühendisleri arasında araştırmacıların dikkatini çekmeyen bir kişi olarak kalmıştır. Özellikle, Goltz Paşa'nın ülkesine dönmesinden kısa süre önce Berthier'nin gelmesi, Goltz'un büyük devletler arasında denge politikasına oynayan II. Abdülhamid'i kesinlikle Alman tarafına çekmek için bazı ilginç girişimlerde bulunmasının Fransa tarafından engellenmesi ya da II. Abdülhamid'in denge politikası sebebiyle bir Fransız mühendisi maiyetine alma isteğinin sonucu olmalıdır. Goltz Paşa'nın Rusya ve Fransa'nın Alman İmparatorluğu aleyhine sultanı kışkırttığı düşüncesine sahip olduğu ayrıca bilinmektedir.[47] Çağdaşı Goltz Paşa ya da mühendis olan Jasmund kadar Berthier hakkındaki bilgilerin gün ışığına çıkarılmamasındaki en büyük sebep, belki de, Alman olmaması ve Alman nüfuzunun fazla hissedildiği bir dönemde etkinliklerinin sınırlandırılmasında aranmalıdır.

OYA ŞENYURT
YRD. DOÇ. DR., KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ,
MİMARLIK VE TASARIM FAKÜLTESİ
MİMARLIK BÖLÜMÜ MİMARLIK TARİHİ
ANABİLİM DALI ÖĞRETİM ÜYESİ

DİPNOTLAR

1 Şenyurt, O., (2006), "İstanbullu Bir Rum Aile İki Saray Mimarı: Vasilaki ve Yanko Ioannidis", Arredamento Mimarlık, Boyut Yayıncılık, s. 121.
2 Ortaylı, İ., (2008), Tarihimiz ve Biz, Timaş Yay., İstanbul, s.100.
3 HAT., (Hatt-ı Hümayun), Dosya no:240, Gömlek no:13414
4 HAT., Dosya no:202, Gömlek no:10447
5 C.HR., (Cevdet Hariciye), Dosya no:39, Gömlek no:1950
6 C.AS., (Cevdet Askeriye), Dosya no:258, Gömlek no:10754
7 C.AS., Dosya no:144, Gömlek no:6365
8 C.BH., (Cevdet Bahriye), Dosya no: 175, Gömlek no:8256
9 A.MKT.MHM., Dosya no:297, Gömlek no:26
10 A.AMD. (Sadaret Amedi Kalemi Evrakı), Dosya no:88, Gömlek no:44
11 C.İKTS., (Cevdet İktisat), Dosya no:40, Gömlek no:1999
12 I.HR., (İrade Hariciye), Dosya no:9, Gömlek no:455/M
13 Kontrato Nizamnamesi'nin uygulamaya konmasından sonra işlerlik kazanması için çabaların olduğu görülmektedir. Her bölgeye göre farklı dillerde kontrat yapılması esnekliği de bulunmaktaydı. Bunun için gerek devletin yönetici kesimi, gerek taşra ve İstanbul'daki halkın kendi aralarında yapacağı anlaşmaların (mal alıp satma, taahhüt usulü inşaat işleri, kira vb.), kontrat ya da mukavele esaslarıyla sağlanmasına hassasiyet gösterilmekteydi. Şenyurt, O. (2006), Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi (basılmamış), YTÜ, İstanbul, 172, bkz. Dipnot).
14 Von der Goltz 12 yıllık Türkiye hizmetinden 1 Kasım 1895'te ayrıldı.
15 Fransızların o dönemde bu kadar uzun isimlere sahip olmaları vaftiz isimlerinden kaynaklanmaktadır. Berthier'in isminin içindeki "Virgile" Berthier'in babasının ismidir. "Marie" ismi de muhtemelen vaftiz annesinin ismine ya da bir azizeye atfen kendisine verilmistir. "Paul", ikinci vaftiz ismi olmalıdır. "Andre" ise, Osmanlı'daki yazışmalarından da anlaşılacağı gibi, ebeveynin seçtiği günlük ismidir.
16 Berthier, Osmanlı İmparatorluğu ndaki faaliyetleri sırasında resmi evraklardan da anlaşılacağı gibi, uzun ismini kullanmamıştır. İmparatorluğa geldikten sonra yapılan hizmet mukavelesinde "Andre Berthier" olarak kayıtlıdır. İmparatorlukta unvan kazandıktan sonra belgelerde "Mir-alây Berthier" ya da "Berthier Paşa" olarak adlandırılmaktaydı. 15.08.2009 tarihinde ulaşılan http://berthieravpm.free.fr adresinde verilen kaynaklar şöyle sıralanmıştır: Aile arşivleri; NMD Neuilly-sur-Seine, Hauts-de-Seine; Caran, cote LII 211/2, 4 Şubat 2002; Kanada aydın mülkiyet bürosu, web 20 Haziran 2007; Belçika aydın mülkiyet bürosu; internet 21 Haziran 2007; Vosges Matın, 3 Mayıs 2009.
17 Berthier'in hayatı ile ilgili bilgiler http://berthieravpm.free.fr/ adresinde mevcuttur. Berthier, Dalmont, Goupy, yardımcı Ytasse'in doğum belgesinde imzaları bulunmaktadır. 1871 yılındaki isyan esnasında yok olan müsveddenin yerine aslına uygun suret Belediye Başkanı G. Manier'in imzasıyla yeniden verilmiştir. Bu bölüm aynı adresten Neuilly Bucağı'nın (Seine) 1858 Senesine ait "Doğum Sertifikalarının Müsveddelerinden" alıntıdır.
18 Diğer patentler için bkz. http://be.espacenet.com.
19 André Virgile Paul Marie Berthier, Hazine adına Portakal Paşa ile yaptığı ve çalışma şartlarını içeren mukavelesinde uzun ismini kullanmadan sadece "A. Berthier" biçimindeki bir kısaltmayla imzasını atmıştır.
20 Y.PRK.HH., Dosya no:26, Gömlek no:7
21 Y.PRK.HH., Dosya no.27, Gömlek no:66
22 Y.PRK.HH., (Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı), Dosya no:39, Gömlek no:10
23 Toprak, K.K., (2002), "İstanbul'un Tarihi Su Meselesi", Tarih ve Düşünce Dergisi, Haziran: 20-23.
24 İ.HUS., 129-1323.Ra/35
25 Beşinci maddede net biçimde ortaya konmayan harcırah B 1325/1907'de Avrupa'ya görevli gideceği zaman 3000 Frank'ı bulmuştur (İ.HUS 145-1325.B/14).
26 Y.MTV., Dosya no:236, Gömlek no:116.
27 Y.MTV., Dosya no:236, Gömlek no:116
28 Ortaylı, İ. (1981), İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No:479, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi:24, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.58-59.
29 Fesch, P. (1999), Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, s. 451.
Erol Üyepazarcı, Paul Fesch'in "Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul" isimli kitabın 451. sayfadaki dipnotunda çevirmenin notu bölümünde, Tahsin ve İzzet Paşa'nın bu kadar açık bir biçimde rüşvet olayına karışamayacaklarını da belirtmiştir.
30 Y.MTV., Dosya no:136, Gömlek no:73.
31 Y.MTV., Dosya no:159, Gömlek no:86.
32 Y.PRK. TKM., (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği), Dosya no:29, Gömlek no:1.
33 Y.PRK.ASK., Dosya no.92, Gömlek no:89.
34 Şenyurt, O. (2006), Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi (basılmamış), YTÜ, İstanbul, s.193.
35 Emel Soyer, makalesinde Berthier'in adını "Barite" olarak vermiştir. Ancak, Osmanlıca yazım ya da okumadan kaynaklanan bir hata bulunmaktadır. Bu kişi Andre Berthier'den başkası değildir. Bkz. Soyer, E. (2008), "Kasımpaşa Deresi Islah Çalışmaları", Toplumsal Tarih Dergisi 169:76-83, 81-82.
36 Y.PRK.ASK. (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat), Dosya no:217, Gömlek no:76.
37 Y.MTV., Dosya no:280, Gömlek no:131.
38 İ.TAL., 1310. M/165.
39 İ.TAL. (İrade Taltifat)1314. S/7.
40 Liyakat madalyası ya da meziyet madalyası, temel Türk askeri madalyalarından biriydi. 1890'da oluşturulan, altın imtiyaz madalyasının bir aslı ve gümüş imtiyaz madalyasının bir üstü olan bu madalya sadece bir sınıfı kapsardı.
41 Askeri bir madalya olan imtiyaz madalyası 1882'de oluşturulmuştur. Altın ve gümüş olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Altın sınıf, Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek rütbeydi.
42 1905 yılı Annuaire Oriental'de ev adresi olarak geçmektedir.
43 Y.PRK.MYD., (Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), Dosya no:26, Gömlek no:94.
44 Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), Dosya no:302, Gömlek no:185.
45 http://berthieravpm.free.fr/ adresinde Fransızcası yer almaktadır. Bu adresteki tüm Fransızca bilgilerin çevirisi Aslı Genç tarafından yapılmıştır.
46 Ortaylı, İ. (1981), İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No:479, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi:24, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 37.
47 Ortaylı, İ. (1981), a.g.e., s. 64.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA Osmanlı'nın nizama gelmez aktörleri

DOSYA EDİTÖRÜ: EBRU AYKUT

Bu dosyada yer alan yazılar, 19. yüzyıl Osmanlı tarihi üzerine araştırma yapan bir grup doktora öğrencisinin tez sürecindeki çalışmalarının bir bölümünü, akademik camiayla olduğu kadar tarihseverlerle de paylaşma isteği neticesinde ortaya çıktı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin küçük kantininde çay-kahve molalarında, araştırma sırasında karşımıza çıkan ilginç vakaları birbirimize anlatıp, belgeler arasında iğneyle kuyu kazmanın zevk ve sıkıntısını paylaşırken bir fikir olarak filizlenen bu dosya, elbette zaman içinde birikimle şekillenecek doktora tezlerimizin mütevazı bir ön-çalışmasını oluşturuyor.

Son yıllarda 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesini, kurumsal-idari pratiklerin analizi zemininden çıkartarak gündelik hayat düzleminde ele almaya çalışan, o hayatın gerçek devindirici gücü ve öznesi olan "sıradan" insanların gözünden bu kurumsal-idari pratiklerin nasıl anlaşıldığını, yorumlandığını, bazen nasıl yok sayıldığını, bunlara nasıl muhalefet edildiğini araştırmaya değer bulan çalışmalar gittikçe artıyor.[1] Bu çerçevede, geleneksel Osmanlı tarihyazıcılığının genellikle ihmal ettiği gündelik hayatın aktörlerinin "tecrübe"si ön plana çıkarken, bu tecrübeleri mutlaklaştırmamak, kendi tarihsellikleri içinde değerlendirmek önem kazanıyor.[2] Bu dosyada yer alan yazıların hepsinde umarız bu kaygının izlerini görebilirsiniz. Cemal Kafadar'ın altını çizdiği gibi "tarih, yok olanla değil bir zamanlar var olanla ilgilidir."[3] Yok olmadığını bildiğimiz geçmiş içinde bir "inci avcısı"[4] misali derinlere dalıp o incileri gün yüzüne çıkarmak; bazen macera, bazen keşif, bazen de sorumluluk duygusuyla bu incilerde kristalleşen manayı yeniden-inşa ederek tarihe yazmak, herhalde bizim gibi tarih öğrencilerinin peşine düştüğü en büyük arzu olsa gerek.

"19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı'nın Nizama Gelmez Aktörleri" başlıklı dosyamızda yer alan altı yazının üçünde, Tanzimat sonrası imparatorluk coğrafyasında Osmanlı tebaasının gündelik hayatını düzenlemeye yönelik sağlık ve asayiş alanındaki yönetim pratiklerinin icrası ve bu icraatlara ket vuran gelişmeler ve aktörler ele alınıyor. Nurçin İleri "19. Yüzyıl Sonu İstanbul'da Sarhoş Polis Hikâyeleri"nde, Tanzimat sonrası merkezileşme ve kurumsallaşma çabalarının güvenlik alanında da kendini gösterdiği bir zamanda, İstanbul'da bir yandan güvenlik teşkilatı içinde daha örgütlü ve düzenli bir yapı oluşturulmaya çalışılırken; diğer yandan bizzat asayişi sağlamakla yükümlü polis memurlarının görevlerini suiistimal etmeleri ve uygunsuz hareketlerde bulunmalarının yarattığı aksaklıklardan bahsediyor. İki sarhoş polis üzerinden, bu şahısların güvenlik sorununun en büyük müsebbibi olduklarını anlatırken, bu aktörlerin 19. yüzyılla özdeşleştirilen kurumsallaşma ve idari merkezileşme pratiklerinin gündelik deneyimleri yansıtan karmaşık ve çelişkili yüzü olduğunu ileri sürüyor.

"Osmanlı Devleti'nde Sağlık Meslekleri'nde Diploma Mecburiyeti" başlıklı yazısında Ceren Gülser İlikan, sağlık alanındaki merkezileşme ve kanunlaştırma hareketleriyle birlikte, bu alanda çalışan kişilerin faaliyetlerinin düzenlendiğinden; sağlık alanının geleneksel icracıları modern sağlık sistemine dahil edilirken, "diplomalı hekim", "sahte hekim" gibi önceden olmayan ayrımların ortaya çıktığından bahsediyor. Hekimlerin uzmanlık alanlarının sınırlarının çizilmesi ve icazetnamesiz kimselerin bu alanda faaliyet göstermesinin engellenmeye çalışılması bir yana, kanun ve nizamnamelerin icrasının gecikmesi, bir türlü uygulamaya konulamaması gibi aksaklıkların, tıp alanındaki standardizasyonu nizamnamelerde bıraktığını belirtiyor.

"Osmanlı'da Zehir Satışının Denetimi ve Kocasını Zehirleyen Kadınlar" başlıklı yazının konusu ise, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli hukuki düzenlemelerle kontrol altına alınmaya çalışılan zehir satışı ve merkezi hükümetin bu konudaki asıl kaygısını oluşturan kriminal zehirlenme vakaları. Ebru Aykut bu yazıda, "kadınlara mahsus" bir cinayet yöntemi olarak kabul edilen zehirleyerek adam öldürmenin farklı boyutlarını kocasını zehirleyen kadınlara dair vakalar üzerinden anlatırken, Osmanlı taşrasında cereyan eden hane içi çatışmaların sebeplerini ve kadınların bu çatışmalara çözüm bulma yollarını ele alıyor.

TEŞEKKÜR
Bu dosyada yer alan yazılara eleştiri ve yorumlarıyla katkıda bulunan Nuran Yıldırım, Zafer Toprak, Edhem Eldem, Mehmet Ö. Alkan, Engin Deniz Akarlı, Cengiz Kırlı, Fatmagül Demirel, Yıldırım Şentürk, Güldane Çolak, Seçil Yılmaz, Yenal Bilgici, Ömer Zümbül, Hande Özkan ve Hivren Demir Atay'a teşekkür ederiz.

Osmanlı gündelik hayatının sarhoş polisler, diplomasız zanaat icra eden hekimler, kırık-çıkıkçılar, ebeler, nizama aykırı kefilsiz zehir satışı yapan aktarlar ve kocasını zehirleyen kadınlar gibi "uygunsuzluklarıyla" tarihe geçen aktörlerinden başka, yazdığı şikâyet dilekçesiyle Toptaşı Bimarhanesi'ndeki yaşam koşullarını bugüne taşıyan Maarif Müfettişi Ali Enver gibi aktörleri de var. Fatih Artvinli "Ali Enver'in Toptaşı Bimarhanesi Gözlemleri" başlıklı yazısında, eşine az rastlanır türden bir belge aracılığıyla, "kapalı kutu" olarak düşünülen akıl hastanesinin "iç yüzü"nü aralıyor. Ali Enver'in "içeriden" gözlemlerine dayanarak yazdığı dilekçesindeki şikâyetleri, döneme dair farklı kaynaklarla karşılaştırarak okuyan Artvinli, Toptaşı Bimarhanesi'nde çok sayıda hastanın ölümüne yol açan 1893 İstanbul kolera salgınında asıl belirleyici faktörün idarenin ihmali olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda, bimarhaneye "kapatılma"nın çeşitli nedenlerle bir baskı aracı olarak kullanılabileceğini de ortaya koyuyor.

Özge Ertem ve Fulya Özkan'ın çalışmaları, devlet tarafından nizam altına alınmaya çalışılan belirli tarihsel aktörlerden ziyade, sosyo-ekonomik koşulların ve yerel güç ilişkilerinin yol açtığı çatışmalar ve uzlaşmalar üzerinde duruyor. "Önce Ekmekler Bozuldu: 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı" başlıklı yazısında Özge Ertem, bugüne kadar Osmanlı Doğu vilayetleri hakkındaki tarihyazımının görmezden geldiği, etnik anlatıların ağırlığı altında ezilen sosyo-ekonomik problemlerin yol açtığı toplumsal çatışmalara kıtlık ve yoksunluk penceresinden bakmayı deniyor. 19. yüzyıl sonunda Doğu vilayetlerindeki şiddet eylemlerine yol açan unsurları bir ekmek isyanı üzerinden anlatırken, resmi ağızlardan "ahmak" ya da "çapulcu" eylemleri olarak adlandırılan isyan ve isyancıları, zamanın konsolosluk raporları ve arşiv belgelerini birlikte okuyarak "yoksunluk" çerçevesinde değerlendiren Özge Ertem, kıtlığın doğal nedenlerinden ziyade gayet ekonomik ve politik nedenleri olduğunun altını çiziyor.

VANNIER DE DIARBÉKIR

Son olarak, 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımı literatürüne hâkim olan modernleşme paradigmasını, yerel dinamikler, gündelik pratikler ve sınıfsal bir analiz temeline oturtmadan ele almanın handikaplarına değinen yazısında Fulya Özkan, Trabzon-Erzurum yolunun tamir sürecinde devletin, önceden uygun görmediği "bedel-i nakdi" uygulamasına yerel ihtiyaçlar doğrultusunda nasıl rıza gösterdiğini ele alarak, Osmanlı taşrasını ilgilendiren yasal düzenlemelerde yerel koşulların ve beklentilerin hükümetin yönetim pratiklerini belirleyebildiğini gösteriyor. Fulya Özkan'ın yazısının başlığı "Trabzon-Erzurum yolunun tamiri vesilesiyle 19. yüzyıl osmanlı modernleşmesini yeniden düşünmek".

İyi okumalar.

DİPNOTLAR

1 Genç kuşak Osmanlı tarihçilerinin ilgi ve yönelimlerindeki değişikliği vurgulayan bir çalışma için bkz. Nadir Özbek, "Tarihyazıcılığında Güvenlik Kurum ve Pratiklerine İlişkin Bir Değerlendirme". *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine Çapraz Bakışlar*. (eds.) N.Levy&N.Özbek&A.Toumarkine (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009).

2 Joan W. Scott'ın vurguladığı gibi çeşitli özne konumlarını (deli, suçlu, işçi, köylü, kadın, siyah, vb.) ve tecrübelerini doğal (verili) ve evrenselmiş gibi kabul etmek, bu konumların inşasında belirleyici olan söylemsel pratikleri ve iktidar ilişkilerini görmemizi engelleyebilir. Dolayısıyla tecrübenin tarihselleştirilmesi gerekir. Bkz. Joan W. Scott, "The Evidence of Experience". *The Historic Turn in the Human Sciences*. (ed.) T J McDonald (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996): 395-396. Bu konuda derslerinden çok şey öğrendiğimiz Nadir Özbek ve Cengiz Kırlı'ya bir kez daha teşekkür ederiz.

3 Cemal Kafadar, *Kim Var Imiş Biz Burada Yoq Iken* (İstanbul, Metis Yayınları, 2009). 14.

4 "İnci avcısı" metaforu için bkz. Hannah Arendt, "Walter Benjamin". *Men in Dark Times* (London, A Harvest/HBJ Book, 1983): 206.

OSMANLI'DA ZEHİR SATIŞININ DENETİMİ VE

KOCASINI ZEHİRLEYEN KADINLAR

EBRU AYKUT

Kocasını zehirleyen kadınlar bu yolla, hane içi otoriteyi erkeğin temsil ettiği, yine aile ile ilgili çatışmaların genellikle erkeğin lehine çözüldüğü, boşanmanın gerek Müslüman gerekse gayri Müslim kadınlar için en azından erkeklerinki kadar kolay olmadığı bir toplumsal düzende, suç işleyerek ve şiddet dolayımıyla da olsa kaderlerine müdahale edebildikleri bir eylem alanı yaratmakta, hane içi iktidar ilişkilerine meydan okurken "özne pozisyonu" kazanmaktadırlar. Kadınlar, çıkış yolu bulamadıkları eziyetli aile yaşantılarına bu şekilde direnç göstermektedirler.

Aktardan alışveriş yapan bir İstanbullu hanım. 1870'lerde İstanbul'da yaşayan ressam Kont Amadeo Preziosi'nin fırçasından.

19. yüzyılda Tanzimat'la birlikte başlayan kanunlaştırma hareketleri neticesinde, Dersaadet ve taşrada meydana gelen cinayet vakalarına karışan şahısların ortaya çıkartılarak *nizamen* cezalandırılmaları, Osmanlı'da adaletin tesisiyle uğraşan kurumların en önemli gündemlerinden biri haline gelmişti. Hükümet, yeni yeni kurumsallaşmaya başlayan nizamiye mahkemelerinde yargının kusursuzca işlemesine, suçluların kanunlara uygun biçimde cezalandırılmasına çalışıyordu. Belli suçlar için belli cezalar getirilerek kanunların standardizasyonu ve her türlü davada yasaların Osmanlı tebaasına eşit ve adil biçimde uygulanması çabası, kuşkusuz Tanzimat ruhunun ve 19. yüzyıl modernleşmesinin önemli bir veçhesidir. Ancak bu çabalara önceden öngörülmesi pek de mümkün olmayan pek çok sıkıntı damgasını vuruyordu. Bu yazının konusunu oluşturan, Osmanlı'da zehir satışının kontrol ve düzenlenmesine dair önlemler ve buna rağmen kriminal zehirlenme vakalarının bir türlü önüne geçilememesi, bu sıkıntılardan yalnızca biridir.

MEVÂDD-I SEMMİYE SATIŞIYLA İLGİLİ HUKUKİ DÜZENLEMELER VE "DÜZENSİZLİKLER"

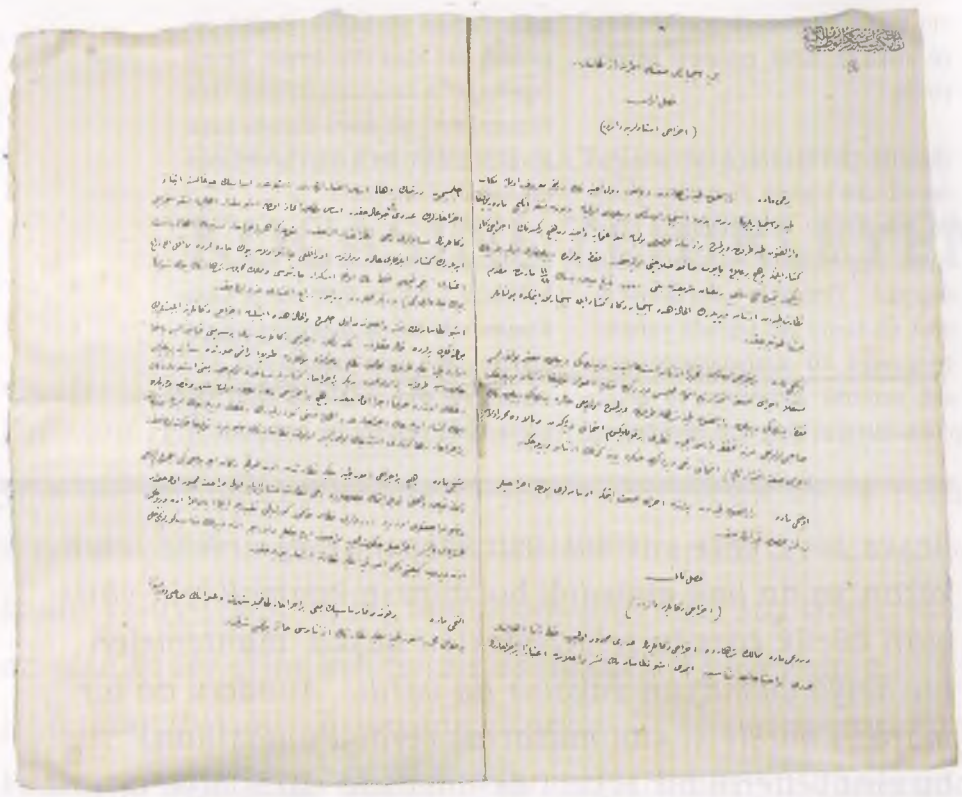
1902 senesi Mart ayında taşradaki bazı vilayetlerden Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'ye gelen telgraflarda, vilayetler kendilerine gönderilmiş olan nizamnamenin hayata geçirilmesi konusunda gerekenin yapılacağını bildiriyor; Konya, Adana ve Cezair-i Bahr-i Sefîd (Ege Adaları) valileriyle Çatalca mutasarrıfı ise çevre kazalara dağıtımı yapılmak üzere kendilerine daha fazla sayıda nizamname iletilmesini arz ediyordu.[1] Dersaadet'te ve taşrada "mevâdd-ı semmiye"nin yani zehirli ecza ve maddelerin serbest satışını yasaklayan aktar ve kökçüler hakkındaki bu nizamnamenin ilk taslağı, aslında Tıbbiye Nezareti'nce 14 Eylül 1884 tarihinde hazırlanmış ve 20 Ocak 1885'te Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşülerek kabul edilmişti.[2] On yedi yıl sonra tekrar problem olan bu düzenleme, bilhassa Anadolu'da ziyadesiyle artan kriminal zehirlenme vakalarından kaynaklanıyordu. Dahiliye Nezareti tarafından gündeme getirilen bu kaygı, devletin en önemli var oluş sebebi ve meşruiyet zeminine zarar gelmesi kaygısı, yani ahalinin canını, malını ve güvenliğini koruyamıyor olmanın kaygısıydı.

Yapılan yazışmalara bakılırsa, tahlil için İstanbul'a gönderilen maddelerde en çok "hâmız arseniği" denilen sıçanotuna tesadüf edilmişti. Başka bir erkeğe varmak için kocasının ekmeğine zehir katan ya da hak etmediği bir mirasa konmak için vâris olan küçük çocuğu zehirleyen kimselerin adliye memurlarınca ortaya çıkartılan cinayetlerinin yanı sıra, muhtemelen hiç açığa çıkmayan vakalar da vardı. "Anadolu'da bir maraz-ı müstevli (salgın hastalık) gibi mazarrat verdiği anlaşıl(an)" bu cinayetlere elbette "Attar ve Kökçüler Hakkındaki Nizamnâme"nin itinayla uygulanmayışı; başka bir deyişle "mevâdd-ı semmiye"nin serbestçe satışından başka bir sebep olamazdı.[3] Dolayısıyla nizamnamenin bütün vilayetlere gönderilmesi ve dikkatle tatbik edilmesi gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nin zehir satışının denetimine yönelik ilk önlemi aslında 1852 tarihli "Nizamnâme-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye"nin neşridir. Öncelikle Dersaadet'te, dört yıl sonra ise taşrada yürürlüğe girecek bu nizamnameyle, esasen eczacılık zanaatinin ve eczacı dükkânlarının denetimi amaçlanmış olsa da, nizamnamenin 13. maddesine göre eczacılar bundan sonra sıçanotu (arsenik), sülümen (kalomel) vb. zehirli maddeleri dükkânlarında diğer eczalardan ayrı bir yerde saklayacaklardı. Zira bu düzenlemenin gündeme gelmesine yol açan vaka, bir eczacı kalfasının reçete yaparken yanlış ilaç terkibi neticesinde bir kadının ölümüne sebep olmasıydı.[4] Tek bir olayla sınırlı kalmayan benzeri vakaların sıklığı, ilaçların ve zehirli maddelerin ispençiyar ya da eczacı dükkânlarının yanı sıra diplomasız hekimler ve eczacılar, sokak satıcıları, aktar, kökçü, macuncu vb. esnaf tarafından da serbestçe yapılıp satılabilmesinden kaynaklanıyordu.[5] Gerçekten de İstanbul'da ve taşrada hekimlik iddiasıyla ilaç yapıp satan esnafın hatalı karışımlarından dolayı zehirlenenlerin sayısı hiç de az değildi. Kendi işlerini bırakıp "... hekimlik iddiasıyla şuna buna bilir bilmez muâlece vererek telef-i nefse cüret eden" bu şahısların elbette terbiye edilerek cezalandırılmaları gerekiyordu.[6] Dolayısıyla bu gibi olayların önüne geçmek ve eczacılık mesleğinin icrasını sıkı bir denetime tabi tutmak için çıkartılan 1852 Nizamnamesi ve bunun gözden geçirilmiş hali olan 1861 tarihli "Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamnâme", bu alanı düzenlemeye yönelik önemli bir iktidar pratiği olarak kabul edilmelidir.

Bu nizamnamelerin yanı sıra zehirli ecza satışıyla ilgili olarak Ceza Kanunu'nda da bir düzenlemeye gidilmişti. 1858 Ceza Kanunu'nun 196. maddesine göre kefaletsiz zehir satışına cüret edenler bir haftadan iki seneye kadar hapisle cezalandırılacakları gibi, bir mecidiyeden yirmi beş mecidiye altına kadar da nakdi ceza ödeyeceklerdi. Satıcı ve alıcı dışında üçüncü bir kişinin garantörlüğünü şart koşan bu maddenin, zehirli madde satışının denetimini kolaylaştıracağı düşünülüyor, "sıhhat-ı umumiye"ye zarar veren bir durumla karşılaşıldığında suçluların takibinde işe yarayacağı varsayılıyordu. Yine de bu işin önü kolay kolay alınacağa benzemiyordu. İstanbul'da Mısır Çarşısı esnafı zehirli ecza satmaktan çekinmiyor, aktarlar ve kahvehaneler esrar bulunduruyor, taşrada da afyon, sıçanotu ve aksülümen gibi zehirli eczanın satışına bir türlü mani olunamıyordu.[7] Aktar ve kökçüler nizamnamesinin değil satılmasını, dükkânlarda bulundurulmasını bile yasakladığı envai çeşit zehir, yine el altından ve kefilsiz olarak tedarik edilebiliyordu. 1891'de Dahiliye Nezareti Tıbbiye Nezareti'ne yazdığı bir yazıyla, nizamnameyi yok sayan bu halin sıhhiye müfettişlerinin görevlerini layıkıyla yerine getirememelerinden kaynaklandığını belirtip, aktar dükkânlarında hemen arama yapılarak ele geçirilecek

Başka bir erkeğe varmak için kocasının ekmeğine zehir katan ya da hak etmediği bir mirasa konmak için vâris olan küçük çocuğu zehirlemekten başka, muhtemelen hiç açığa çıkmayan vakalar da vardı. "Anadolu'da bir maraz-ı müstevli gibi mazarrat verdiği anlaşıl(an)" bu cinayetlerin bir sebebi de "mevâdd-ı semmiye"nin serbestçe satılmasıydı.

BOA, ŞD. 2495/1, I.R.1303 (7 Ocak 1886)
1861 Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamnâme'nin gözden geçirilmiş hali olan 26 Haziran 1301 (8 Temmuz 1885) tarihli nizamnâme. 53 maddeden oluşan bu nizamnâmenin 15. maddesi "semmiyattan bulunan ecza"nın muhafaza koşullarını düzenliyordu.

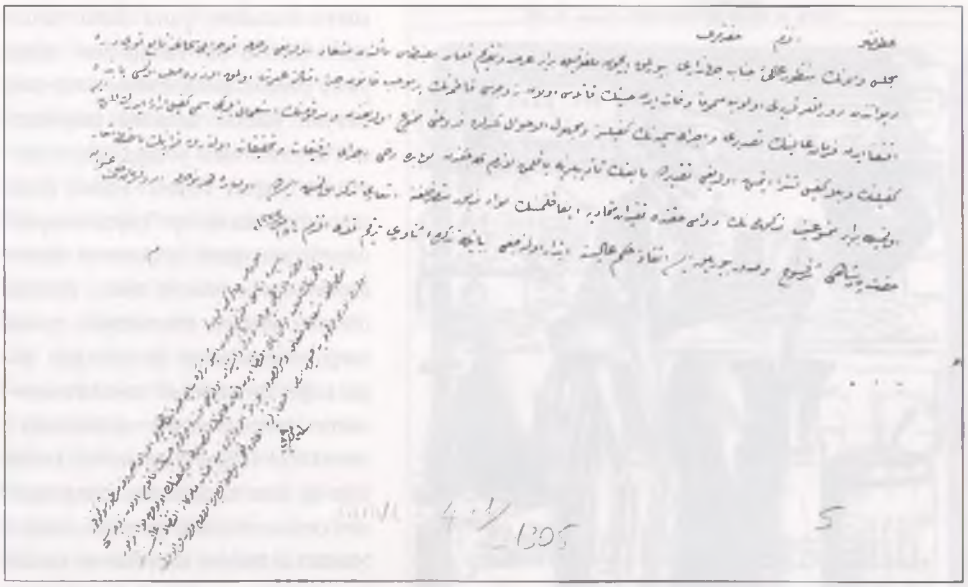
"ecza-yı semmiye"ye el koyulmasını ve bu maddeler kimin dükkânında bulunmuşsa o kişi hakkında gereken kanunî muamelenin yapılmasını istedi.[8] Ancak besbelli ki hükümetin ne sıhhiye müfettişleri hakkındaki uyarısı ne de nizamnamenin tatbikine dair ısrarı fayda vermiyordu. Bursa'da Leblebici Mustafa'nın oğlu Tahir, Kaygan çarşısındaki attar Kara Hafız'ın dükkânından aldığı sıçanotuyla intihar ettiğinde, bir kez daha kefilsiz zehir satışının önüne geçilemediği ortaya çıktı. Üstelik bu attar dükkânında arama yapıldığında nizamen satışı yasak olan balıkotu, horasani, kara çöpleme, tatula tohumu, kunduz böceği, kargabüken, ebucehil karpuzu ve göztaşı gibi tam on bir çeşit zehirli maddeye daha rastlanmıştı.[9] Hüdavendigar Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği hemen bir komisyon kurarak mevâdd-ı semmiyeyi aktar dükkânlarından toplattırdı, fakat 1902'deki yazışmalardan biliyoruz ki bu komisyon da günü kurtarmaktan başka bir işe yaramayacaktı.

"KADINLARA MAHSUS" BİR CİNAYET YÖNTEMİ

Hekimlik iddiasında bulunan kimselerin, eczacı çıraklarının veya sokak satıcılarının ilaç yapıp satmalarının ve bu suretle yaşanan zehirlenme vakalarının önlenmesi elbette hükümetin önemli dertlerinden biriydi. Fakat bu gibi vakalardan ziyade asıl meselenin taammüden (kasten) katl maksadıyla cüret edilen zehirleme vakaları olduğunu, yukarıda bahsettiğimiz Dahiliye Nezareti'nin bu konudaki hassasiyetinden anlıyoruz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde karşılaştığımız bazı belgeler, kimi zaman teşebbüs düzeyinde kalan fakat çoğunlukla amacına ulaşan bu cinayet biçiminin daha ziyade hane içinde cereyan ettiğini ve zehirin ekseri kadınlar tarafından kullanılan bir "silah" olduğunu gösteriyor. Elbette kocasını baltayla, bıçakla, piştov kurşunuyla ya da boğarak öldüren kadınlara dair de arşiv kayıtları arasında pek çok örnek bulmak mümkün. Yine de bu gibi kanlı veya fiziksel kuvvet gerektiren yöntemleri daha ziyade erkekler tercih ediyor. Kadınlar erkeklerden daha aciz veya daha az şiddet eğilimli olduklarından değil, çoğunlukla fiziksel olarak kocalarından daha güçsüz olduklarından dolayı kendileri için en kolay, en garantili ve geleneksel hane içi işbölümünden kaynaklanan rollerine en uygun yöntemi seçiyorlar. Şimdiye kadar rastladığımız hane içi zehirleme vakalarında, faillerin birkaç istisna dışında kadın olması ve zehirin neredeyse bilâ-istisna erkeğin yiyeceğine yahut içeceği kahveye, şerbete, çorbaya karıştırılması ister istemez kadının mutfakla olan ilişkisini akla getiriyor. Böylelikle hanenin ve mutfağın yani kadını görünmezliğe hapseden mekânın, kadınlığa dair geleneksel stereotipleri (edilgen, pasif, uysal vs.) altüst eden, kadın için erkek karşısında bir nevi "güçlenme", erkek içinse bir "tehdit" mekânına dönüştüğünü görüyoruz. Bu noktayı vurgulamak, bir yandan zehirlemenin "kadınlara mahsus" bir cinayet yöntemi olduğunu söylerken, öbür yandan kadınlığa dair bahsettiğimiz bu olumsuz stereotipleri yeniden üretmemek adına önemli gözüküyor.

Bu doğrultuda, tıpkı fuhuş ve kürtaj gibi zehirlemenin de her daim kadınlara mal edilen bir suç olarak görülmesini sorgulayan, daha ziyade Avrupalı tarihçiler tarafından yapılmış pek çok sosyal tarih çalışması mevcut.[10] Bu çalışmalar, hane içinde gizlice ve dahası genellikle kurbana en yakın kişi tarafından icra edilen, görünürde hiçbir iz bırakmadığı için çoğunlukla açığa dahi çıkartılamayan bu cinayet yönteminin Victorya dönemi İngiltere'sinde, 19. yüzyıl sonu Amerika ve Fransa'sında yol açtığı panik dalgasının, suçun kendi gerçekliğinden öte toplumsal olarak inşa edilmiş bir söylem olarak cinsiyet, sınıf ve ırk gibi parametrelerden ayrı düşünülemeyeceğini; bunun yanı sıra bu söylem dolayımıyla konvansiyonel kadınlık ve erkeklik imgelerinin nasıl yeniden üretildiğini gösteriyor. Örneğin 19. yüzyıl sonunda Amerika'da zehirleme vakalarının bir salgınmışçasına korku yarattığını belirten Essig, aslında yargıya intikal eden cinayet vakaları içinde zehirleme vakalarının yalnızca yüzde bir oranında yer tuttuğunu belirtmektedir. Buna rağmen popüler basın bu vakalara çok ilgi göstermiş, en çok da kocasını zehirleyen kadınlarla ilgilenmiştir.[11] 19. yüzyıl ortalarında İngiltere'deki zehirleme vakalarının yol açtığı panik dalgasında da kamuoyunu asıl kaygılandıran, yine bu yöntemle cinayet işleyen kadınlar

olmuştur. Gizli kapaklı, hesaplı ve haince olduğu ölçüde tekinsiz, dolayısıyla tam "kadın işi" olarak kabul edilen bu cinayetlerde zehir, aile içi çatışmaların metaforu haline gelirken; o güne kadar revaçta olan "ev/aile kültü"nün (cult of domesticity) -feminist hareketin evli kadınların mülkiyet haklarıyla ilgili talepleri, cinsel başkaldırı ve hane içindeki patriyarkal otoritenin azalması gibi faktörler sebebiyle- yediği darbe, kocasını zehirleyen kadınları toplumsal kaygıların odağına yerleştirmiştir.[12] Shapiro da Essig gibi, 19. yüzyıl sonunda Paris'te azalan suç oranlarına rağmen kadın suçlularla ilgili anla-

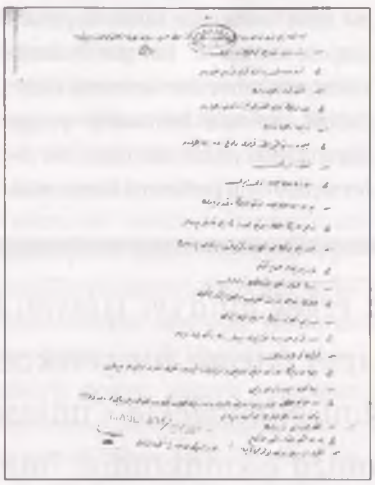

BOA, İ.MVL 471/21305, 16.S.1279 (13 Ağustos 1862) Mesmûmen vefat eden Hüseyin'in katilesi olan zevcesi Fatma'nın ber-mûcib-i kanun-ı ceza emsaline ibret olmak üzere selb olunmasına (asılarak idam edilmesi) dair 16 Safer 1279 (13 Ağustos 1862) tarihli padişah iradesi.

Vidin'in Lom kazasından Mariye, "başka bir adama varmak için" kocasını sıçanotuyla zehirleyip hayalarını sıkarak öldürdüğünde yaşı 18'den küçük olduğundan ve "oraca dahi şimdiye kadar tâife-i nisânın idamı gayr-ı mesbûk (emsali görülmemiş) bulunduğundan" idamdan affolunup yerine 15 yıl hapis cezasına çarptırılıyor.

tıların bu kadar yaygın biçimde dolaşıma girmesini, feminist hareketin kazanımları doğrultusunda kadınların özgürlük alanlarının genişlemesine; buna paralel olarak geleneksel aile örüntülerinin ve hane içindeki toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin zayıflamasına bağlar. Kısaca ifade edersek, bir yandan nüfusun azalması, diğer yandan kadınların medeni haklarını iyileştiren kanunların art arda çıkması gibi ulusal düzeyde gerilim yaratan farklı altüst oluşlar kadın suçlu imgesinde cisimleşivermiş; bu imge yalnızca hane düzeninin bozulmasının değil, tüm ulusal zaafiyetlerin de sebebi mertebesine yerleştirilmiştir.[13]

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasındaki zehirleme vakalarına bakarken ise, bu suçun kamuoyu tarafından nasıl algılandığı veya hangi toplumsal korkulara tekabül ettiğini anlamamız -en azından şimdilik- pek mümkün değil. Bunun bir sebebi döneme ait gazetelerin böyle bir gözle taranmamış olmasıysa, diğer bir sebebi de Avrupalı tarihçilerin başvurdukları baladlar, oyunlar vb. edebi janrlarla, idamlık suçluların infaz öncesi konuşmaları ve itirafları gibi kaynaklara Osmanlı'da rastlanmaması. Ancak Başbakanlık Arşivleri'nde bulunan, vilayetlerden İstanbul'a temyiz ve padişah iradesi için gönderilmiş kimi dava dosyalarında bulunan istintaknameler (sorgu tutanakları), bu vakalara karışan bireylerin "sıradan" yaşamlarındaki hane içi çatışmaların sebeplerine, bu çatışmaları çözme stratejilerine ve gündelik hayatın bilmediğimiz kimi ayrıntılarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle kocasını zehirleyen kadınlar bu yolla, hane içi otoriteyi erkeğin temsil ettiği, yine aile ile ilgili çatışmaların genellikle erkeğin lehine çözüldüğü, boşanmanın gerek Müslüman gerekse gayri Müslim kadınlar için en azından erkeklerinki kadar kolay olmadığı bir toplumsal düzende, suç işleyerek ve şiddet dolayımıyla da olsa kaderlerine müdahale edebildikleri bir eylem alanı yaratmakta, hane içi iktidar ilişkilerine meydan okurken "özne pozisyonu" kazanmaktadırlar.

BOA, İ.MVL 471/21305, 16.S.1279 (13 Ağustos 1862) Geyve kazasına tabi Kurudere divanından Duraklar karyesinden Kirgöz (?) oğlu Hüseyin'in zevcesi Fatma'nın istintakı / 3 Şaban 78 (3 Şubat 1862).

Bu vakalar, gündelik yaşamları içinde hiç tanımadığımız bu kadınların, çıkış yolu bulamadıkları eziyetli aile yaşantılarına cinayetlerin en kansızı fakat en soğukkanlısıyla direnç gösterdiklerini ortaya sermektedir.

AKSÜLÜMEN, SIÇANOTU VE KOCASINI ZEHİRLEYEN KADINLAR

1854 yılının Ağustos ayında Edirne'nin Dimetoka kazası sakinlerinden Maltode, vücudundaki yakıla-

İngiliz mizah dergisi Punch'ta yayınlanan 1858 tarihli, John Leech imzalı karikatur.

www.victorianlondon.org/punch/cartoon98.htm

ra baktırmak için kocasından izinsiz eve hekim çağırır. Bunu duyan Gorki duruma çok sinirlenecek, karısına olmadık laflar edecektir. Karıkoca arasında meydana gelen bu sürtüşme daha sonra iyice vahim boyutlara ulaşmış olmalı ki, bir gün Maltode kocasının kahvesine sıçanotu katar. Zehirin tesiriyle hastalanıp yatağa düşen Gorki'ye bir kez daha, bu sefer sıçanotunu çorbasına karıştırmak suretiyle kendi eliyle yediren Maltode, sonunda kocasını öldürmeyi başarır.[14] 1861 senesi Ramazan'ında Biga Sancağı'nın Bayramiç kazasında cereyan eden bir başka zehirleme vakasında ise, henüz 13-14 yaşlarında olan Hatice yeni evlendiği kocası Ahmet'i, şerbetin içine zehir karıştırarak öldürmeye teşebbüs edecektir. Gerdeğe girdikleri gece kendisini "kızoğlan kız değilsin" diyerek dövüp söven kocasını "şunu bunu fürûht eden (satan) bir Yahudi'den" aldığı yirmi paralık aksülümenle öldürmek isteyen Hatice, amacına ulaşamaz; zira kayınvalidesi yetişip oğluna sarmısaklı yoğurt yedirir. Hatice istintakı sırasında bu işi "şeytana uyup" yapmış olduğunu söyleyerek tövbe üzerine tövbe edecek; tekrar zevcine dönmek isteyip istemediğini soran sorgu memurlarına "evvelki gibi döğer söğer ise istemem" cevabını verecektir. Hatice cinayete teşebbüsten 3 sene kürek cezasına çarptırılır. Ancak Biga'da nisa hapishanesi olmadığından cezasının infazı gerçekleşemez.[15] Mardin'in Mısreti karyesinde, kocası Fermano'yu pişirdiği helvaya zehir karıştırarak zehirleyen Nuriye'nin ise, bu cinayeti bir başkasına olan "meyl ve muhabbetinden dolayı" işlediği, Remko adındaki bu adamın kendisine bir miktar zehir verip "zevcini tesmim et seni tezevvüç ederim" demesi üzerine bu işe kalkıştığı ortaya çıkar. Fermano'nun boğazında ve kaburgalarında siyahlık oluşmuş, ağzından burnundan sarı bir su gelmiş ve saçları dökülmüştür. Bu belirtiler zehirlenme emaresi olduğundan helva tahlile gönderilecek ve içinde aksülümen olduğu anlaşılacaktır. 1866 yılında işlenen bu cinayetin davası ancak 1873 yılında sonuçlanır. Nuriye, 7 yıl boyunca nisaya mahsus mahbeste dava neticesini beklediğinden, işlediği suçun kanuni karşılığı olan idam cezası affedilerek 15 yıl hapse çevrilir.[16]

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı'da kocasını zehirleyen kadınların bu cinayetlere kalkışmalarının elbette birbirinden farklı pek çok sebebi vardı. En azından şimdiye kadar karşılaştığımız ve ekseriyetle taşrada cereyan eden vakalar için konuşursak, başka bir adama muhabbet ya da başka bir erkeğin evlilik vaadi en sık rastlanan nedenlerden biriydi. Bunun yanı sıra kocalarının dayağından, kötü muamelesinden, kıskançlığından bıkan, "fakirlik ve ezadan" kurtulmak isteyen kadınlar, zehir satışı konusundaki sıkı takibata rağmen kolayca tedarik edebildikleri zehirlerle bu işe cüret edebiliyorlardı. Aksülümen ve sıçanotu, bu zehirler arasında en yaygın olan iki tanesidir. Bu iki zehir de gündelik hayatta farklı kullanım alanlarından dolayı, aktarlardan kolaylıkla temin edilebilir maddelerdi. Örneğin civa ve klorün bileşiminden oluşan aksülümen, Osmanlı kadınlarının özellikle Rumeli vilayetlerinde yüzlerini beyazlatmak için kullandıkları *aklık* denilen kozmetiğin ihtiva ettiği bir maddeydi. Allık, aklık, rastık gibi tüm kozmetiklere de genel olarak *düzgün* adı veriliyordu.[17] Rusçuk'ta kocası Saka Mehmed'i aksülümen içirerek öldüren Ayşe'nin, sülümeni satın aldığı Yahudi aktara hiçbir ceza verilmemesinin sebebi, bu zehirin "oraca nisâ taifesinin yüzlerine sürdükleri düzgün" eczasından olmasıydı. Yahudi aktar, düzgünün içinde ne olduğunu bilmeyerek sattığından kanunun icrasına gerek görülmemiş, Ayşe'nin idam cezası 15 yıl hapse çevrilirken aktar tahliye edilmişti.[18] Belgelerde zaman zaman *semm-ül-fâr* olarak da geçen, genellikle beyaz renkte olan sıçanotu ise hem fare zehiri olarak kullanılıyor, hem de bitlerden kurtulmak için başa sürülen bir ilaç olarak işe yarıyordu. Velhasıl kefilsiz satışı yasak olmakla birlikte bu zehirli maddelere ulaşmak hiç de

Kadın ya da erkek cinayet işleyen kişinin yaşının küçük olması idam cezasının affedilmesi için önemli bir gerekçe. Öte yandan kadın olmak, kimi zaman kendini ve ne yaptığını bilmemekle, "nâkısat-ül-akl" olmakla eş tutulup hafifletici sebep olarak karşımıza çıkmaktadır, "mücâzât-ı kânûniyede nisânın zükûrdan farkı yoktur" denmesine rağmen.

zor değildi. Aşağıda bahsedeceğimiz vakada Fatma'nın sıçanotunu nasıl tedarik ettiğini bilmiyoruz. Yine de bu davadaki birkaç nokta, kocasını zehirleyen kadınlarla ilgili bilgi ve tahayyülümüzü zenginleştirecek oldukça ilginç ayrıntılar sunmaktadır.

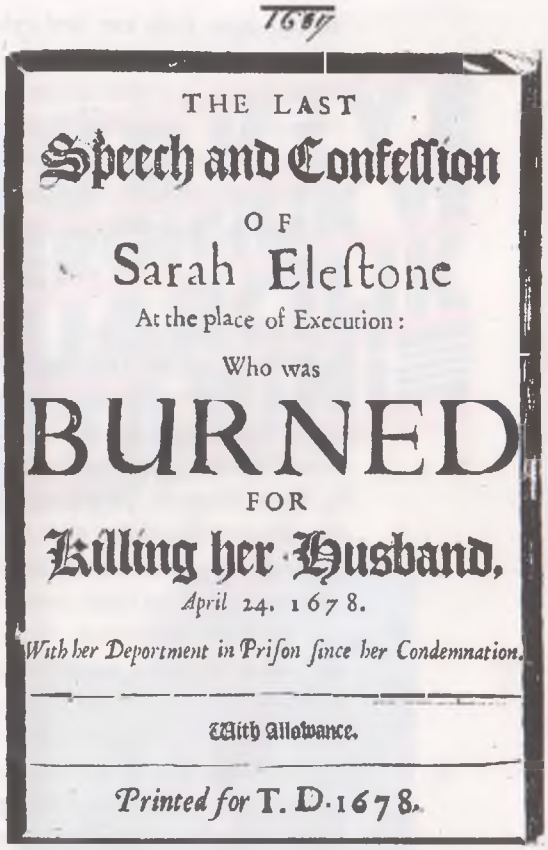
KATİLE FATMA VE ELLİ PARALIK SIÇANOTU

Kocaeli'nin Geyve kazası Duraklar köyünden Fatma, 30 Ocak 1862 sabahı kocası Hüseyin'i elli paralık sıçanotuyla zehirler.[19] Fatma'nın pişirdiği çorbaya karıştırdığı sıçanotu çarçabuk etkisini gösterdiğinden, Hüseyin kusmaya ve feryat etmeye başlar. Civar komşulardan hanesi yakın olan Süleyman Çavuş diğer birkaç kişiyi daha toplayarak hemen Hüseyin'in feryadına yetişir. Tencerenin dibinde kalan çorbayı fark ettiklerinde durumdan şüphelenecekler, Fatma da kocasını zehirlediğini hiç çekinmeden ve açıkça komşuların önünde itiraf edecektir. Hüseyin on beş gün içinde ölür. Fatma ise kocasının ölümünün peşi sıra hapse konularak yerel meclisin kararıyla *geçici olarak* salıverilene kadar üç ay boyunca orada tutulacaktır.

1858 Ceza Kanunu'nun 168. maddesi adam öldürmeyi (katl) "gerek silah ile ve gerek tesmim ile ve gerek suret-i ahire ile bir şahsı idam etmektir" şeklinde tanımlamaktadır. İzmit Liva Meclisi Fatma'nın sorgu tutanağına ve sözünü ettiğimiz 168. maddeye referans vererek, bu cinayetin taammüden, yani önceden planlanarak ve kasten işlenmiş olduğuna hükmeder. Taammüden katlin cezası ise kanunun 170. maddesine göre idamdır. Nizamen gereği apaçık olmasına rağmen Fatma'nın *geçici olarak* da olsa serbest bırakılmasının nedenini yine meclis mazbatasından öğreniriz: Fatma kocasını zehirlediğinde muhtemelen üç-dört aylık hamiledir. Mayıs ayı geldiğinde doğum yapmasına pek az vakit kaldığından "usul gereği" tahliye edilir. Ancak doğumunun hemen ardından cezası kesinleşecek ve "emsaline ibret olmak üzere" asılarak idam edilmesi yönünde padişah iradesi çıkacaktır.

Bu davada birkaç önemli nokta var. Bunlardan birincisi elbette Fatma'nın idam cezası almış olması. Fatma şimdiye kadar tespit edebildiğim bu nevi toplam yirmi sekiz zehirleme vakası içinde idam cezasıyla yargılanan on kadından biri. Ancak bu on kadından beşinin cezası 15 yıl hapse çevriliyor. Örneğin Vidin'in Lom kazasından Mariye, "başka bir adama varmak için" kocasını sıçanotuyla zehirleyip hayalarını sıkarak öldürdüğünde yaşı 18'den küçük olduğundan ve "oraca dahi şimdiye kadar tâife-i nisânın idamı gayr-i mesbûk (emsali görülmemiş) bulunduğundan" idamdan affolunup yerine 15 yıl hapis cezasına çarptırılıyor.[20] Keza evlendikleri günden beri kocasının kıskançlıklarından ve kötü muamelesinden bunalmış olan Edirneli Katinko da, İstefan'ın kahvesine sıçanotu katıp kocasını zehirlediğinde henüz 15 yaşında olduğundan, idam cezası hapse çevriliyor.[21] Kadın ya da erkek cinayet işleyen kişinin yaşının küçük olması idam cezasının affedilmesi için önemli bir gerekçe. Öte yandan kadın olmak, kimi zaman kendini ve ne yaptığını bilmemekle, "nâkısat-ülakl" (aklı kısa) olmakla eş tutulup hafifletici sebep olarak karşımıza çıkmaktadır, üstelik kanunun 43. maddesi "mücâzât-ı kânûniyede nisânın (kadının) zükûrdan (erkekten) farkı yoktur" diye belirtmesine rağmen. Bunun yanı sıra, her ne kadar idam cezasının hangi durumlarda uygun düşeceği kanunen tanımlı olsa da, Mariye'nin davasında da görüldüğü gibi, imparatorluğun her köşesinde kanun aynı biçimde uygulanmayabilmektedir. Kanunu uygulamadaki esneklik, geniş imparatorluk coğrafyası üzerinde farklılıkların, spesifik kültürel ve sosyo-politik koşulların dikkate alındığını göstermektedir.

Bu durumda Fatma Kocaeli'nde değil de Vidin'de yaşıyor olsaydı acaba idamdan kurtulur muydu? Belki. Ama şurası kesin ki, kocasını 1862 yılında değil de Kanun-ı Cedid'in neşrinden yani 1858'den evvel, mesela sadece beş yıl önce zehirlemiş olsaydı idam cezasından kurtulacaktı. Zira bu nevi cinayetler için eski kanunda herhangi bir düzenleme yoktu.[22] Örneğin

1687

THE LAST
Speech and Confession
OF
Sarah Eleſtone
At the place of Execution:
Who was
BURNED
FOR
Killing her Husband,
April 24. 1678.
With her Deportment in Priſon ſince her Condemnation.

With Allowance.

Printed for T. D. 1678.

24 Nisan 1678'de kocasını öldürdüğü için yakılarak idam edilen Sarah Elestone'un, infaz öncesi son konuşması ve itiraflarını içeren kitapçığın ilk sayfası.

Early English Books, 1641-1700, 1953, London)

Kastamonu'da 1847 yılında kocası ve kayınvalidesini zehirleyerek öldüren Emine 5 yıl hapis cezası almıştı.[23] Benzer biçimde 1852'de Maraş'ta kocası Ohannes'i aralarındaki geçimsizlikten bıkarak yemeğine zehir katıp, ardından kulağına civa akıtarak öldüren Nuham da sadece 5 yıl hapse mahkûm edilmişti.[24] 1858 Ceza Kanunu 168. maddeyle "tesmim" yani zehirleyerek adam öldürmeyi "katl" kapsamında tanımladığından, bu tarihten itibaren zehirleme vakalarında verilen cezalar ağırlaşmış; taammüden cinayet suçuyla yargılanan bu kişilerin cezası idamdan kadınlar için 15 yıl hapse, erkekler içinse küreğe çevrilmeye başlanmıştır. Fatma da, muhtemelen durumuyla ilgili herhangi bir hafifletici sebep görülemediğinden, üstelik suçunu açıkça itiraf ettiğinden, yeni ceza kanunundaki bu değişiklikten nasibini almıştır.

Fatma'nın davasındaki ikinci önemli nokta da bu itiraf meselesiyle ilgili. Fatma mahkemede suçunu tamamen inkâr edebilir ya da sorgusu sırasında işi safdilliğe vurup "şeytana uyduğunu", ne yaptığını bilmediğini, hatta hiçbir şey hatırlamadığını dahi söyleyebilirdi.[25] Ancak Fatma, "sana

zevcini ağula deyu kim tarif eyledi" diye soran sorgu kâtibine bu işi kendi başına yaptığını söylüyor.[26] Fatma'nın bu cesaretinin ardında elbette pek çok sebep olabilir. Bunu kesin olarak bilmek mümkün olmasa da bir miktar spekülasyon yapabiliriz:

Fatma kocasından sürekli dayak yemekte ve "bir gün kendisini dağa götürüp öldüreceğinden" korkmaktaydı. Hamileliğini de göz önünde bulundurursak, pek muhtemeldir ki idam cezasıyla yargılanacağını hiç tahmin etmiyordu. 1858 Ceza Kanunu öncesi zehirleme vakalarında suçlunun 5-6 yıl hapis cezasıyla yargılandığını söylemiştik. Üstelik şer'iyen de zehirleme vakaları -eğer maktul zehiri kendi eliyle yiyip içtiyse- ne diyet ne kısas, yalnızca ta'zir[27] ve hapis cezası gerektiriyordu. Zira Hanefi Mezhebi'nin hükümlerine göre zehir, cinayette suç aleti olarak kabul edilmiyordu.[28] Buna ilaveten maktulün zehiri içmeme seçeneğinin olduğu varsayılıyordu, maktul bu şeyin zehirli olduğunu bilmese bile. Bu durum, herhangi birinin yiyeceğine zehir koyan kişiyi cezaî sorumluluktan kurtarıyordu.[29] Bu yüzden elimizdeki vakaların çoğunda maktulün zehiri kendi eliyle alıp almadığı, şer'iyen ne lazım geleceğini anlamak için özellikle sorgulanmaktadır. Kuvvetle muhtemel ki Fatma da, belki etrafındaki örneklerden görüp öğrenerek, belki kulaktan dolma bilgilerle kendi iradesiyle faili olduğu bu işten ta'zir ve hapis cezasıyla kurtulabileceğini düşünmüş olabilir. Ancak itirafı onu, taammüden cinayet işleyen bir katil olarak ipe götürmüştür.

Son olarak, yeniden zehir satışını denetlemeye yönelik bir hükümet önlemi olan kefalet usulüne geri dönelim. Yukarıda 1858 Ceza Kanunu'yla kefilsiz zehir satışı yapanlara cezaî yaptırım getirildiğine değinmiştik. Fatma'nın davasında da zanlının tahkikat sürecinde hükümetin, kefalet usulüne riayet etmeyen kişilerin peşine düştüğünü görüyoruz. "Eczâ-yı semmiyenin kefilsiz ve mechûl-ül-ahvâl kimselere fürûhtu" kanunen yasak olduğundan, sıçanotunu satın alırken Fatma'ya kefil olan kişinin, eğer ortada bir kefil yoksa kefilsiz zehir satan kişinin yakalanıp cezalandırılmalarını emreden Meclis-i Vâlâ mazbatasında, buna yönelik ayrı bir tahkikat sürecinin başlatılması lüzumu açıkça belirtilmiştir. Diğer vakalarda da karşımıza çıkan bu hassus, yani mahkemenin tedarikçinin kim olduğunu ısrarla bulmaya çalışması, gerek katile gerekse şahitlere zehirin kimden ve ne suretle tedarik edildiğinin defalarca soruluyor olması; devletin sorunun kökeni olarak gördüğü kontrolsüz zehir satışını engellemek ve bu işin takipçisi olmak yönündeki ısrarını göstermesi açısından önemli bir noktadır. Ahalinin can, mal ve namusunun güvenliğini sağlamanın bir vaat olmaktan öte, 19. yüzyıl modernleşmesi çerçevesinde türlü "yönetim teknikleriyle"[30] hayata geçirilmeye çalışılan kurumsal pratiklerde ifade bulması; bu yazıda bahsettiğimiz nizamnameler ve kanun maddelerinin de zeminini oluşturmaktadır. Elbette gündelik hayatın nizama gelmeyen çetrefilli yapısı ve aslında hiç de sıradan olmayan "sıradan" aktörleri bu zemine direnç gösterecekler; devlet türlü müeyyidelerle terbiye etmeye, yasalarıyla caydırıcılığı artırmaya çalışırken, onlar bu mekanizmaya gündelik çıkarlarının gerektirdiği biçimde muhalefet edeceklerdir.

EBRU AYKUT
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK ENSTİTÜSÜ
DOKTORA ÖĞRENCİSİ,
MSGSÜ SOSYOLOJİ BÖLÜMÜ
ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ

DİPNOTLAR

1 BOA., DH.MKT, 456/25, 1319.Z.14 (24 Mart 1902).
2 BOA., İ.MMS, 79/3461, 1302.B.22 (7 Mayıs 1885).
3 BOA., DH.MKT, 2594/137, 1319.Za.23 (3 Mart 1902).
4 Nuran Yıldırım, "Nizamnâme-i Eczacıyan Der Memalik-i Osmaniye", ed. F.Dölen, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri, 4-5 Haziran 1998*, (İstanbul, 2000), 43-71 ve Ayten Altıntaş, "1853 Yılında İstanbul'da Bir Eczacının Cezalandırılması", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4 (1998): 181-186.
5 Nuran Yıldırım, ibid., s. 43.
6 BOA., İ.MVL, 127/3323, 1264.L.15 (14 Eylül 1848).
7 BOA., A.MKT.MHM, 216/100, 1277.L.19 (30 Nisan 1861), İ.MVL, 495/22414, 1280.Ca.23 (5 Kasım 1863), C.SH, 22/1092, 1291.04.08 (20 Nisan 1875).
8 BOA., DH.MKT, 1811/123, 1308.B.12 (21 Şubat 1891).
9 BOA., DH.MKT, 2089/11, 1315.Za.28 (20 Nisan 1898).
10 Bkz. Ann-Louise Shapiro, *Breaking the Codes: Female Criminality in Fin-de-Siecle Paris*, (Stanford, Stanford University Press, 1996); Mark Regan Essig, *Science and Sensation: Poison Murder and Forensic Medicine in Nineteenth Century America*, (yayımlanmamış doktora tezi, Cornell University, 2000).
11 Mark Regan Essig, ibid., 17-23.
12 George Robb, "Circe in Crinoline: Domestic Poisonings in Victorian England", *Journal of Family History*, Vol.22 (1997): 176-190.
13 Ann-Louise Shapiro, "Stories More Terrifying Than the Truth Itself": Narratives of Female Criminality in fin de siecle Paris", *Gender and Crime in Modern Europe*, eds. M.L.Arnot&C. Usborne (London, UCL Press, 1999): 204-207.
14 BOA., MVL, 214/27, 1270.Za.29 (23 Ağustos 1854).
15 BOA., MVL 612/23, 1278.M.22 (30 Temmuz 1861).
16 BOA., İ.DA, 12/465, 1290.L.5 (26 Kasım 1873).
17 Nejat Yentürk, "Osmanlı Döneminde Süslenme ve Bakım Ürünleri", *Beden Kitabı*, eds. E.G.Naskali&A.Koç (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009): 345-347.
18 BOA., A.MKT.MVL, 143/52, 1278.N.28 (29 Mart 1862).
19 BOA., İ.MVL, 471/21305, 1279.S.14 (11 Ağustos 1862).
20 BOA., İ.DA 13/480, 1290.Z.21 (9 Şubat 1874).
21 BOA., İ.DA 5/78, 1286.M.19 (1 Mayıs 1869).
22 Örneğin aşçı esnafından Bolulu Ali, arkadaşı Mustafa'yı sıçanotuyla zehirleyip öldürmeye teşebbüs ettiğinde henüz Kanun-i Cedid neşredilmemiş olduğundan, Ali'ye ne lazım geleceği Meclis-i Vala'ya sorulmuştur. Neticede Mustafa ölmediğinden Ali emsalleri gibi cerh (adam yaralama) maddesinden yargılanmış ve 3 yıl prangaya mahkum edilmiştir. BOA., A.MKT. MVL 110/9, 1276.S.15 (13 Eylül 1859).
23 BOA., A.MKT.MVL 8/30, 1271.R.21 (11 Ocak 1855).
24 BOA., A.MKT.MVL 53/30, 1268.S.6 (26 Mayıs 1852).
25 Nizami mahkemelerde görülen davalarda zanlıların sorgu kâtipleri karşısında kendilerini savunmak için kullandıkları bu gibi ifadeleri Milen V. Petrov "savunma stratejisi" olarak nitelendirmektedir. Bkz. *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube, 1864-1868* (yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 2006): 291-298.
26 İncelediğimiz vakaların pek çoğunda sorgu kâtibinin istintak sırasında zanlıyı sıkıştırırken, cinayetin ardında başka birilerinin parmağını aradığını görüyoruz. Öyle ki kadınlar bu işi tek başlarına, tamamen kendi iradeleriyle, kimsenin yardımı olmadan yaptıklarını defalarca itiraf ettiklerinde dahi durum değişmiyor. Kadınların failliğini, kendi iradeleriyle eyleme ve direnme kapasitelerini yok sayan böyle bir tavrı vakalar üzerinden incelemek bu yazının sınırları içinde imkânsız olduğundan, bu mesele başka bir yazıda tartışılacaktır.
27 Ta'zir Osmanlı'da değnek, kırbaç gibi bedeni cezalar manasında kullanılmaktadır. Ayrıntısı için bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford, Clarendon Press, 1973): 271-275.
28 Taammüden cinayet, şer'iyen kısas gerektirir. Bir cinayetin taammüden işlenip işlenmediğine karar vermek için kullanılan suç aletinin (âlet-i câriha) ne olduğuna bakılır. Bu bağlamda zehir, özellikle öldürmek için tasarlanmış bir silah olmadığından suç aleti olarak kabul edilmemekte, zehirleyerek adam öldüren kişi de katil-i müteammid sayılmamaktadır. Bkz. Colin Imber, "Why You Should Poison Your Husband: A Note on Liability in Hanafi Law in the Ottoman Period", *Islamic Law and Society*, Vol.1, No:2 (1994): 207-208.
29 Colin Imber, ibid., 211-215.
30 Michel Foucault, "Yönetimsellik", *Entelektüelin Siyasi İşlevi-Seçme Yazılar 1* içinde, (İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2005).

TÜRKİYE SERGİCİLİK VE FUARCILIK TARİHİ

GÖKHAN AKÇURA

ISBN: 978-975-333-232-3
240 sayfa, 80 TL, MART 2009

Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi, her ne kadar girişinde panayır geleneğine değiniyorsa da, konunun miladı olarak Sanayi Devrimi'nin kaçınılmaz sonuçlarından biri olan "dünya fuarları"nın başlamasını gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğu ilk evrensel fuar olan 1851 Londra Sergisi'nden başlayarak nedeyse bütün büyük dünya fuarlarına katılmış, 1863 yılında ise bunların bir benzerini İstanbul'da gerçekleştirmeye cesaret etmiştir...

Kitap Osmanlı dönemiyle başlasa da, esas olarak Cumhuriyet dönemine odaklanıyor. Fuarlar tarihi denilince genellikle aklımıza ilk gelen olgu, hâlâ düzenlenmekte olan Uluslararası İzmir Fuarı olur. Ama Türkiye Sergicilik ve Fuarcılık Tarihi kitabı okuyucuya yeni ufuklar açıyor. Galatasaray Lisesi ve bahçesinde on yılı aşkın bir dönem boyunca her yıl kurulan "Yerli Mallar Sergileri", Türkiye'nin devlet kapitalizmi dönemine ayna tutuyor. Benzer bir uygulama Ankara'da açılan Sergievi'nin tarihinde de görülebiliyor.

Çok partili dönemin başlangıcında hayata geçirilen İstanbul Sergileri ise, bugün Kongre Vadisi denilen bölgede dört yıl boyunca çağdaş fuarcılık sektörünün tohumlarının yeşermesini sağlamıştır.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 pbx F (212) 513 54 00 E yayin@tarihvakfi.org.tr

"AKILLILAR BİLE BİR MÜDDET ORADA KALACAK OLSA MUTLAKA ÇILDIRIRLAR!"

ALİ ENVER'İN TOPTAŞI BİMARHANESİ GÖZLEMLERİ

FATİH ARTVİNLİ

19. yüzyıl sonunda Toptaşı Bimarhanesi'nde kalan Ali Enver'in hikâyesi, bimarhaneyi içeriden tecrübe etmesi açısından önemlidir. 1876 Nizamnamesi'nden kısa süre sonra, devletin en önemli ve merkezi akıl hastanesi olan bu kurum kötü yönetilmektedir. Ali Enver'in metni, akıl hastanesinin doktorlar ve çalışanlarıyla birlikte fakat onlardan farklı olarak, hem özne hem de iktidar ilişkisi bağlamında, nesnesi oldukları kurumda bulunan kişilerin deneyimlediği ve aktardığı/aktaracağı anlatıların farklı bir tarihyazımını mümkün kılabilmesi açısından da önemlidir.

"Bu yağan yağmur değildir, sanmayın gök gürlüyor

Sille-i dârüşşifâdır âsumân ağlar bana"

Bürokraside çeşitli görevlerde çalıştıktan sonra hakkındaki yolsuzluk iddiaları yüzünden açığa alınıp emlakinin haczedilmesi ve itibarının zedelenmesi nedenleriyle davranış bozukluğu gösteren Şair Osman Nevres (1820-1876) Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin emriyle Haydarpaşa Hastanesi'ne yatırılır. Yukarıdaki beyti, hastaneye *"nakil olunduğu gün yağmur yağmakta ve gök gürlemekde"* iken arabadan inip önünde durduğu hastanenin kapısında söylediği rivayet olunur.[1] Nevres, tedavisi devam ederken, şehzadeye yazdığı şikâyetnâmesini, ebced hesabı ile hastaneye yatırıldığı 1290 (1873) senesini gösteren "mağdurum" kelimesi ile bitiriyordu.[2] Şüphesiz bu, şairin haksızlığa uğradığının bir işaretiydi. Haydarpaşa Hastanesi'nde itina ile bakılan Nevres iyileştikten sonra 1874 baharında (R. 1291) Zabtiye Nezareti Mektupçuluğu'na tayin

Toptaşı Bimarhanesi, iç avluda hastalar.

Şahap Erkoç, Olcay Yazıcı, Mazhar Osman ve Dönemi: mecnunları, mekânları, dostları, İstanbul, 2006, s.115.

edilir ancak yeniden rahatsızlanınca bu defa Toptaşı Bimarhanesi'ne yatırılır ve bir süre de burada tedavi olup çıkar.[3]

Osman Nevres'ten yaklaşık yirmi yıl sonra, onunla aynı kaderi paylaşan Maarif Müfettişi Ali Enver Efendi de, görevinden azledilerek Toptaşı Bimarhanesi'ne gönderilir. Şair Nevres çıktıktan kısa bir süre sonra vefat ettiği için Toptaşı Bimarhanesi hakkında bir şey yazma fırsatı bulamazken, burada yaşadıklarını unutamayan Ali Enver Efendi, gördüklerini kaleme alarak geleceğe değerli bir belge bırakır.

Ali Enver'in metni.

Belgelerden, bimarhaneden çıktıktan sonra Dârülmuallimîn ile Mahmudiye Rüşdiye Mektebi'nde coğrafya muallimliğine devam ettiğini öğrendiğimiz Ali Enver, bir süre sonra muallimlikten de "**adem-i iktidarına ve talebenin kendisinden katiyen istifade edememiş olmasına nazaran**" *uzaklaştırılmıştır.*

BİR MÜFETTİŞİN İZİNDE

Osmanlı arşivlerinde Müfettiş Ali Enver'in izini sürerken kendisini Toptaşı Bimarhanesi'ne götüren yolda yaşadıklarını, maarif teşkilatı ile ilgili teftişlerini, tespitlerini ve davalarını içeren belgelere ulaştık. Ali Enver'in kendi anlatımından yola çıkarak özetleyeceğimiz hikâyesi, bimarhaneye ilişkin gözlemlerinin arka planını anlamlandırabilmemiz açısından önem taşımaktadır.

Ali Enver, 1849-50 yılında Dağıstan'da doğmuş, orada temel eğitimini aldıktan sonra, tahsiline devam etmek üzere 1870-71 yıllarında İstanbul'a göç etmişti. Yaklaşık yedi yıl boyunca bir yandan iki Osmanlı paşasının konağında çocuklara ders vermiş, bir yandan da Dârülmuallimîn'de tahsiline devam etmişti. Mezun olunca Kanlıca Mekteb-i Rüşdîsi'nde başladığı muallimliğe İstanbul'daki diğer mekteplerde devam etmiş ve nihayet Aksaray'da Mahmudiye Mekteb-i Rüşdîsi'ne muallim, ardından da maarif müfettişi olarak tayin olmuştu. Müfettiş olarak çalıştığı yaklaşık beş yıl boyunca okullarda gördüğü yolsuzlukları Maarif Nezareti'ne bildirmişti. Teftişlerinden rahatsız olan bazı okul müdürleri ve Maarif Nezareti memurları, kendisini müfettişlikten men etmek için çok uğraşmışlardı.

Ali Enver'i Toptaşı Bimarhanesi'ne götüren olaylar ise şöyle gelişmişti: Çatladıkapı'daki Abdullah Ağa Mekteb-i İbtidâiyesi'nin teftişi için görevlendirilen Ali Enver, terk edilmiş haldeki bu okulun demirbaş eşyasını kendisine alan, binayı birtakım hamal ve bekârlara kiraya veren ve bahçesini de bitişiğindeki han sahibine kısmen satmaya kalkışan müdür Agâh Efendi hakkında bir rapor hazırlamıştı. Bu olaydan kısa bir süre sonra da Dârulmuallimîn'den mezun olan ve mektep muallimliğine başvuran on beş kişiden, "muallimlik vaadiyle" para alındığını haber alınca tahkikat yapmış ve bunu da bir raporla Maarif Nezareti'ne bildirmişti. Agâh Efendi ile birlikte, raporunda adı geçen Mekâtib-i Rüşdiye Müdürü Abdüllatif Efendi ve Rüşdiye Müfettişi Rasih Efendi'nin girişimiyle müfettişlikten men edilmesi için bir öğrencisinin annesi vasıtasıyla kendisine iftirada bulunmuşlardı. Ali Enver tahkikat raporunu verdikten sonra Mahmudiye Mekteb-i Rüşdîsi'ndeki öğrencilerinden Mustafa'nın annesi Azize Hatun bir başka kadını da yanına alarak Maarif Dairesi'ne gelmiş ve "Sen bir buçuk seneden beri evladımın peşinde geziyormuşsun" diye bağırıp çağırarak daire çalışanlarını başına toplayıp kendisini rezil etmeye çalışmıştı. Maarif Meclisi'nce yapılan tahkikat sonucunda işin aslı ortaya çıkmış Azize Hatun'un, Agâh Efendi'nin baldızı ve yanındaki diğer kadının da kayınvalidesi olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Ali Enver beraat etmiş, Azize Hatun ise sözlerinden dolayı üç lira cezaya çarptırılmıştı.[4] Adı geçen kişiler bu yolla amaçlarına ulaşamayınca, Ali Enver'in şuurunun yerinde olmadığına dair bir evrak düzenleyerek zaptiye aracılığıyla bimarhaneye kapatılmasını sağlamışlardı. Bimarhane tabiplerinin istediği rapor Maarif Nezareti tarafından bir türlü gönderilmediği için burada iki ay kalmak zorunda bırakılmış, sonunda Maarif Nezareti, Şura-yı Devlet'e havale olunan bir evrak hakkında açıklama isteyince tahliye edilmişti. Fakat bu arada, kendisi içerideyken Maarif Dairesi'ndeki hasımlarının girişimiyle müfettişlik görevinden azledilmişti.[5]

Ali Enver, bimarhaneden çıktıktan sonra Maarif Nezareti'ne bir dilekçe ile başvurmuş ve konuya ilişkin ay-

rıca sözlü olarak da ifade vermiştir. Kendisini müfettişlikten men etmek için uğraşan, çeşitli iftiralarda bulunan ve sonunda bimarhaneye gönderen kişilerin adliye ve zabıta memurlarından bazılarıyla ilişkileri nedeniyle, mahkemeye müracaatından sonuç alamadığını belirtmiş, ayrıca, "rical-i devletten" Aziz Bey'in

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye döneminde Toptaşı Bimarhanesi'ne satın alınan gramofon eşliğinde oynayan hastalar.

Osman Nuri [Ergin], Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti, (Direction Générale de L'assitance Publique de Constantinople) Matbaa-ı Arşak Gareyan, İstanbul, 1327/1911.

başkanlığında, Dersaadet'te "bir büyük şekâvet ve cinayet komitesi"nin mevcut olduğunu ve şehrin her tarafında hırsızlık ve dolandırıcılık gibi suçlar görüldüğü halde, asayişten sorumlu olan bazı zabıta memurları ile ceza mahkemeleri reis ve üyelerinin bu komite ile birlik olmaları nedeniyle, haklarında açılan davaların hükümsüz kaldığını ve bazı özel okul müdürlerinin de bu komitenin üyesi olduklarını beyan etmiştir. Ali Enver, sorgusunda böyle bir komitenin varlığına dair delilleri gösterememiş fakat tekrar sorulduğunda, komitenin adlarını saydığı maarif memurlarından ibaret olduğunu ifadeyle yetinmiştir. Zabtiye Nezareti'nden gönderilen yazıda, Ali Enver'in isimlerini tek tek saydığı Maarif Nezareti'ndeki memurların açıktan açığa birtakım yolsuzluklara kalkışmasının ve kin nedeniyle Ali Enver'i bimarhaneye göndermelerinin uzak ihtimal gibi göründüğü fakat kendisinin birkaç saat süren sorgusu esnasında akli dengesi açısından tereddüt oluşturacak herhangi bir halinin de görülemediği belirtilmiştir.[6]

Şura-yı Devlet, eski görevine dönmek için defalarca müracaatta bulunan Ali Enver'in istihdamına engel bir durumunun olmadığını belirterek ya eski görevine ya da ona denk bir memuriyete tayinini istemişse de müfettişlik görevine iade edilmemiştir.[7] Belgelerden, bimarhaneden çıktıktan sonra Dârülmuallimîn ile Mahmudiye Rüşdiye Mektebi'nde coğrafya muallimliğine devam ettiğini öğrendiğimiz[8] Ali Enver, bir süre sonra muallimlikten de *"adem-i iktidarına ve talebenin kendisinden katiyen istifade edememiş olmasına nazaran"* uzaklaştırılmıştır.[9] Ali Enver'in, *"vazifesi haricindeki işleri terk ile ıslah-ı hal etmek şartıyla"* maarif bünyesinde başka bir görevde istihdam edilmesi istenmişse de ilerleyen yıllarda herhangi bir memuriyette bulunduğuna dair bir belgeye rastlayamadık.[10]

Ali Enver, tıpkı Şair Osman Nevres gibi iftiraya uğradığına ve mağdur olduğuna inanıyordu. Maarif Nezareti memuriyetinde yıllarca çalışıp devlet dairelerinde çalışmakta olan iki binden fazla öğrenci yetiştirdiğini vurgulayan Ali Enver, kendisine karşı bir grubun kin ve düşmanlıkları karşısında *"mağdur bırakılmaklığım reva mıdır?"* diye soruyordu.[11]

MÜFETTİŞ ALİ ENVER'İN GÖZÜYLE TOPTAŞI BİMARHANESİ

Maarif Müfettişi Ali Enver, 15 Mayıs - 23 Temmuz 1307 (27 Mayıs - 4 Ağustos 1891) tarihleri arasında[12] kaldığı Toptaşı Bimarhanesi'ne ilişkin gözlemlerini, 1894-1895 yıllarında Yıldız Sarayı'na bir dilekçeyle bildirir.[13] Ali Enver'in şikâyetlerini dile getirmek için neden iki yıldan fazla bir süre beklediği sorusunun yanıtı, dilekçesini verdiği sırada İstanbul'da sürmekte olan kolera salgınıdır. Çünkü salgının odaklarından biri Toptaşı Bimarhanesi'ydi. Kolera temiz olmayan içme suları ve yiyeceklerin yanı sıra kirli ortamlarda salgına dönüştüğü için, Toptaşı Bimarhanesi yönetimi bu dönemde eleştirilere hedef olmaktaydı. Ali Enver de kolera salgınını fırsat bilerek hazırladığı şikâyet dilekçesinde, Toptaşı Bimarhanesi'nde kolera salgını çıkmış olmasına ve çok kişinin ölmesine şaşırmamak gerektiğini belirtip buna neden olan zemini açıklamaya çalışırken, Toptaşı Bimarhanesi'ni de ayrıntılı bir şekilde resmetmiştir.

Bahçe ve yeşillik gibi ferahlatıcı şeylerden tamamen uzak, sokaklara bakılmaması için pencereleri adam boyundan yüksek olan bimarhanede, zavallı delilerin dört duvar içinde kafeste oturan kuşlar gibi kasvetli bir yerde vakit geçirdiklerini yazan Ali Enver, *"böyle bir yerde deliler şifayâb olmak şöyle dursun akıllılar bile bir müddet orada kalacak olsa mutlaka çıldırırlar"* demektedir.

Ali Enver'in 12 madde halinde sıraladığı gözlemlerinin önemli bir kısmını hademelerin davranışları oluşturmaktadır. Koğuşların ve yatakların temizliğinden sorumlu olan hademeler, bu işleri kendileri yapmayıp delilere yaptırmaktadır. Delilerin en küçük kusurları görüldüğünde hademeler, onlara asla merhamet etmeye-

rek, her türlü acımasız davranışı reva görmekte ve arayan soran olmadığı için, bu yüzden ölümler de meydana gelmektedir. Velileri tarafından getirilip lüzum görüldükçe kendilerine verilmek üzere hademelerden birine emanet edilen ya da bizzat kendilerine teslim edilen para ve tütün gibi şeyleri hademeler insaflarına göre gizlediğinden sahiplerinin eline pek az şey geçer. Deliler hademe vasıtasıyla çarşıdan bir şey aldıracak olsalar, onları soymaya alışmış olan bu "gaddarlar", ısmarlanan şeyleri birkaç kat pahalıya getirir ve getirdikleri ise çoğunlukla ham ve çürük meyve ile diğer yiyeceklerden ibarettir. Hademe takımı faydalandıkları zengin ve güç sahibi delilerin iyileşmeleri halinde tabiplere ve velilerine yanlış bilgi vererek uzun süre bimarhanede kalmalarına çalışırlar.

Delileri ayda bir kere hamama götürmeleri, yıkayıp tıraş etmeleri gereken hademeler, bu görevlerine asla dikkat etmez; her birinin başına birkaç tas su döküp çıkarırlar ve hepsini aynı ustura ile tıraş ettiklerinden delilerin arasında cilt hastalıkları ve diğer hastalıkların yayılmasına sebep olurlar. Delilere peştamal verilmesi adet olmadığından, parasıyla hademeden peştamal alamayanlar çıplak halde hamama girer, hademeler delilerin hakkı olan sabunların tamamını kendilerine vermeyip bunları çalarlar.

Ali Enver'in üzerinde durduğu diğer bir konu da bimarhanedeki yiyecek ve içecek meselesidir. Kahve, çay ve yemiş gibi şeylerden mahrum olan delilerin her gün en adi cinsten bir miktar tütün ve sigara kâğıdı hakkı varsa da hademe tarafından suiistimal edildiğinden bîçareler ellerine bir gazete parçası geçse sigara kâğıdı yapmak için kullanır ve *"yerde buldukları ağaç yapraklarını ve kaba kâğıt parçalarını dürüp tütün yerine kullanırlar."* Yemeğin en iyi tarafları memurlar ve hademelere ayrılır, delilerin yemeğinin pişirilmesine dahi dikkat edilmediğinden çoğu zaman yenmeyecek halde olur. Delilere yemek vermek için kullanılan bakır taslar kalaysız olup yıkanması ise bir kere sıcak suya daldırılıp çıkarılmaktan ibaret olduğundan *"bunların içinde yemek yemek şöyle dursun insan onları görmekten bile istikrah eder."*

Çeşme başında tas ya da maşrapa gibi bir şey bulunmadığından ağızlarını musluğa dayayarak su içmeye mecbur kalan deliler, geceleri abdesthanenin karşısındaki kovalardan yalnız bir maşrapa ile hem su içer hem de onunla abdesthaneye giderler. Az çok kendilerine malik olanlar bunu yapamadıklarından, *"Hâlık-ı Teala'nın en mebzul halk ettiği sudan bile mahrum kalırlar."* Bimarhane içindeki çeşmelerin suları yazın kuruduğu zamanlarda, sokaklardaki çeşme maslaklarında mecra delikleri kapatılarak biriktirilen pis ve kirli sular, birkaç yüz okka kapasiteli ağzı açık büyük fıçılara konularak hamallara mahsus sırıklarla bimarhaneye nakledilip içindeki pislikler alenen görüldüğü halde kenarına bir maşrapa konarak delilere içirilir. Bunun farkına varıp dışarıdan su tedarik etmeye gücü yetmeyenler ise çaresiz susuz kalırlar. Bunların şikâyet ve feryatlarını kimse dinlemez; buraya hiçbir yerden müfettişin uğramaması ve "hademeden yetişme müdürün" dirayetsizliği nedeniyle biçare deliler *"birtakım cahil ve gaddar hademe ve gardiyanların her türlü mezalimine duçar olurlar."*

Ali Enver, yazısının sonunda, herkesten çok merhamete ihtiyacı olan bu zavallıların halinin, hamiyet ve insaniyet sahibi kişilerin kalbini yaralayacağını ve hiçbir zaman bu derece kötü muameleye izin verilmeyip merhametli padişahın adalet zamanında bunun "devamına teessüf olunur" demektedir.

"Sabık Mekatib-i İdadiye-i Mülkiye Müfettişi" unvanıyla yazdığı yazısının başında Ali Enver, insanlığa hizmet niyetiyle ve kendi gözleriyle bizzat şahit olduğu durumları kaleme aldığını belirtmektedir. Bu metni, yaşadıklarından iki buçuk yıl geçtikten sonra ve koleranın yoğun olarak tartışıldığı bir dönemde kaleme aldığını aklımızda tutarak ve "yazarın niyeti"nden bağımsız olarak ele alacak olursak, ilk bakışta bazı çıkarımlarda bulunmamız mümkün görünmektedir. Öncelikle metnin son derece düzgün, kusursuz bir dille yazılmış olması dikkat çekicidir. Sadece bu metni referans alacak olursak, kalem sahibinin -en azından bu yazıyı yazdığı sırada- akıl sağlığının yerinde olduğunu düşünebiliriz. Ali Enver'in, son derece ince bir gözlem yeteneğine sahip olduğunu, bir müfettiş hassasiyetiyle daha çok bir kurum olarak bimarhanedeki eksikliklere, yanlış ve kötü uygulamalara, çalışanların suiistimallerine ve bunların sonuçlarına dikkat çektiğini, formel işleyişin dışında ve görünenin ardında gizlenen ayrıntılara yoğunlaştığını görmekteyiz. Yani Ali Enver'in yazısının esas muhatabı kötü yönetimin sorumlusu olarak gördüğü bimarhane idarecileri ve çalışanlarıdır.

Ali Enver'in, Toptaşı Bimarhanesi'nin "iç yüzü"ne dair yazdıklarını doğrulayabilir ya da yanlışlayabilir miyiz; daha doğrusu elimizdeki diğer bilgilerle bu anlatılanları ne ölçüde sınayabiliriz? Metnin tamamını yeni baştan diğer anlatı ve belgelerle sınamak, bu yazının kapsamını çok aşacağından burada yalnızca birkaç noktadan hareketle genel bir değerlendirme yapabiliriz. Öncelikle Toptaşı Bimarhanesi'nin fiziki yerleşimi, pencereler, iç bahçe ve dış çeper hakkında, Ali Enver'in yazdığı ayrıntıların doğru olduğunu belirtmeliyiz. Ali Enver, Toptaşı Bimarhanesi'nde kaldığı dönem itibariyle, içerideki kişi sayısını, delilerin yanı sıra bimarhane memurları ve diğer çalışanlarla birlikte toplam "altı-yedi yüz kişiden ibaret" olduğunu belirtmektedir ki bu sayı da son derece gerçekçidir.[14]

Ali Enver, delilerin günlük bir miktar tütün ve sigara kâğıdı hakkı var ise de hademelerin bunlara el koyduğunu söylüyor. Bu yıllarda bimarhanede verilen tütünün cinsi ve miktarına dair bir bilgimiz yok fakat delilerin tütün konusundaki sorunları devam etmiş olmalı ki, II. Meşrutiyet'in ardından kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi hastalara dağıtılan tütün paketlerinin sayısını artırmıştır: *"Akıl hastalarına dağıtılmak üzere*

Mecidiye madalyası sahibi Dr. Avram de Kastro.

Reji İdaresi'nce her ay meccanen gönderilmekte olan 440 paket tütünden günde ancak 14 paket dağıtılabildiği ve halbuki mevcudun dörtte üçü tütün içmekte olduğundan hasta başına bir sigara bile isabet etmediği ve bundan dolayı her gün hekimlerin vizitelerini işgal edecek derecede müracaat ve şikayetler olduğu Bimarhane Sertababeti'nin yazısıyla bildirilince, Reji idaresiyle görüşülerek meccanen verilmekte olan tütün paketleri 600'e çıkartıldı. Gereken diğer 600 paketin de Osmanlı askerlerine verilen fiyat üzerinden yani bir paketi 10 para üzerinden alınması sağlandı."[15]

1894'te Edirne Bimarhanesi'nde delilerin boyunlarına zincir takıldığının bildirilmesi üzerine bir irade yayınlanarak: "kadimen cari olan işbu usulün terakkiyat-ı fenniye ile sabit olan mazarratı cihetiyle ahîren terk edilerek zamanımızda mecanin için gömlek kullanılmakta olduğundan ve terakkiyat-ı hazıraya karşı taşrada (...) bunun men'iyle her yerde gömlek istimali" istenmektedir.

BİMARHANEDE KOLERAYA ŞAŞIRMAMALI

Ali Enver'in metni, bimarhanede ağır kayıpların verildiği 1893-1894 kolera salgınını bir başka açıdan da düşünmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır. Ali Enver'e göre bimarhane görünüşte düzenli ve temiz ise de gerçekte temizliğine asla dikkat edilmediği ve kötü yönetildiği için koleranın burada ortaya çıkmış olmasına şaşırmamak gerekir. Ali Enver'in bimarhaneye konulmasından sadece birkaç ay önce hıfzıssıhha-i umumiye müfettişleri tarafından yazılan bir raporda bimarhanede birtakım eksiklikler ve yolsuzlukların bulunduğu bildirilmiş fakat bimarhane yönetimi bu iddiaları reddetmiştir.[16]

1890 yaz aylarında, sağlık şartlarına uygun olarak ancak dört yüz kişilik kapasitesi olan Toptaşı Bimarhanesi'nde hizmetçilerle birlikte altı yüz elli kişi bulunuyor ve mevsime bağlı bu kalabalık nedeniyle bulaşıcı bir hastalığın ortaya çıkmasından korkuluyordu.[17] Aslında bu korkunun temeli daha gerilere gitmektedir. Toptaşı Bimarhanesi, bulaşıcı bir hastalık nedeniyle Süleymaniye Bimarhanesi'ndeki bütün akıl hastalarının 8 Kasım 1873 Çarşamba günü vapurla buraya taşınması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin en büyük ve resmi akıl hastanesi olarak hizmet vermeye başlamıştı.[18] Bu tarihten itibaren her geçen gün artan hasta sayısı nedeniyle yeni bir salgın hastalığın bu defa Toptaşı Bimarhanesi'nde ortaya çıkacağından daima endişe duyuluyordu.

1893 yazının sonunda İstanbul'da başlayan kolera salgınının merkezlerinden biri de Toptaşı Bimarhanesi'ydi. İlk olarak, Lala Ferhat Ağa adındaki akıl hastasında tespit edilen kolera hızla diğer hastalar arasında yayılarak 29 Ağustos - 2 Ekim 1893 arasındaki kısa süre içerisinde, bimarhanede 107 kişinin koleraya yakalanması ve 86'sının hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştı.[19] Ali Enver'in yazısında bahsettiği ve kolera ile doğrudan ilişkilendirilecek olan pis suların içirilmesi, kalaysız bakır kapların kullanılması ve yemeğin pişirilmesine dikkat edilmemesi gibi ciddi iddiaları, koleranın hüküm sürdüğü günlerde başkaları tarafından da dile getirilmişti. Koleranın salgın halini almasında Sertabip Kastro'nun ihmalleri olduğu, "kullanılan kapların kalaysız ve berbat bir halde bulunması, akıl hastalarına koyun eti yerine keçi eti verilmesi ve yemekhanede kullanılan sebze ve diğer gıdaların en ucuz ve en kötülerinden satın alınarak hastalara yedirilmesi" gibi iddialar ortaya atılmıştı. Fakat bimarhanenin bağlı bulunduğu Şehremaneti'nin bu iddialara verdiği cevapta bahsi geçen uygunsuzluklardan hiçbirinin aslı olmadığı izah edilirken, yalnızca keçi eti ile ilgili kısım kabul edilerek düzeltileceği belirtiliyordu.[20]

Her ne kadar benzer iddialar salgın döneminde reddedilmiş olsa da Ali Enver'in metni, bulaşıcı hastalıkların akıl hastanelerinde daha kolay yayılmasının nedeninin sadece delilerin temizliğe dikkat etmemeleri ile açıklanamayacağını, salgının çıkış ya da yayılmasının belirleyicileri olarak idari unsurların da mutlaka buna dahil edilmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

"MUAMELÂT-I VAHŞİYÂNE"

Ali Enver, merhametsiz hademelerin delilere her türlü "muamelât-ı vahşiyâne"yi reva gördüklerini yazmaktadır. Ölümle de sonuçlandığını söylediği bu acımasız davranışların neler olduğunu belirtmiyor ama bunun en hafifinden sille, sopa, dayak ya da daha ağır ve sert cezalandırmalar olduğunu tahmin edebiliriz. Fakat Ali Enver'in diğer ayrıntılı anlatımı göz önüne alındığında, bu maddede zincirlenen delilerden ya da zincir

usulünden bahsetmemesi önemli bir ayrıntıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, etrafına zarar verdiği düşünülen deliler, evlerde, tekkelerde ve darüşşifalarda el, ayak ya da boyunlarından zincirleniyordu. Osmanlı Devleti'nde "modern psikiyatrik uygulamaları başlatan kişi"[21] olarak bilinen Dr. Louis [Luigi] Mongeri (1815-1882)'nin 1857 yılında başhekim olarak atandığı Süleymaniye Bimarhanesi'nde gerçekleştirmeye çalıştığı reformlardan birisi de zincir usulünü kaldırmasıydı. Gazeteci Ritti, Mongeri'yi "bimarhanedeki zincirleri ve dayağı kaldırdığı için" çağdaşı ünlü Fransız psikiyatrist Philippe Pinel'e benzeterek "Türklerin Pinel'i" [Pinel de la Turquie] olarak tanımlamıştı.[22] 1887 yılında bimarhaneleri gezen Maureau de Tours, Dr. Avram de Kastro'nun idaresindeki Toptaşı Bimarhanesi'nde zincir ve sopanın olmadığını fakat kalabalığın çok olduğunu söylemektedir.[23]

Ali Enver'in 1891 yılında Toptaşı Bimarhanesi'nde gördüklerini yazdığı metinde zincirden bahsetmemesi manidar olmakla birlikte, görmemiş olmadığına ya da bimarhanede zincirlenmiş delilerin olmadığına dair bir sonuç çıkarmamıza elbette ki tek başına yeterli bir kanıt değildir. Fakat tersi bir durumu yani Toptaşı Bimarhanesi'nde zincir usulünün terk edildiğini (ancak taşralarda bir süre daha devam ettiğini) gösteren arşiv belgeleri bulunmaktadır. 1894 yılında Edirne Bimarhanesi'nde delilerin boyunlarına zincir takılmakta olduğunun bildirilmesi üzerine, bir irade yayınlanarak *"kadimen cari olan işbu usulün terakkiyat-ı fenniye ile sabit olan mazarratı cihetiyle ahîren terk edilerek zamanımızda mecanin için gömlek kullanılmakta olduğundan ve terakkiyat-ı hazıraya karşı taşrada bulunan bimarhanelerde el-haletü hâzihî zincir istimali bâdi-i teessüf bulunduğundan bunun men'iyle her yerde gömlek istimali"* istenmektedir.[24] Yani eskiden geçerli olan fakat zararları nedeniyle sonradan terk edilen zincir usulünün yerine artık deli/tespit gömleğinin kullanılması gerektiği

Mazhar Osman Uzman.

net bir şekilde belirtilmektedir. Fakat Edirne Bimarhanesi'nde 20. yüzyılın başlarında da delilerin zincire vurulduğunu görmekteyiz.[25]

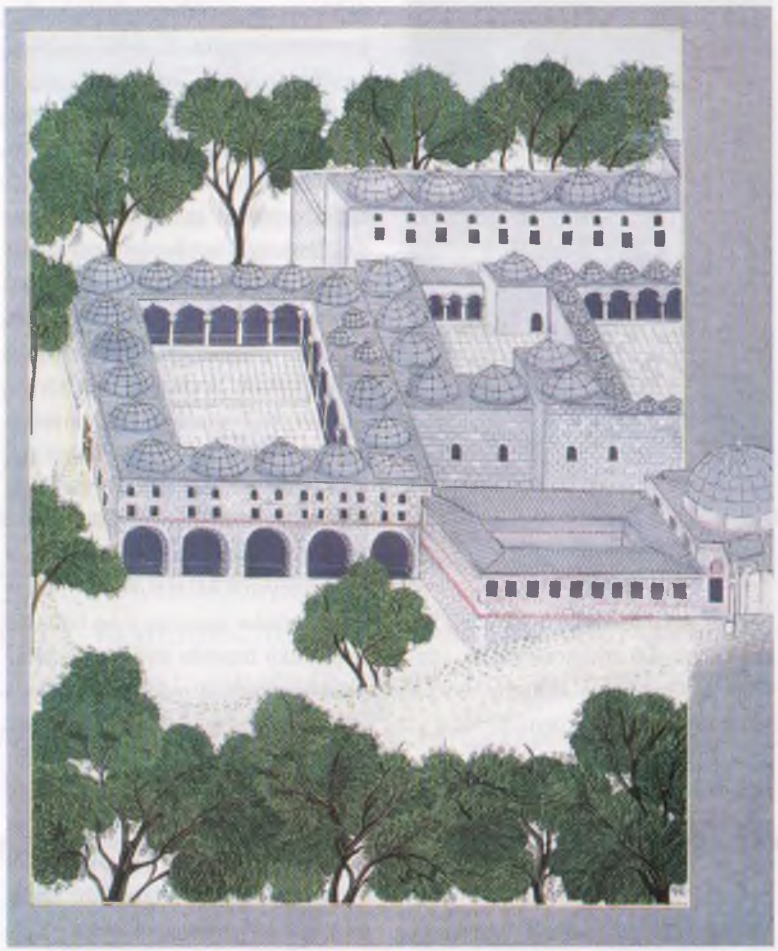
MİT İLE GERÇEKLİK ARASINDA TOPTAŞI BİMARHANESİ

Roy Porter, 18. yüzyıl timarhanelerinin kamu dikkatinden uzak bir giz(em)li yer olduğunu fakat 19. yüzyıl reformcularının onları erişime tamamen tabi kıldığını söylemektedir.[26] Oysa Toptaşı Bimarhanesi, bütün 19. yüzyıl boyunca kapalılığını korumuştu. Toptaşı Bimarhanesi'nin son başhekimi ve 1927'de bimarhanede kalan son hastaları da taşıdığı Bakırköy Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'nin kurucusu olan Mazhar Osman, II. Abdülhamid döneminde bimarhanenin berbat bir durumda olduğunu göstermemek için dışarıdan kimsenin ziyaretine izin verilmediğini yazmaktadır.[27]

Kolera salgınından sonraki dönemde Toptaşı Bimarhanesi bir tür hapishaneye dönüşmüştü.[28] Zabtiye Nezareti, halkı rahatsız ettiğinden, sokaklarda başıboş dolaşan delileri topluyor ve onları Hapishane-i Umumi'deki özel bir yerde müşahede altında tutuyor, cinnet getirdiği kesinleşenler ise Toptaşı Bimarhanesi'ne gönderiliyordu.[29] Kastro'nun idaresinde olan Toptaşı Bimarhanesi, bu dönemde II. Abdülhamid istibdadıyla özdeşleştirilen kurumlardan biri olmuştu. Toptaşı'nda sadece delilerin değil, siyasi suçluların da bulunduğuna inanılıyordu.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gözler, içerisinde siyasi mağdurların kapatıldığına inanılan Toptaşı Bimarhanesi'ne çevrilmişti. Bu arada, Meşrutiyet'ten hemen sonra, eski düzen ile özdeşleştirilen Sertabip Kastro da görevini bırakmak zorunda kalmıştı. "Meşrutiyet ilan olunduğu vakit Bastille Hapisanesi'ne hücum eder gibi Toptaşı Bimarhanesi'ne tarizler başlamıştı" diyen Mazhar Osman, iddia edildiği gibi içeride siyasi suçluların bulunmadığını da yine kendisi yazmaktadır: "Herkes orasını maktel sayıyor, kalın duvarların arkasında facialar oynanıyor ve bilhassa birçok aklı başında siyasi mücrimler cinnet damgası altında burada inletiliyor sanılıyordu. Biz hükümetin pek müstesna ve fevkalade müsaadesiyle oraya ara sıra tıbbi tetkiklerde bulunmak üzere girebildiğimiz için bunların hakikate uygun olmadığını biliyor ve elimizden geldiği kadar rasgeleni tenvire çalışıyorduk."[30]

Ali Enver vakasını, Toptaşı Bimarhanesi'ne siyasi suçluların kapatıldığına dair bir kanıt olarak düşünmek elbette ki mümkün değil; ayrıca kendisini bimarhaneye koyan Maarif Nezareti memurlarının bizzat hükümetten himaye gördüklerine dair bir kanıt olmadığı gibi, belki de tam aksine bu davranışlarını saray ve hükümetten gizlemeye çalıştıklarını da düşünebiliriz. Fakat Ali Enver vakası, tekil ya da istisnai bir örnek olarak düşünülüp, şu ya da bu nedenle bimarhaneye konulan başka mağdurların olmadığı sonucuna da götürmemelidir. Bimarhaneye kapatılmanın sadece siyasi bir nedenle değil, çeşitli sosyal nedenlerle de bir baskı ya da "ıslah-ı hal" için bir yöntem olabileceği de akla getirilmelidir. Mongeri'nin hazırladığı 15 Mart 1876 tarihli "Bimârhânelere Dâir Nizamnâme"nin son maddesi bu konuda bir ipucu vermektedir: "bir kişi şuursuz olmadığı halde dini mezhebini değiştirmeye ya da ailesinin kabul etmediği bir kişi ile evliliğe kalkışması ve bu gibi sebeplerden dolayı baskı amacıyla akrabası veya

Minyatür sanatçısı Ülker Erke'nin çizimiyle Toptaşı Bimarhanesi ve hastalar. Yanda ve altta.

diğerleri tarafından cinnet isnadıyla sebepsiz yere bimârhâneye girişine müdürler cesaret eder ise haklarında kanunen ceza düzenlenecektir."[31] Devletin egemenlik alanındaki tüm bimarhaneleri denetim altına almayı, standartlaştırılmış bir yapı içerisinde kayıtlanmalarını ve genel olarak bimarhaneler alanında bir idari reformu hedefleyen söz konusu Nizamname'nin yayınlanma gerekçesi olarak ayrıntısı belirtilmeden gayrimüslimlere ait bimarhanelerde görülen suiistimaller gösteriliyordu. Belki gayrimüslimlere ait bimarhaneleri denetlemek amacıyla da olsa, çok daha geç dönemde, 1918 tarihli bir belgede yer alan ifadeler meseleyi yukarıdaki maddede anlatılan durum özelinde somutlaştırmamıza da imkân tanımaktadır: "İhtida ederek Müslüman erkeklerle evlenmek isteyen Rum ve Ermeni kızlarını bu düşüncelerden vazgeçirmek için papazların teşvikiyle hastahane ve bimarhanelere gönderilip işkenceye tabi tutulmaları nedeniyle bu müesseselerin devamlı suretle teftiş edilmeleri gerekmektedir."[32] Devletin gayrimüslimlere ait bimarhaneleri daha sık teftiş etmesini, sadece "din değiştirme nedeniyle baskı gören kızlar" ile sınırlayarak açıklamak yeterli değildir; bu kurumlarda gizlenmeyi ya da sığınmayı bir çözüm olarak düşünmüş olabilecek "siyasi suçlular"ı ortaya çıkarmak için de hastanelerin kontrol edilmek istenmesi akla getirilebilir.

Mazhar Osman'ın içeride cinnet isnad edilmiş siyasi mağdurların olmadığını kesin olarak belirtmesine rağmen, yine kendisinin Toptaşı'nı anlattığı başka bir yazısında "hastalarını ziyaret ederken, diğer bir delinin mektubunu, istidasını gizlice alıp postaya verenler, bu suretle hastane idaresini güçlüğe sokanlar hâlâ pek çoktur" diyor. Bir delinin mektubunu, dilekçesini postaya gizlice vermek zorunda kalması ve bunun hastane idaresini neden güç duruma soktuğunu da düşünmek gerekir.[33]

SONUÇ YERİNE

Ali Enver'in hikâyesi, öncelikle, gördükleri ve gör(e)medikleriyle, Toptaşı Bimarhanesi'ni içeriden tecrübe etmesi açısından önemlidir. 1876 Nizamnamesi ile uygulanmaya çalışılan bir tür idari reformun kısa bir süre sonra, Osmanlı Devleti'nin en önemli ve merkezi akıl hastanesi olan Toptaşı Bimarhanesi'nde aldığı şekil, Ali Enver'in de yazdığı gibi, bir sefalet ve kötü idaredir. Edward Shorter, 19. yüzyılda artan tımarhanelerin, "iyi niyetin sonu kötüye varan hikâyesi" ve tımarhaneler çağı tarihinin de "ilerici ve insancıl özlemlerin nasıl acımasızca ve art arda hayal kırıklığına uğradığının hikâyesi" olduğunu belirtir. Shorter'a göre, iyi niyetli girişimler, artan sayıların baskısı altında başarısızlığa mahkûm olmuştur.[34] Toptaşı Bimarhanesi de ilk yıllarından itibaren sürekli yükselen hasta sayısıyla, giderek bir depo haline dönüşmüştür.[35]

Ali Enver'in metni, "kapalı kutu" olarak düşünülen Toptaşı Bimarhanesi'nin "iç yüzü"nü aralaması açısından önem taşımaktadır. Maalesef Toptaşı Bimarhanesi'ne ait kayıtların da bulunduğu Sıhhiye Nezareti'nin arşivi henüz araştırmacılara açılmadığından somut deneyimlere dayalı, aşağıdan yukarıya ya da içeriden dışarıya bir tarihyazımını mümkün kılacak ölçüde elimizde

bimarhanedeki gündelik hayata ve işleyişe ilişkin çok fazla bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ali Enver'in metni, akıl hastanesinin doktorlar ve çalışanlarıyla birlikte fakat onlardan farklı olarak hem özne hem de iktidar ilişkisi bağlamında nesnesi oldukları kurumda kısa ya da uzun süreli olarak çeşitli nedenlerle -tıbbi, adli, siyasi, sosyal v.b- bulunan kişilerin deneyimlediği ve aktardığı/aktaracağı anlatıların farklı bir tarihyazımını mümkün kılabilme potansiyeli taşıdığına işaret etmesi açısından da önemlidir.

FATİH ARTVİNLİ
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
BÖLÜMÜ DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Cilt III, Haz. Hidayet Özcan, AKMB Yayınları, Ankara, 2000, s.1605-1606. Şair'in divanında yer almayan bu dizelerin farklı bir biçimi ise şu şekildedir: *"Sille-i dârü'ş-şifâdır sanmayın gök gürlüyor/Bu yağan yağmur değildir, dâumân ağlar bana"*

2 M.Kayahan Özgül, **Osman Nevres Hayatı ve Eserleri**, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 29. Özgül'e göre, Bağdat Valiliği Kitabeti, Hariciye Mektubi Kalemi, Irak ve Hicaz Ordu-yı Hümâyûnu Tahrirat Kitabeti ve Baş Muhasebesi gibi görevlerde bulunan Osman Nevres'le ilgili gerek rüşvet suçlamaları, gerekse bunlara bağlı olarak verilen azil kararlarının muhtemel sebebi siyasidir. Nevres'in önemli hamilerinden biri olan Nadir Paşa'nın Sultan Abdülaziz'i hall etmek ve yerine Şehzade Murad Efendi'yi tahta geçirmek düşüncesine sahip olması, onun hayli düşman kazanmasına yol açmış ve ona olan yakınlığı sebebiyle Nevres de kaçınılmaz olarak bu durumdan etkilenmiştir. Zira Nevres'e yöneltilen bir suçlama, itham veya karalama faaliyeti, Paşa'yı da doğrudan zan ve töhmet altında bırakacaktır. **a.g.e.**, s. 25. Ayrıca bkz. Bayram Ali Kaya, **Osman Nevres ve Divanı**, Gökkubbe, İstanbul, 2007.

3 İnal, **Son Asır Türk Şairleri**..., s. 1606; Mehmet Mermi Haksan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar**, Cilt III, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2001, s. 1253.

4 Ali Enver'in bu bölüme kadar anlatılan hayatı, BOA.Y.PRK.ZB 11/116, 1310 [1892-1893, özel tarih belirtilmemişl içerisinde yer alan sorgu evrakındaki cevabından ve BOA. ŞD. 216/13 dosyasında yer alan 31 Mayıs 1315 [12 Haziran 1899] tarihli, Şura-yı Devlet'e sunduğu 11 sayfalık dilekçesinden özetlenmiştir.

5 BOA. Y.PRK. ZB 11/116.

6 BOA. Y.PRK. BŞK 23/113, 27 Ra 1309 [31 Ekim 1891].

7 BOA. BEO 61/4572, 9 S. 1310 [2 Eylül 1892].

8 BOA. MF. MKT 414/21, 19 R 1316 [6 Eylül 1898].

9 BOA. MF. MKT 456/52 19 Mayıs 317 [1 Haziran 1901].

10 Ali Enver'in boşta kalmasından ya da daha düşük maaşla geçici olarak muallimliklerde bulunmasından ya da başka bir nedenle, Hafız Mehmed Efendi isimli birine borcu bulunduğunu, 5598 kuruşluk borcunun 4098 kuruşunun temini için Hafız Mehmed'in mahkemeye başvurduğunu ve Dersaadet Birinci Hukuk Mahkemesi'nin de söz konusu miktarın Ali Enver'in birikmiş maaşından ödenmesini Maarif Nezareti'nden talep ettiğini görüyoruz. BOA. MF. MKT 716/45, 6 R 1321 [2 Temmuz 1903] Fakat Maarif Nezareti, bu talebin gerçekleştirilemeyeceğini ve Ali Enver'in 1902 yılı sonuna kadar olan birikmiş maaşına el konulmamasını istemiştir. BOA. MF. MKT 718/ 39, 17 R 1321[13 Temmuz 1903].

11 Şura-yı Devlet'e sunulan 9 Ağustos 316 [22 Ağustos 1900] tarihli dilekçesi. BOA. MF. MKT 456/52.

12 BOA. Y.PRK. BŞK 23/113, 27 Ra 1309 [31 Ekim 1891].

13 BOA. Y.PRK.SH. 5/39 (1312). Ali Enver, yazısının sonuna bir tarih düşmemiş fakat yazının içinde bulunduğu dosya üzerinde yalnızca yıl tasnifi olarak 1312 yılı belirtilmiştir. Yazısının girişinde *"kulları iki buçuk sene mukaddem iki ay kadar mahall-i mezkurda tevkîf ettirilmiş olduğumdan"* dediğini ve dosya tarihinin 1312 yılı olarak tasnif edildiğini dikkate alırsak, Ali Enver'in söz konusu metni 1894 yılı içerisinde kaleme almış olduğunu söyleyebiliriz.

14 Ali Enver'den bir yıl önce, Toptaşı Bimarhanesi'nde, "dört yüz kışı istiâbına kâfi olduğu halde hizmetçiler ile beraber altı yüz elli mevcud" vardır. BOA.DH. MKT 1755/24, 10 M. 1308 [26 Ağustos 1890]. 1893 Kolera salgını sırasında ise yine tüm çalışanlarla birlikte mevcudu altı yüzden fazladır. BOA. YPRK. A 8/83. 23 S. 1311 [5 Eylül 1893].

15 Osman Nuri [Ergin], **Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti, (Direction Generale de L'assitance Publique de Constantinople)** Matbaa-i Arşak Gareyan, İstanbul, 1327/1911, s.46-47.

16 BOA. DH. MKT 1816/118 27 B. 1308 [8 Mart 1891].

17 BOA. DH. MKT 1755/24, 10 M. 1308 [26 Ağustos 1890]. İki yıl öncesinde ise Toptaşı Bimarhanesi'nde sayının hızla artması nedeniyle var olan mevcudu alacak yer kalmadığı, 150 hastanın yerlerde yatırıldığı, zaptiye tarafından gönderilen suç işleyen kişilere yer bulunmasında ve muhafazalarında son derece güçlük çekildiği ve bu kalabalık nedeniyle hastalık dahi ortaya çıktığı belirtilmektedir. BOA. DH. MKT 1504/29 14 Ş. 1305 [26 Nisan 1888].

18 Osman Nuri [Ergin], **Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye.**, s. 44. Nuran Yıldırım, "Toptaşı Bimarhanesi". **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, Cilt VII, s. 295

19 Kolera mikrobunu bimarhaneye taşıyan ve koğuş arkadaşı Lala Ferhat'a bulaştıran kışının Romanya'dan İstanbul'a gelen, birkaç gün Umumi Hapishane'de kaldıktan sonra bimarhaneye nakledilen Nazım adlı bir akıl hastası olduğu sonucuna ulaşılmıştı. Nuran Yıldırım, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 149, Mayıs 1996, s. 51-54. Mesut Ayar, **Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)**, İstanbul, Kitabevi, 2007. s.172-173.

20 Ayar, **a.g.e.**, s.176.

21 Şahap Erkoç, "Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Psikiyatri Kurumları", **İstanbul Dergisi**, Sayı: 48, Ocak 2004, s. 77.

22 Mazhar Osman Uzman, **Tababet-i Ruhiye**, Cilt I, Kader Basımevi, İstanbul, 1941, s. 78. Çağdaş psikiyatrinin kurucularından sayılan Philippe Pinel (1745-1826), 1793'te hekim olarak çalışmaya başladığı Bicêtre Hastanesi'nde zincire vurulmuş delileri çözdürmüştü. Pinel ve Mongeri gibi Mazhar Osman da, 1915'te Edirne Bimarhanesi'nı tahliye ederken kalan delilerin zincirlerini çözecektir. Bkz. Mazhar Osman [Uzman], **Sıhhat Almanakı**, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s.49.

23 Mazhar Osman, **Tababet-i Ruhiye**, ..s.79.

24 BOA. İ.HUS. 1312 S 7/35, 7 S 1312 [10 Ağustos 1894] ve BOA. DH. MKT. 273/4, 17 S. 1312 [19 Ağustos 1894].

25 8 Mart 1909 tarihli Edirne gazetesinde Edhem imzası ile yayımlanan ve Dr. Sokrat'ın bimarhaneye tayin edilmesinden sonra hastaların durumlarının değiştiğini ve daha iyi tedavi edilmeye başlandığını anlatan makalede, yazar eski döneme ait gözlemlerinde "zincir"den de bahsetmektedir: "...kırk seneden beri, her gün adı geçen dârüşşifanın önünden gelir geçerim. Akıl hastalarının durumunu, memurların, hastabakıcıların onlara nasıl davrandıklarını görmek için, ara sıra dârüşşifaya girip, akıl hastalarının hallerine acır idim. Bu zavallıların, boyun ve ayaklarında yirmi otuz kiloluk demir zincirlerle binanın içine çakılmışlar, altlarında tahta bir kerevet ve üzerinde sadece bir hasır, üstlerinde eskimiş, bir elbiseden başka bir şey yok." Nilüfer Gökçe, "19. Yüzyılın Sonlarında, Edirne Sultan II. Bayezid Darüşşifası'nın Durumu", **Türkiye Klinikleri-Hukuku-Tarihi Dergisi**, C. 10 Sayı: 1, Şubat 2002, s. 26-33. Yazarın Edirne Bimarhanesi'nde 19. yüzyıl sonunda gördüğü sahneler ile Ali Enver Elendi'nin Toptaşı Bimarhanesi'ndeki gözlemleri "hademelerin davranışları, yemekler, temizlik, tütün v.b" gibi noktalarda önemli benzerlikler taşımaktadır.

26 Roy Porter, "Mental Illness", **Medicine**, ed. Roy Porter, Cambridge Illustrated History, Cambridge: Cambridge University Pres, 1996 içinde, s. 294.

27 Mazhar Osman [Uzman], **Sıhhat Almanakı..**, s. 120.

28 Nil Sarı-Burhan Akgün, "Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış", **Türkiye'de Sık Karşılaşılan Psikiyatrik Hastalıklar İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyum Dizisi** No: 62, Mart 2008, s.17.

29 Nuran Yıldırım, "Meclis-i Vükelâ'nın Akıl Hastası Musevi Bir Kadın İçin Aldığı Karar", **Yeni Tıp Araştırmaları 2-3**, 1996/1997, s. 258.

30 Mazhar Osman [Uzman], **Sıhhat Almanakı**, s.122.

31 Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umûr-ı Belediye, Cilt VI, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı No.21,1995,.s.3377.

32 BOA. DH. EUM. 3. Şb. 25/22, 15 C. 1336 [28 Mart 1918]. Belgede, ihtida ederek polis memuru Fahri Efendi ile izdivac edeceğinden dolayı Yedikule Rum hastanesine kapatıldığını ve aç bırakılarak işkenceye maruz kaldığını belirten Katerina'nın dilekçesi üzerine yapılan tahkikat sonucunda adı geçen kurumda, bu durumdaki başka genç kızların da bulunduğu anlaşılarak hepsinin kurtarıldığı ve velilerine teslim edildiği belirtilmektedir. Eleni isimli bir başkası da, kendisine cinnet isnad olunarak Yedikule Rum Hastanesinin bimarhane kısmına gönderildiğini bildirmiş ardından hem Rum hem de Ermeni hastanalerinde teftiş yapılmıştır. Bu şikayetler vesilesiyle, "mecnunlar ve mecnun müesseseleri hakkındaki kanun" layihasında değişiklik yapılarak, savcı ve sıhhiye müfettişleri tarafından yılda en az iki defa yapılan teftişlerin sayısı, yılda en az dört defa olmak üzere değiştirilmiştir. Farklı ya da aynı din ve mezhepten evliliğin aileler tarafından istenmediği durumlarda, bimarhaneye kapatmanın bir baskı aracı olarak kullanılabileceği gibi bizzat bu durumun kendisi de kişinin "akıl sağlığı"nı kaybetmesine neden olarak bimarhaneye gönderilebilir. Örneğin, patriarkal aile ilişkileri, gelenek, sosyal sınıf, yerel eşraf politikaları ve bir dizi başka nedenlerle, istediği evliliği engellenen ve istemediği kişi ile evlenmeye zorlandığı için "akıl sağlığı"nı kaybeden Nejla'nın, Lübnan'dan İstanbul'a uzanan hikayesini II. Abdülhamid dönemi siyaseti zemininde tartışan Engin Deniz Akarlı'nın kapsamlı makalesi için bkz: Engin Deniz Akarlı, "Daughters and Fathers: A Young Druze Women's Experience (1894-1897)". Identity and Identity Formation in the Ottoman World (Ed.Baki Tezcan ve Karl K. Barbir), The University of Wisconsin Pres, 2007 içinde ss.167-183.

33 Yorumuyla birlikte alıntı, Betül Yalçıner, Lütfü Hanoğlu, **İç Bahçe Toptaşı'ndan Bakırköy'e Akıl Hastanesi**, Okuyanus, İstanbul, 2001, s.18.

34 Edward Shorter, **A History of Psychiatry From the Era of the Asylum to the Age of the Prozac**, John WileyÖSons, Inc. New York, 1997, s. 2-3.

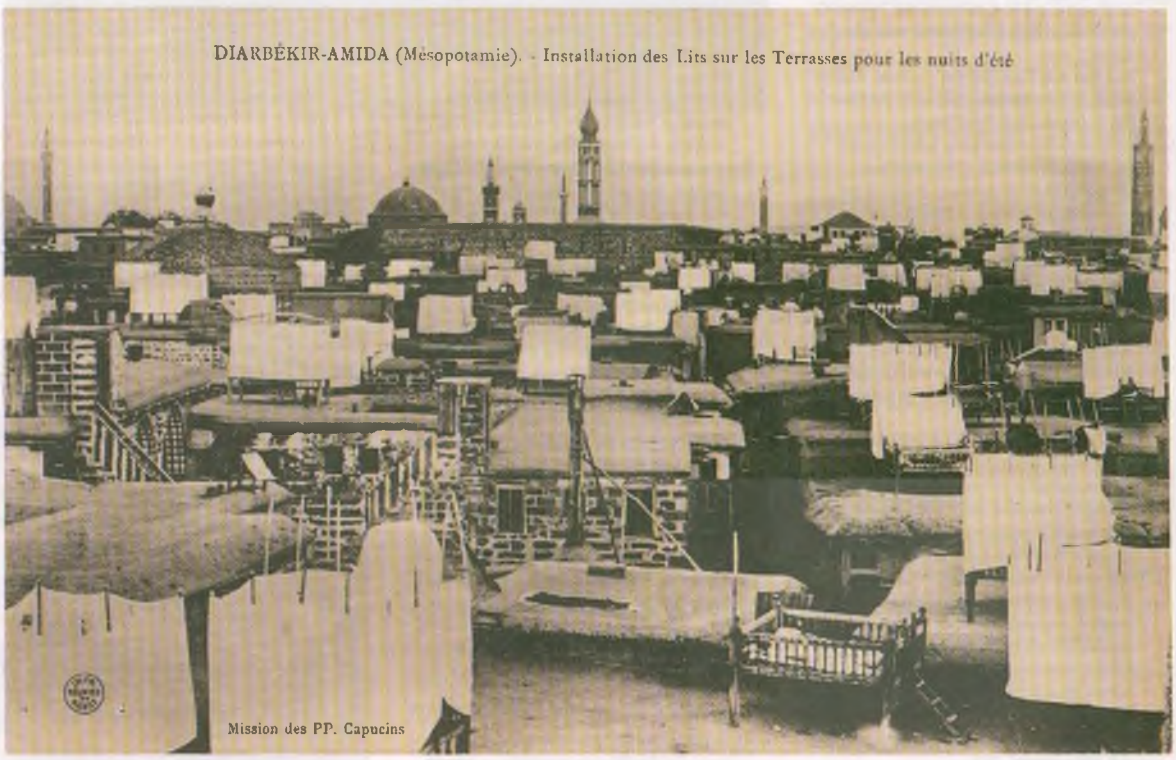
35 Bu "depo" tahrinin özellikle II. Meşrutiyet sonrası Haseki Mecanin Müşahedehanesi ve Toptaşı Bimarhanesi'ndeki kalabalığı ve yer yokluğunu izah etmek için kullanıldığını arşiv belgelerinde görmekteyiz.

"ÖNCE EKMEKLER BOZULDU":*

1880 DİYARBAKIR EKMEK İSYANI

ÖZGE ERTEM

Kıtlığın yarattığı yokluk ve uzun vadeli yoksunluk hali, Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki vilayetlerinde yaşanan toplumsal ve kültürel çatışmaları inceleyen tarihçilerce ihmal edilen bir mesele olmuştur. Etnik bir anlatının ağırlığı altında incelenen bölgeye, kıtlık ve yoksunluk penceresinden bakıldığında farklı bir resim görmek mümkündür ve gereklidir. "Ekmeğin" ya da "nafaka"nın, kaynakların iyice azalmış olduğu bir dönemde sahip olduğu önemi hatırlamak, bize, sosyo-ekonomik sorunların toplumsal ve etnik gerilimlerle nasıl birleşebildiğini gösteriyor.

Diyarbakır'ın 1914 yılından önce doğu yönünden, Yeni Kapı civarından çekilmiş fotoğrafının kullanıldığı bir kartpostal. Yazın sıcaklarda damlar üzerinde yatılırdı. Ortadaki büyük kule Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nin çan kulesidir.

Mission des P. P. Capucins . *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiyede Ermeniler* (Ed. Osman Köker, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, 2005).

27 Mayıs 1880 tarihinde, Protestan cemaate hitap eden *New-York Evangelist* dergisinde, Diyarbakır Protestan Ermeni cemaatinin ruhani lideri Boyacıyan'ın 9 Nisan tarihli bir mektubu yayınlanır. Mektup, Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde 1880 yılında ortaya çıkan ve en az 10.000 kişinin ölümüne yol açan kıtlığın önemli belgelerinden biri olup Diyarbakır'daki durumun ciddiyetini yerinden tespit etmektedir:

Savaşın sefaleti daha üstümüzden kalkmadan yeni ve büyük felaketlerle karşı karşıya kaldık. Halk büyük bir kıtlık yüzünden perişan; ekmek normal fiyatının en az on altı kat üstüne fırlamış durumda. Ekmeğin yerine koyulabilecek her şeyin fiyatı çok yüksek. Musul, Mardin, Siirt, Van ve Bayezid'e göre burası yine de daha ucuz. Bu şehirde yardımla yaşayan dört binden fazla insan var; sokaklar dilencilerle dolu ve bunların pek çoğu açlıktan ölüyor. İngiliz halkının yardımsever eli her ne kadar bu zavallı insanlara uzanıyor olsa da, kıtlık o kadar dehşet boyutlarda ki hiçbir yardım ülkeyi kaçınılmaz fela-

* Oktay Akbal, Önce Ekmekler Bozuldu (İstanbul: Can Yayınları, 2000).

ketten kurtaramaz. Sert kışın şiddeti yoksulun acısını on kat daha artırdı. Tanrı yardımcımız olsun![1]

Boyacıyan'ın Diyarbakır'daki durumu naklettiği mektubundan yaklaşık üç hafta sonra, padişah iradesiyle "hayli vakitden beri yağmur yağmaması sebebiyle mezruatca rahmet-i rahmaniye eşşed ihtiyac derkâr bulunduğundan sair senelerde bârânın [yağmurun] inkıtâı [kesilme] esnalarda icra olunageldiği gibi" yine yağmur duasına çıkması istenir ve o tarihte cami olarak kullanılan Ayasofya'nın imamı Hafız Efendi nezdinde belli başlı din adamları yağmur duasına çıkar[2]. İstanbul'daki bazı okullarda da toplu yağmur duaları düzenlenir.

Coğrafi konumu itibariyle dağlık ve zorlu kış koşullarının hüküm sürdüğü, ulaşımın hayvanlarla sağlandığı bölgede, kurak geçen kısa bir dönem dahi, orada yaşayan halk üzerinde uzun dönemli, hayatlarını felce uğratabilecek etkilere yol açmaktadır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın üzerinden henüz çok geçmemiş, insan gücü ve kaynaklar savaş esnasındaki seferberlikte zaten yeteri ölçüde erimiş, imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik darboğaz, halkın vergi yükünü bu koşullarda iyice ağırlaştırmıştır. Kenara yemeklik buğday dahi koymak artık iyice zorlaşmıştır. İngiliz konsolosluğundan Herbert Chermside'ın, Nisan başında bölgede yaptığı geziden aktardıklarına göre; Osmanlı'nın Halep'ten Musul'a, Musul'dan Harput'a kadar bütün topraklarında halkın çoğunluğu büyük bir açlıkla mücadele etmektedir.

Bir önceki sene yağmursuz geçen baharı takiben, geniş topraklardan alınan ürün çok yetersiz kalmıştır. Chermside, raporunda, bu durumun, Hindistan'da yaşanan büyük kıtlıkla kıyaslanacak denli ciddi olduğunu yazar[3]. Üzerine gelen sert kışla birlikte, Van ve Diyarbakır'dan daha 1880'in Ocak ayından itibaren açlıktan ölüm haberleri gelmeye başlamıştır. Konsolos Clayton'un Haziran ayında yazdığına göre, açlıktan ölen 10.000 kişinin yüzde doksansekizi, bu koşullarda tek geçim kaynakları olan hayvanlarını kaybeden Kürtlerden oluşmaktadır[4]. Hem yiyecek hem de geçim ve ticaret kaynağı olan hayvanlarını kaybeden çoğu Kürt aşireti, daha sonra dağlardan inecek ve çareyi yakın köylere yağma ve baskınlar düzenlemekte bulacaktır. Bu yağmalardan en çok nasibini alanlar, hem Osmanlı hem de İngiliz belgelerine göre, özellikle Van'ın Bayezid ve Eleşkirt bölgelerindeki Ermeni köyleri olmuştur[5]. Kıtlık, zaten kendileri de açlıkla mücadele etmekte olan ve Protestan misyonerler, İngiliz konsoloslar ve Patrikhane'nin yardımlarıyla yiyecek bulabilen Ermeni köylüleri ile aşiretler arasındaki sorunları derinleştirmiş; Stephen Duguid'in ifade ettiği gibi, bölgenin özgüllüğünde aşiretler, köylüler ve hükümet arasında var olan çatışma alanlarında büyük oranda şiddet eylemlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur[6].

Van civarındaki köylerden büyük oranlarda açlık ve yağma haberleri gelirken, durum yukarıda bahsi geçtiği üzere Musul ve Diyarbakır'da da farklı değildir. Fakat kıtlığın şehir merkezlerinde doğurduğu çatışmalar ve bu çatışmaların aktörleri farklıdır. Bu çatışmalar, kıtlığı derinleştiren, hatta çoğu yerde felakete dönüştüren ve şiddet eylemlerini körükleyen unsurun, yağmurun veya buğdayın azlığı çokluğundan öte; yerel koşullarda kaynaklar üzerinde kimlerin hak ve söz sahibi olduğuyla ilgisi bulunduğunu ortaya koymaktadır[7]. 14 Haziran 1880 günü, Diyarbakır'da, yukarıda özetlediğimiz kıtlık ve açlık ortamında, Diyarbakır Valisi İzzet Paşa'nın deyişiyle "yüz-yüz elli kadar sebükmağzın (ahmak)" gerçekleştirdiği ekmek isyanı; bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bu isyan, aynı zamanda hep etnik bir anlatının gölgesinde sıkışan bölge tarihine, başka bir açıdan bakmamız için bir pencere açar.

"FİYATI ÂLİDİR!"

Halep'teki İngiliz Konsolosu Henry D. Barnham'ın 19 Haziran'da, Diyarbakır Konsolosu Binbaşı Henry Trotter'e yazdığı olayla ilgili inceleme raporu, bize hem olayın ayrıntılarına dair bilgi verir; hem de Osmanlı belgeleri ile bir karşılaştırma imkânı sunar[8]. Böylelikle aynı olaya dair, farklı gözlerden paralel bir okuma yapmak mümkün olabilecektir.

1880 kıtlığında düzenlenen yardım faaliyetlerinden birisi. Bab-ı âli ve Belçika Hükümetinin işbirliğiyle Brüksel'de, "biçare Ermeni ve Müslüman vatandaşları" menfaatine, 30 Mayıs 1880 tarihinde düzenlenen bir konser organizasyonunun broşürü. BOA. HR.SYS 78/4.

Barnham, raporuna, ekmek fiyatının Diyarbakır'da ne kadar yükselmiş olduğunu anlatmakla başlar. O sırada Diyarbakır'da ekmek fiyatı 90 paraya kadar fırlamıştır. Boyacıyan'ın yukarıda aktardığımız mektubuna göre, bu artışın oranı neredeyse normal fiyatının on altı katı kadardır. Barnham'a göre halkın kafasını asıl kurcalayan şey, sadece pahalılıktan ziyade, daha kısa bir süre önce Harput ve Sivas'tan gönderilen yüksek orandaki tahıla ne olduğudur. Daha doğrusu ne olmuş da yeni ürün alınabildiği ve memleket sınırından içeriye en azından şimdilik halkı kurtaracak yeterlilikte tahıl girdiği halde fiyatlar bu kadar yükselmeye devam etmiştir? Barnham'a göre, bütün bu sorular karşısında oluşan rahatsızlık ve kızgınlık, okları İdare Meclisi'ndeki belli üyelere yöneltmiştir. Bunun sebebi, bu üyelerin sadece siyasi konumdaki yöneticiler olmaları değil; doğrudan şehrin tahıl ve buğday stokunu sağlamakta ticari olarak etkin kişiler olmalarıdır. Bu kişiler, halkın genel kanısına göre, "şehrin ihtiyacı olan

Kapusen Rahiplerin hazırladığı bir kartpostalda Diyarbakırlı Hıristiyanlar.

Mission des P. P. Capucins.

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu.

Hem yiyecek hem de geçim ve ticaret kaynağı olan hayvanlarını kaybeden çoğu Kürt aşireti, dağlardan inecek ve çareyi yakın köylere yağma ve baskınlar düzenlemekte bulacaktır. Bu yağmalardan en çok nasibini alanlar, hem Osmanlı hem de İngiliz belgelerine göre, özellikle Van'ın Bayezid ve Eleşkirt bölgelerindeki Ermeni köyleri olmuştur.

tüm buğdayı kendi bencil amaçları uğruna tüketmekle" suçludur[9]. Şöyle ki, bu kişilerin en başında gelen ve isyan sırasında halkın asıl hedefi olan İdare Meclisi üyesi, Katolik Ermeni muteberanından Oseb Kazazyan[10], uzun bir zaman önce şehrin ekmeğini 50 paraya sağlayacağının güvencesiyle, birçok tahıl tüccarının ismini, sağlayacağı tahıl miktarını ve fiyatını içeren bir liste ile hükümetle kontrat yapmış; fakat ilk posta tahıl tükendiği anda, bu liste tamamıyla değiştirilmiştir. Barnham, dört ay önceki yoğun kıtlık ortamında fiyatı kontrat fiyatının üstüne çıkarmanın meşru olduğunu, fakat ekmek fiyatının, Harput ve Sivas'tan Diyarbakır'a tahıl gönderildikten sonra düşmüş olduğunu yazar. Hatta Diyarbakır'a gönderilen tahıldan, kıtlığa daha şiddetli bir şekilde maruz kalan Cizre ve Musul'a da bir miktar gönderilmiştir. Halk, Cizre ve Musul'a tahıl gönderilmiş olsa dahi; ekmek kontratçıları tarafından iddia edildiği gibi şehirde sadece dört günü idame ettirecek kadar buğday olduğuna inanmaz. Şehre genel bir huzursuzluk hâkim olur. Bu genel huzursuzluğu, fırınlar tarafından halka kirli ve bozuk unlarla yapılan kötü ekmeklerin verilmesi iyice körükler. Zaten isyandan önceki hafta şehre ekmek sağlayan sadece iki fırın kalmıştır. Onlar da bu derece kötü nitelikteki ekmekleri bir de bu denli yüksek fiyatlarla piyasaya sürünce, Barnham, artık halkın kızgınlığının iyice artmış olduğunu yazar. Başta Oseb Efendi olmak üzere, şehirde ticari faaliyetleriyle ün yapmış çeşitli meclis üyeleri, ekmeği söz verdikleri fiyata sağlayamadıkları gibi, halkın önüne "yenmesi mümkün olmayan buğdayı" koymakla suçlanırlar[11].

İsyanın gerçekleşmesinden iki gün önce, halktan birkaç kişi tarafından Oseb Efendi, Hacı Mehmet, Serkis Ağa, Minasyan Ohannes Efendi ve birkaç kişinin daha meclisteki görevlerinden alınması, hâlihazırdaki ekmek kontratının iptal edilerek ekmeğin fırıncıların inisiyatifiyle sağlanması taleplerini içeren bir dilekçe yazılır. Konsolos Barnham, raporunda yalnızca dilekçenin içeriğinden bahseder. Fakat Vali İzzet Paşa, olayı İstanbul'a aktardığı telgrafına ek olarak bu dilekçeyi de koyduğu için, belgenin aslına ulaşmak mümkün olmuştur. Dilekçe, sadrazamlığa ve akabinde Rusya, Prusya, İngiltere, İtalya, Fransa, Nemçe devletleri sefaretleriyle Ermeni ve Rum patriklerine, Yahudi Hahambaşılığı'na ve *Masis* gazetesine hitaben "Umum Müslim ve gayr-i Müslim Diyarbakır ahalisi" imzasıyla yazılmıştır. Dilekçe-

de, "Hınta, yağ, ağnam ve nafakanın tamamının Mardinli Kazazyan Oseb ve Çerçiszade Hacı Mehmed vesair muhtekirler tarafından zabt" olunduğu, bu sebepten "ahalinin gayet perişan" bir hale düştüğü ifade edilmektedir: *"Parası olan nafaka bulamıyor. Olmayan büsbütün telef olmaktadır."* "Acizanın" Vali Paşaya ve İdare Meclisi'ne müracaat ettiğini fakat hiçbir sonuç alamadığını yazmakta ve *"imanat aşkına ya ahaliyi rahatlattıracak bir çare veyahut hicrete bir emir"* talep etmektedir[12]. Diyarbakır Başmüdürlüğü'nden Telgraf Nezareti'ne yazılan yazıya göre, dilekçenin verildiği esnada, telgrafhaneye herhangi bir sarkıntılıkta bulunan olmamış; fakat bütün bu "fesadın" nedeni olarak Oseb Kazazyan ve Çerçiszade Hacı Mehmed gibi "muhtekirler"in zahirenin kilesini seksen, hatta yüz kuruşa satacakken, "köylere ve öteye beriye birçok paralarla adamlar" sevk ederek, üç yüz kuruşa satmaya kalkmaları, zaten Kürtlerin yağmasına maruz kalan ahalinin, hem yiyeceğini hem yakacağını zabtetmeleri görülmüştür.[13] Valinin tepkisi daha farklıdır. Dilekçecilerle görüşmeyi reddeden vali, pazar ve pazartesi günleri dilekçeyi yeniden sunmak isteyen ahali arasından iki Müslüman ve iki Hıristiyan'ın tutuklanmasını emretmiştir[14].

Anlaşılan odur ki, halkın arasında şehirdeki yoksunluğa karşı duyulan genel bir hoşnutsuzluk ve huzursuzluk hali hâkimdir. Oseb Kazazyan Katolik Ermeni muteberanından, Çerçiszade Hacı Mehmed ise Müslüman nüfuz sahiplerindendir. Bu kişilere ve kıtlık ortamında şehirde sebep oldukları ifade edilen sefalete öfke duyan ve hemen o pazartesi günü isyanı başlatan kişiler de yine hem Müslüman hem de gayr-ı Müslimlerin oluşturduğu bir gruptur. Vali İzzet Paşa'ya göre, onları bir araya getiren tanım, "sebükmağz"lıkları (dangalaklık, ahmaklık)"dır. Genel deyişle bir avuç çapulcu... Valinin ifade ettiğine göre, isyan, İslam ve Hıristiyan tebaadan *"yüzelli kadar sebükmağzın toplanıp etmekçi bir-rınlarında etmek bulunmuyor, bi'yati âlidir"* ifadeleriyle adliye müfettişi ve Rus konsolosunun evlerine gidip şikâyet etmeleriyle başlamıştır. Nasihatlere aldırmayıp "bunlar tekrar bu babda Bab-ı âli'ye telgraf keşide edilmek üzere dellal (tellal) nidasıyla halkı cami-i kebir civarına davet" etmişler ve bunun üzerine beş- altı yüz kadar kişi cami etrafında toplanarak "bin türlü söz söylemek gibi harekât ile asayiş ihlal olunacak dereceye gelmiş iken", o gün daha büyük bir olay yaşanmamıştır[15].

Barnham'ın raporuna göre, o pazartesi sabahı, Oseb Efendi (Barnham'ın raporunda yazdığı şekliyle: Yussuf Efendi) Adliye Müfettişi Ferid Bey'e, dilekçeyi verenlerin ve kendisine karşı harekete geçenlerin cezalandırılmaları gerektiğini söylemiş; Ferid Bey ise memlekette dilekçe verenlerin cezalandırılabileceklerine dair bir kanunun olmadığını, suçlanması gerekenin, şehirdeki bütün tahıl elinde tutan Oseb Efendi ve diğerleri olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Oseb Efendi'nin, kendi güvenliği için bir süre şehirden ayrılması gerektiğini söylediğine bakılacak olursa, şehirdeki gerginlik iyice ayyuka çıkmıştır. Nitekim Oseb Efendi adliye müfettişinin yanından ayrılıp, Bidayet Mahkemesi'ne doğru yola çıkmışken, "çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu büyük ve taşkın bir kalabalık"la karşılaşır[16]. Valinin sözlerine göre de "cemiyetin kısm-i küllisi Gayr-i Müslim ve pek cüzisi Müslim olduğu muhakkak"tır[17]. Oseb Efendi, toplananların, kendisinin şehirdeki sefaletin sebebi olduğu ve ekmeklerinin olmadığına dair sözlerine ve şikâyetlerine "alayla karşılık verince" iş çığırından çıkar ve kalabalık tarafından taşlarla kovalanır. Oseb Efendi, Bidayet Mahkemesi'ne sığınır; mahkemenin bütün camlarını kıran kalabalığın içeri girip onu linç edecekleri anda, Azimet Ağa adlı bir polis görevlisinin "kendini onun önüne atması" neticesinde hayatı kurtulur."[18] Mahkemeye hücum eden kişilerin sayısı beş-altı yüz kişiyi bulmaktadır ve ancak mevki kumandanı ile jandarma miralayının sevk ettiği askerler mahkemeye ulaşınca dağılmışlardır[19].

Fakat bu geçici bir sükûnet halidir. Valinin deyişiyle, sayısı gitgide artan kalabalık, gala-i is'ar (fiyat belirleme) ve teşdid-i müzayakaya (darlığı artırmaya) dair sözlerine devam ederek, Oseb Efendi'nin evine doğru yola çıkar. Oseb Efendi bu sırada, valinin emriyle, kadı tarafından geçici olarak misafir edilir. Barnham, kalabalığın çarşı ve pazarların arasından hızla dökülerek Oseb Efendi'nin evine doğru yola koyulduğunu ve bu sırada pazarlarda büyük bir paniğin oluştuğunu, bütün tüccarların ve dükkân sahiplerinin, dükkânlarını acilen kapayıp evlerine dağıldıklarını yazar[20]. Haberler, hükümet konağına ulaştığında Vali İzzet Paşa "korkudan donakalır, günün neredeyse geri kalanını da o halde geçirir"[21]. Daha sonra, bir süvari, hızla Oseb Efendi'nin kardeşi Hoca Cebur'dan[22] bir mesaj getirir; evleri büyük bir kalabalık tarafından sarılmıştır ve acilen asker talep etmektedirler. Adliye Müfettişi Ferid Bey ve o sırada hükümet konağında bulunan diğer birkaç kişi daha -valinin raporuna göre, o gün sayısı gitgide artarak yedi-sekiz yüz kişiyi bulan kalabalığa Ferid Bey ile birlikte nasihat etmeye gidenler, defterdar ve Keldani Metropoliti'dir[23]- valiyi, bir şeyler yapması ve halkı sakinleştirmesi için ikna etmeye çalışırlar;

Diyarbakırlı bir sepetçi.

Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu.

"Valiyi harekete geçirmek mümkün olmayınca", kendileri olay yerine koşarlar. Asker orada, tetikte beklemektedir. Kalabalığa ateş açma emri verilmeyerek, Ferid Bey ve yanındakilerin, ortamı sakinleştirecek sözler edip kalabalığı dağıtmaları beklenir. Fakat olayların önü alınamaz. Kalabalık, Oseb Efendi'nin evine üç taraftan, arka kapıdan, harem tarafından ve taraçadan hücum eder; aşağıdaki odaları taşlamaya başlarlar. Bu arbede sırasında Diyarbakırlı bir tüccar olan Suriyeli Çermükoğlu'nun yeğeni "Deli Behanan" vurularak ölür çünkü evde kuşatılmış olanlar tarafından, kalabalığa ateş açılır; 17 kişi yaralanır, Deli Behanan dışında o gün yaralanan bir Müslüman da ertesi gün ölür. Barnham'ın raporunun sonuna eklediği ifadeye göre, o bütün bunları yazdığı esnada bir kişi daha hayatını kaybetmiştir. 15 kişi hâlâ tedavi altındadır: *"Eğer asker de kalabalığa ateş açsaydı, o zaman sonuç bir felaket olurdu çünkü kalabalığın içinde çok sayıda kadın ve çocuk da vardı".*[24]

Barnham'ın bu sözleri gösteriyor ki, olayın ciddiyeti ve boyutu, konumunun sarsılmasından korkarak hükümete durumu "yüz-yüz elli sebükmağz"ın marifeti olarak aktaran Vali İzzet Paşa'nın iddia ettiğinden çok daha büyüktür. Zaten olayın sonrasında alınan önlemlerde de, Vali İzzet Paşa'dan ziyade, Adliye Müfettişi Ferid Bey etkili olmuştur. Aynı saldırının Hacı Mehmed ve Serkis Ağa'nın evine de yapılmasından endişe ederek; hem Müslüman mahallelerine hem de Hıristiyan mahallelerine, ertesi gün ekmeğin kaliteli ve yeterli derecede çıkarılacağına dair haber salar. Hemen sonrasında Adliye Müfettişliği ve İdare Meclisi'nin Müslüman ve gayr-i Müslim üyeleri tarafından hükümet konağında, olaylara dair bir toplantı düzenlenir. Vali Paşa'nın Hacı Mehmed Ağa'yı mecliste tutmaktaki tüm ısrarına rağmen, Hacı Mehmed Ağa'nın, Oseb Kazazyan'ın ve kardeşi Cebur'un şehri bir an önce terk etmeleri gerektiğine karar verilir. Olaydan üç gün sonra Mehmed Ağa şehirden gizlice kaçırılır ve sonrasında Vali İzzet Paşa, yukarıda alıntıladığımız telgrafını İstanbul'a yollar.

Bu sırada, Sivas'tan gönderilen un, fırınlarda işlenen ekmek miktarını artırmış ve artık ekmek yetmiş dört paraya satılmaya başlanmıştır; yani fiyatı bir miktar düşmüştür. Fakat vali, yine de asayişin muhafazası için Diyarbakır'da ek kuvvete ihtiyaç olduğunu yazar ve İstanbul'dan talep ettiği üzere, Harbiye Nezareti aracılığıyla bölgeye Dersim'den bir tabur asker gönderilir. Vali, sadrazam tarafından, gerekli tedbirlerin alınmaya devam edilerek "asayiş ve emniyet-i mahalliyenin hüsn-ü muhafazasına itina edilmesi" konusunda uyarılır[25]. II. Abdülhamid, Van'da açlığa maruz kalmış Ermeni köylerinden Patrikhane aracılığıyla gelen ve Kürt aşiretlerinin "yağma ve zulüm" haberlerini içeren şikâyetlerle Diyarbakır'daki "harekât-ı fesadiye"ye karşı ortak bir önlem almak ister. Bölgeden gelen haberlerin, meseleyi iç ve dış siyasi gündeme taşımasından büyük endişe duymaktadır. Abdülhamid'e göre, "en önemsiz, küçük olaylar dahi, büyük meselelere dönüştürülüp", gündem yaratılmaktadır.[26] Özel olarak Diyarbakır'daki ekmek isyanına karşı takındığı tavır, Vali İzzet Paşa'nın meşruiyetini sorgulamak olmuştur. Asıl endişesi, kıtlık esnasında Van köylerinden gelen haberler ve bunların siyasi etkisidir[27].

Konsolos Barnham'a göre, vali, İstanbul'a yazdığı telgrafla, isyanı ekmeğin kıtlığına bağlamış ve daha fazla ayrıntı vermekten kaçınmış, böylelikle "bütün gerçeği göz ardı etmiştir." Şehirde, o esnada, halkı dört günden fazla doyuracak kadar buğday olmadığı doğrudur. "Meclisteki spekülatörlerin" satın aldığı buğdayın hepsi çoktan elden çıkmıştır. Bu yüzden, kıtlık nedeniyle çıkarılan ihraç yasağı, Ferid Bey'in inisiyatifiyle kaldırılarak, Harput ve Urfa'dan Diyarbakır'a buğday ihraç edilmiştir.

Fakat bu, Barnham'a göre, meselenin sadece bir kısmıdır. Halkı yatıştıracak asıl çözüm, meclisteki üyelerin değişmesidir. Valiye yeniden bir baskı yapılarak, meclisin kalıcı olmayan üyelerinin görevlerine son verilir ve yeniden seçim yapılır. Barnham'a göre, mesele sadece bununla da sınırlı değildir. Bu isyana sebep olan, idaredekilerin "kötü yönetimi" olmakla birlikte, bir önceki haftadan beri şehirde hâkim olan "dış etken"dir. Barnham'ın dış etken diye kastettiği, aslında Rus Konsolosluğu'nun inisiyatifinde başlatıldığını iddia ettiği bir huzursuzluk halidir. Olaydan bir gün önce, Rus Konsolosluğu'nda Suriye Jakobitleri ve Ermeniler bir toplantı düzenlemiştir. Barnham, Oseb Efendi'ye saldıranların çoğunluğunu Jakobitlerin ve Ermenilerin oluşturduğunu söylemekte ve bunların Rus Konsolosluğu'nun desteğine duydukları güven hissinden şüphelendiğini eklemektedir. İsyanın ana sebeplerini ise dört madde halinde özetlemektedir: 1) Tahıl stokçularıyla ortak hareket eden valinin kötü yönetimi; 2) O sırada dağıtılmış olan meclisin yolsuzlukları; 3) Oseb Efendi ve Hacı Mehmet, Serkis ağalara karşı duyulan hususi bir öfke; 4) Dış etken-aslında bahsettiği Rus etkisidir[28].

Konsolos Barnham'ın meselenin, sadece ekmeğin miktarı ile ilgili olmadığını ve daha geniş siyasi boyutlarıyla ele alınması gerektiğini söylemesi anlamlıdır. Fakat görünen odur ki, meseleye o da 19. yüzyılda Anadolu'da İngiliz çıkarlarını temsil ettiği pozisyonundan, belli bir perspektifle yaklaşmakta, olayların arkasında başka güçler aramaktadır. İsyan, zaten bir müddettir yoğun bir kıtlık ve açlıkla mücadele etmekte olan ve isyandan iki ay önce Diyarbakır'dan yazan Boyacıyan'ın mektubunda ifade ettiği gibi, halkın "perişan" olduğu, "ekmeğin normal fiyatının en az on altı katına fırladığı" ve en az "dört bin insanın" yardımla yaşadığı, sokakları dilencilerle dolu olup, bunların çoğunun da açlıktan öldüğü bir yerde yaşanmıştır[29]. Açıkça görülmektedir ki, kıtlık ve yoksunluk, her ne kadar tek sebep değilse de, kuşkusuz başka toplumsal huzursuzlukların iyice açığa çıkmasına ortam oluşturmuştur. Doğrudan bir nedensellik ilişkisi kurulamasa da, sözün gücüne güvenerek diyebiliriz ki 1880 Haziran'ında Diyarbakır'da

da, "önce ekmekler bozulmuştur, sonra da her şey"[30].

SONUÇ YERİNE

Kıtlığın yarattığı yokluk ve uzun vadeli yoksunluk hali; Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki vilayetlerde yaşanan toplumsal ve kültürel çatışmaları inceleyen tarihçiler tarafından ihmal edilen bir mesele olmuştur[31]. Her zaman etnik bir anlatının ağırlığı altında incelenen bölgeye, kıtlık ve yoksunluk penceresinden bakıldığında da farklı bir resim görmek mümkündür ve gereklidir. Başta Ermenilerin, Müslüman Türk ve Kürt aşiretlerinin oluşturduğu grupların içinde yer aldığı toplumsal sorunlar, şimdiye dek paranoyak milliyetçi ve devletçi tarihyazımları tarafından sürekli ezelden ebede giden bir etnik kimlik mücadelesi olarak ortaya konmuş; daha önce ifade ettiğimiz gibi, bölge tarihi etnik bir anlatının gölgesinden kurtulamamıştır. Diyarbakır'da yaşanan ekmek isyanını farklı açılardan okumak mümkündür; nitekim İngiliz Konsolosu Barnham ve valinin görüşlerinin paralel okuması, bu görüşü desteklemek için yapılmıştır. Fakat "ekmeğin" ya da "nafaka"nın, kaynakların iyice azalmış olduğu bir dönemde sahip olduğu önemi hatırlamak, bize, sosyo-ekonomik sorunların toplumsal ve etnik gerilimlerle nasıl birleştiği, şiddeti körükleyenin ne olduğu sorusunu sormamız açısından yardımcı olur. Tıpkı 14. yüzyılda İber Yarımadası'nda, savaşlar yüzünden sosyo-ekonomik açıdan kaynakları iyice azalmış bir halkın arasında vebanın, büyük toplumsal gerilimlere ve şiddet eylemlerine ortam hazırladığı gibi[32]; 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde de kıtlık ve sosyo-ekonomik sorunlar, benzer işleve sahip olmuştur.

ÖZGE ERTEM
EUROPEAN UNIVERSITY INSTITUTE,
TARİH VE UYGARLIK BÖLÜMÜ DOKTORA
ÖĞRENCİSİ, FLORANSA

DİPNOTLAR

1 "The Famine in Eastern Turkey", *New York Evangelist*, 51, 22(27 Mayıs 1880), 4.

2 BOA, Y. Mtv 3/71, 29 Nisan 1880.

3 Chermside'dan Sir A.H.Layard'a, Turkey No.23 (1880). Aynı raporun transkripsiyonu ve tamamı için bkz. Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol.1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Printing Office, 1989), 694-705.

4 Stephen Duguid, "The politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9(1973): 139-155.

5 Osmanlı arşivlerinde bkz. BOA. HR.TO 259/19, BOA. HR.TO 259/61, BOA. Y.PRK.BŞK 3/15; İngiliz Ulusal Arşivlerinde FO 424/91, 106, 107.

6 Stephen Ralph Duguid, *Centralization and Localism: Aspects of Ottoman Policy in Eastern Anatolia 1878-1908*, Unpublished MA Thesis (Simon Fraser University- April 1970).

7 Kıtlığın, herhangi bir yerde ne kadar yiyecek olduğundan öte, o yiyeceğe ulaşmanın koşulu olan sosyo-ekonomik, hukuki ve toplumsal erişilebilirlikle ilgisi olduğu tartışması için bkz. Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford: Oxford University Press, 1983), 1. Kapitalist kolonyal ilişkilerin bu anlamda, üçüncü dünya açlığını nasıl etkilediği tartışması için bkz. Mike Davis, *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World* (New York: Verso, 2001). Amartya Sen'in kıtlığın kendisinin ortaya koyduğu siyasi anlamlardan öte, sadece uzun dönemli sebepleriyle ve yoksulluk kavramsallaştırmasıyla ilgilendiği ve kıtlığın kendisinin doğurduğu çatışmaları göz ardı ettiğine dair eleştırı için bkz. Jenny Edkins, "Availability and Entitlement" in *Whose Hunger?Concepts of Famine, Practices of Aid* (Minnesota: Minnesota University Press, 2000), 43-67. 19. yüzyılda Diyarbakır'daki genel siyasi, toplumsal ve ekonomik durumun bir analizi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).

8 Henry D.Barnham'dan Konsolos Trotter'e, Inclosure 1 in No.18, (No.2. Political. Confidential.), Diarbekir, 19 Haziran 1880, FO 424/107, Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey, Confidential 4357(July to December 1880), 20-22.

9 A.g.e.

10 İngiliz belgelerinde, Gazazian Yussuf Effendi, Osmanlı belgelerinde ise Oseb Kazazyan olarak geçer. İstanbul Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerle Londra'daki İngiliz Ulusal Arşivi'ndeki belgeler arası yaptığımız karşılaştırmalarda ulaştığımız bilgiyle, bu kişinin Diyarbakır İdare Meclisinin üyesi ve şehrin Katolik Ermeni ileri gelenlerinden olduğunu ve kardeşi Hoca Cebur ile birlikte, şehrin içinde önemli ticari ve siyasi konumu olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Uygur Kocabaşoğlu'nun kitabında çevirisini yayınladığı "Binbaşı Trotter'in Kişisel Olarak Tanıştığı ve Karakter vs.leri Hakkında Kimi Notlar Eklediği Kürdistan Konsolosluğu ile İlişkili Önemli Bazı Yetkililer ve Sabık Görevlilerin Listesi"ne göre, İdare Meclisi'nin Katolik üyesi olan Oseb Kazazyan, "çok varlıklı ama Diyarbakır'da sevilmeyen adamlardan birisi"dir. Kardeşi Kazazyan Hoca Cebur ise, "Diyarbakır tacirlerinin en yetenekli ve beceriklisi"dir. FO Confidential Prints, no.4357'den alan Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), (İstanbul: İletişim, 2004), 272-273.

11 Barnham, a.g.e.

12 BOA. Y.A.HUS 164/22, 14 Haziran 1880.

13 A.g.e.

14 Barnham, a.g.e.

15 BOA. Y.A.HUS 164/119, 15 Haziran 1880

16 Barnham, a.g.e.

17 BOA.Y.A.HUS 164/119.

18 Barnham, a.g.e

19 BOA.Y.A.HUS 164/119.

20 Barnham, a.g.e.

21 A.g.e.

22 İngiliz Belgelerinde Hodja Giabour şeklinde, Osmanlı belgelerinde Cebur şeklinde geçer.

23 BOA.Y. A.HUS 164/119.

24 Barnham, a.g.e.

25 BOA.Y. A.HUS 164/119.

26 "havali-i merkumece en adi ve sahsi bir vakanın bazi arzkaran tarafından izam edilerek bir cinayet-i cismiye ve mesele-i muhimme şekline konulub ilan ve isar edilmekte olması...", BOA, I-DH 1295/1, 15 Haziran 1880.

27 A.g.e.

28 A.g.e.

29 "The Famine in Eastern Turkey", a.g.e.

30 Oktay Akbal, a.g.e.

31 Stephen Duguid'in yukarda alıntıladığımız çalışmaları bu açığı kapatmak yolunda önemli çalışmalardır.

32 David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 1996), 231.

KAYNAKLAR

Birincil kaynaklar

*Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, İstanbul.

BOA. HR. TO 259/19

BOA. HR. TO 259/61

BOA. HR. SYS 78/4

BOA. Y.PRK. BŞK 3/15

BOA. Y.A.HUS 164/22

BOA. Y.A.HUS 164/119

BOA, I-DH 1295/1

BOA, Y.Mtv 3/71

*National Archives, Londra.

Henry D. Barnham'dan Konsolos Trotter'e, Inclosure 1 in No.18, (No.2. Political. Confidential.), Diarbekir, 19 Haziran 1880, FO 424/107, Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey, Confidential 4357(July to December 1880), 20-22.

*Gazeteler

New York Evangelist, 27 Mayıs 1880.

İkincil kaynaklar

Akbal, Oktay, *Önce Ekmekler Bozuldu* (İstanbul: Can Yayınları, 2000)

Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World* (New York: Verso, 2001).

Duguid, Stephen, "The politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 9 (1973): 139-155.

Duguid, Stephen, *Centralization and Localism: Aspects of Ottoman Policy in Eastern Anatolia 1878-1908*, Unpublished MA Thesis (Simon Fraser University- April 1970).

Edkins, Jenny, "Availability and Entitlement" in *Whose Hunger? Concepts of Famine, Practices of Aid* (Minnesota: Minnesota University Press, 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur, Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), (İstanbul: İletişim, 2004).

Nirenberg, David, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (New Jersey: Princeton University Press, 1996), 231.

Sen, Amartya, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation* (Oxford. Oxford University Press, 1983.

Şimşir, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol.1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Printing Office, 1989), 694-705.

Yılmazçelik, İbrahim, *19.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).

OSMANLI DEVLETİ'NDE

SAĞLIK MESLEKLERİNDE DİPLOMA MECBURİYETİ

CEREN GÜLSER İLİKAN

Osmanlı Devleti tıbbın alanını hukuki olarak belirlemek peşindedir ve bunun için Avrupa'nın tıp yasaları konusundaki tüm gelişmelerini yakından incelemekle kalmayıp her tür lisans ve sertifika faaliyetini de takip etmektedir. İmparatorlukta diploma meselesi, modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışıyla beraber önem kazanmıştır. Usta-çırak yöntemiyle yetişmiş tabip, cerrah, kehhal, ebe, dişçi gibi icracılar faaliyet gösterirken, bu kişiler yüzyıl sonuna doğru yavaş yavaş modern eğitim kurumlarından mezun olan diplomalı icracılar ile yer değiştirir.

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi mezuniyet diploması.

Darülfunun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı, Emre Dölen, Nuran Yıldırım İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul 2003.

19. yüzyıl, vergi, hukuk, güvenlik ve bürokratikleşmede olduğu gibi, sağlık alanında da merkezileşme yönünde pek çok dönüşümün görüldüğü bir dönemdir. Salgın hastalıklarla mücadele, karantina teşkilatlanması ve kamu sağlığı yönündeki yeni uygulamalar, devletle tıbbın iç içe geçmesi sonucunu doğurmuştur. Pasteur ve Koch ile simgeleştirilen bakteriyoloji devrimi toplumun tıpsallaştırılmasıyla sonuçlanmış, Osmanlı toprakları da bu değişimden nasibini almıştır. Tababet mesleğinin iyileştirme üzerine kurulu doğası, toplumu da bir hasta olarak algılayarak onu iyileştirmenin yollarını aramaya uygun bir zemin teşkil etmiştir.[1]

Verdiği destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da karantinahaneler, hastahaneler ve cepheler, *tıbb-ı cedid* adı verilen yeni tababetin icra edildiği yerler idiyse bunun sınırlarını koyan; tıp faaliyetlerini kaydeden, denetleyen, düzenleyen ve evrensel kurallara bağlayan yeni yasalardı. Osmanlı Devleti tıbbın alanını hukuki olarak belirlemekle ciddi bir şekilde ilgilenmektedir ve bunun için Avrupa'nın tıp yasaları konusundaki tüm gelişmelerini yakından incelemekle kalmayıp her tür lisans ve sertifika faaliyetini de takip etmektedir.[2] Bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında tıbbın çeşitli dallarında çalışan kişilerin faaliyetlerini düzenlemek maksadı ile pek çok nizamname çıkarılmıştır.

SAĞLIK ALANINDAKİ DÜZENLEMELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlıkla ilgili ilk düzenleme eczacılarla ilgili, 3 Şubat 1861 (22 B. 1277) tarihli "*Beledî İspençiyarlık Sanatının İcrâsına Dâir Nizamnâme*"dir. Bunu sivil hekimler hakkında hükümler içeren 12 Ekim 1861 (7 R. 1278) tarihli, "*Memâlik-i Mahrusâ-i Şâhâne'de Tabâbet-i Belediye İcrâsına Dâir Nizamnâme*" izlemiştir. 21 Temmuz

1871 (3 Ca. 1288) tarihinde yürürlüğe giren *"İdâre i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnâmesi"*, sağlık işlerinin yönetimi, memleket tabiplerinin görev ve sorumlulukları ile belediye eczanelerinin idaresini düzenleyen ilk yasadır.[3] Bundan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den ya da yabancı memleketlerdeki tıp okullarından icazetnamesi/diploması olmayanlar hiçbir şekilde tababetle uğraşamayacaklardır. Başka memleketlerden icazetname almış olanlar Mekteb-i Tıbbiye'ye diplomaları kaydettirmek ve bir imtihan ile kabiliyetlerini ispat etmek zorundadırlar. Ayrıca diplomalı eczacı bulunan yerlerde doktorlar kesinlikle ilaç veremeyecektir. İcazetnameli hekim bulunmayan yerlere hekim tedarik edilip gönderilmesine ve bu nizamnamenin her yerde uygulanmasına Mekteb-i Tıbbiye Nezareti memur kılınmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydolan tüm etibbanın listesi gazetelerde neşrolunacak ve eczacılara verilecektir.

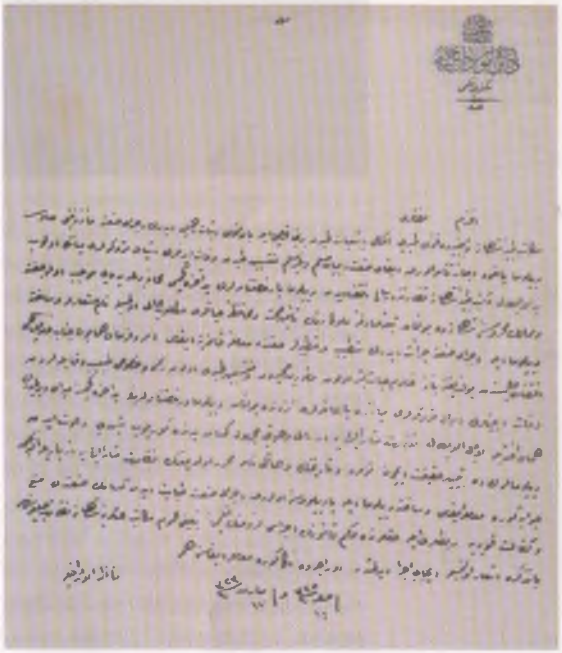
İdâre-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnâmesi de tıbbiye teşkilatının düzenlenmesi üzerinedir. Buna göre Dersaadet'te, Şehremaneti ve vilayetlerde valiler tarafından Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti ile sınırı belirlenen her bir mahalde maaşları ilgili belediyelerden verilmek üzere bir memleket tabibi bulunacak ve gereken yerlerde memleket tabiplerinin yanına birer muavin atanacaktır. Aynı zamanda belediye eczaneleri sanatında icazetnameli birer eczacı da memleket tabiplerinin nezareti altında olacaktır. 16 Nisan 1888'de (5 Ş. 1305), *Memleket Etibbâsı ve Eczâcıları Hakkında Nizamnâme* yayımlanmıştır. Buna göre sivil tabiplik memuriyetlerine, memleket tabibi olmak amacıyla tıp okullarına girip mezun olan Osmanlı tebaasından hekimler atanacaktır. Başka memleketlerde eğitim görmüş Osmanlı tebaasından hekimler ise yeterliliklerini Mekteb-i Tıbbiye'de ispat ettikleri takdirde atamaya hak kazanmaktadırlar. Memleket eczacılığı için istenen şartlar da hekimler için istenen şartlarla aynıdır.

DİPLOMA MECBURİYETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda diploma meselesi, modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışıyla beraber önem kazanmıştır. Bir yandan geleneksel olarak usta-çırak yöntemiyle yetişmiş tabip, cerrah, kehhal, ebe, dişçi gibi icracılar faaliyet gösterirken, diğer yandan bu kişilerin yüzyıl sonuna doğru yavaş yavaş modern eğitim kurumlarından mezun olan diplomalı icracılar ile yer değiştirdiğini görmekteyiz. 1840'larda ebeler, eczacılar, kırık-çıkıkçılar gibi meslek sahiplerinin, mesleklerini icra konusunda yetkin olup olmadıklarının tespiti için birer sınava tabi tutulmaları kararlaştırılmıştı. Bu şekilde, sağlık alanının geleneksel çalışanları da modern sağlık sistemine dahil oluyordu. Burada önemli olan, kişinin hangi alanda uzman ise sadece o mesleği yapması, tababetin diğer dallarına müdahale etmemesiydi. Örneğin usta-çırak yöntemiyle öncelikle şehadetname alan dişçiler daha sonrasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bir sınava girip başarılı olmaları halinde ikinci sınıf dişçilik icazetnamesi alıyorlardı. Diş tabibi olabilmek için ise ayrıca bir tabiplik diploması gerekmekteydi, ancak bu kişiler birinci sınıf dişçi kabul ediliyorlardı.[4]

Osmanlı arşivlerinde görülen belgeler bu süreç içerisinde "diplomalılık" kavramının oturtulmaya çalışıldığı uzun bir dönemdeki gelgitleri anlatmaktadır. Bir yandan meslek dalları arasındaki ayrım modern eğitim sisteminde kolokyum, icazetname ve şehadetname ile belirlenen bir düzene oturtulmaya çalışılmakta, diğer yandan da geleneksel yöntemle yetişmiş olup da maharetini ispat etmemiş olan kişilere karşı yürütülen bir "diplomasızlık" söylemi "sahte doktorluk" türü kavramlarla iç içe geçmektedir. "Kendine doktor süsü veren" ya da "tababetten anlamayan" sözleriyle tıbbın ya tamamının ya da bazı dallarının dışında kalması gerektiği söylenen şifacı, ebe ve benzeri icracılar gerektiğinde devlet kadrolarında iş bulabilirken, serbest olarak çalıştıklarında bu tür kısıtlamalarla karşı karşıya kalabiliyorlardı.

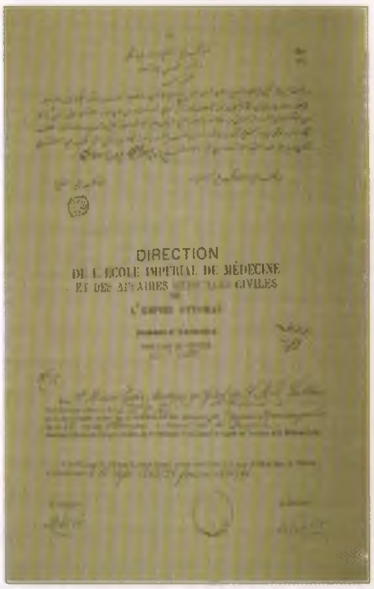
Sağlık çalışanlarının faaliyetlerini düzenlemekte nizamnamelerin belirleyici rolüne vurgu yapmak, bu kanunların pratikteki sonuçlarını ortaya koymaktan çok, meşruiyet zeminini belirlemekteki gücünü gösterme amacını taşımaktadır. Bu tür metinlere bakmak, sorunsuz işleyen bir sistem tahayyülü gerektirmemekte, aksine, kanunlar ve iradelerin ardındaki pratik sonuçları tespit etmeyi öngörmektedir.[5] İcabında eğitilmiş tıp çalışanlarının *şapkasız hekimler*[6] olarak adlandırdıkları kırıkçı-çıkıkçı, kulunççu, kehhal ve fıtıkçılara bakışının bir benzerini örneğin Fransa'da da görmek mümkündür. 18. yüzyılın sonlarında geleneksel hekimler, ebeler, şifacılar, büyücüler sağlık alanında itibar gören kişilerken, bir asır sonra sağlık teşkilatlanmasının dışına doğru kaymışlardır.[7]

DH_MKT_2611_114_ ölen bir doktorun diplomasinin istetilmesine dair bir belge.

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer şekilde ortaya çıkmıştır. Diplomasız olarak tıpla uğraşan kişilerin bundan men edilmesi gerektiği, taşraya sağlıkla alakalı olarak gönderilen pek çok evrakın içinde tekrar tekrar hatırlatılmaktadır. Öyle ki, ölen doktorlara ait diplomaların başkalarının eline geçmesinden endişe edildiği için bu diplomalar müteveffaların ailelerinden toplatılmaktadır.[8] Diplomaya dair belgeler ya doğrudan diplomasız hekimlerle ilgili olmakta[9] ya da yetkilerinin dışında hareket

Mekteb-i İdadi-i Tıbbiye-i Şahane mezuniyet diploması.

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi mezuniyet diploması.

Darülfünun-ı Osmani Ulum-ı Tıbbiye Şubesi Kabile Mektebi ebe diploması.

Turhan Baytop Türk Eczacılık Tarihi İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, İstanbul, 1985.

eden eczacılar, aşıcılar gibi sağlık görevlilerine yönelik uzaklaştırma evrakında görülmektedir. Genellikle yukarıda sözü edilen nizamnamelere atıfta bulunulurken, bu nizamnamelerin "artık" uygulamaya konmasının zamanının geldiğine yönelik ifadeler farklı dönemlere ait belgelerde göze çarpmaktadır.

1861 senesinde Halep Karantina Tabipliği ile Meclis-i Tıbbiye arasında yapılan yazışmadaki ifadeler yukarıda anlatılan duruma örnek teşkil etmektedir: "*bu nizamsızlık taşralarda vuku bulduğu şöyle dursun Dersaâdet'te dahi vuku bulmakda olduğundan işbu nizamsızlığın men'i hakkında bir nizamnâme kaleme alınmış ve irade-i seniyyesi zuhûrunda kâffe-i memâlik-i mahrusa-i şâhâneye neşr ve ilan olacağı derkâr bulunmuş olup fakat onun icraatına âtîde bakılacak ise de bundan akdem dahi yedlerinde diploma ve ruhsatnâmesi bulunmayanların icrâ-yı sanat-ı tabâbete müdâhale ettirilmemesi ve edenler olur ise men olunmaları hakkında bi'l-cümle eyâletlere emirnâme-i sâmîye hazret-i sadâretpenâhî tastîr ve tasyîr buyurulmuş idi.*"[10]

DİPLOMASIZ ŞİFA DAĞITMAK

Merkeze ulaşan her haberde, tababetin herhangi bir dalıyla uğraşan kişi kim olursa olsun öncelikle diplomasının bulunup bulunmadığı soruşturulmaktadır. 25 seneden beri kehhallikle uğraşan ve bu konuda şöhret kazanan İran tebaasından Hasan Bey'e, Tababet-i Belediye Nizamnamesi'nin birinci, ikinci ve üçüncü maddesine göre (tıbbiye mezunu olup yeddinde icazetnamesi olmayanın tababetle iştigal edemeyeceği, icazetnamesi olmayanın doktor unvanını alamayacağı ve diplomaların evvela kaydettirilmesi gerekliliği) Hariciye Nezareti vasıtası ile tebligat yapılması uygun bulunmuş ve Hasan Bey'in men edilmesi gerektiği söylenmiştir.[11] Burada ilginç olan, Hasan Bey'in hiçbir mektepten diploma almamış olduğu halde İran Büyükelçiliği vasıtası ile çalışmak için izin almayı denemiş olmasıdır.[12] Diploma konusu, yabancı hekimler söz konusu olduğunda şu şekilde cereyan etmiştir: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den diplomaları olmadığı halde taşrada doktorluk yapanlar imtihan edilmek üzere Dersaadet'e gönderileceklerken, yabancı tebaadan olanlar ise diplomaları varsa bunları gönderecekler, yoksa mahallerinde imtihan edileceklerdir.[13]

Bağdat Vilayeti'nden gelen bir başka yazıda, Seyyid Ahmed isimli bir şahsın arzuhal ile doktorluk yapmak isteğinde olduğunu beyan etmesi üzerine doktorluk yapabilmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane mezunu olmasının gerekliliği bildirilmiştir.[14] Trabzon Vilayeti'nde diplomasız hekim olup olmadığının tahkiki için yollanan yazıda, memuriyetleri Tıbbiye'ce tasdik edilmiş olmayanların tababetle iştigal etmelerinin katiyen yasaklanmış olduğu bir kez daha yazılmıştır.[15]

Hristo Andonyaki ise bilâ-ruhsat tababet eylediğinin Konya Vilayeti'ne bildirilmesi üzerine Dersaadet'e gitmiştir ve üç dört seneden beridir de Divanyolu ve Galata'da tıpla uğraşmaktadır. Bu durumun merkeze bildirilmesi üzerine bu sefer de zabıta tarafından celb edilmiş ve elindeki diplomayı Atina Mekteb-i Tıbbiyesi'nden edindiğini beyan etmiş, buna cevaben yetenek ve bilgisinin ispatı için imtihan olunması gerektiği kendisine bildirilmiş ve tahliye edilmiştir. Hareketlerinin devamı sonucunda her tür tababet faaliyetinden men edilmiş ve hazırladığı reçetelerin civar eczanelerde yaptırılmaması hususunun gazetelerde neşredilmesine karar verilmiştir.[16]

Benzeri vakalar imparatorluğun her köşesinde ve söz konusu nizamnamelerin ilanını takip eden günlerden itibaren 20. yüzyılın ilk on yılı da dahil olmak üzere geniş bir zaman diliminde görülmektedir.[17] Burada söz konusu olan şey yalnızca hekimlik diploması sahibi olmak değil, tababetin diğer dallarında hekimlerin salahiyetlerinin dışına çıkmalarının engellenmesidir. Uzmanlık alanlarının sınırlarının çizilmesi ve herkesin "yerini bilmesi" en temel kuraldır, bu da "*tabiblikten dahi asla haberi ve mezuniyeti olmayarak hilaf-ı*

nizam mualeceler itasıyle icrayı tababetten birçok vefat vuku bulmaktadır"[18] gibi ifadelerle ortaya konmaktadır. Erzurum'da yaşayan Berber İstefan kan alma ve diş çekmeyi bilmektedir ve eğer İstanbul'a gelip Mekteb-i Tıbbiye'de maharetini bir imtihan ile ispat eder ise ruhsatname alacak, fakat diş çıkarmak ve kan almak dışında tabipliğin herhangi bir dalına el atmayacaktır.[19] Bahsedilen imtihan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de "cerrah imtihanı komisyonu" tarafından yapılmıştır ve bu sınavın sonucuna dayanarak Berber İstefan Sadaret'ten mesleğinin icrasına mani olunmamasını talep etmiştir.[20] Bunun üzerine "*yalnız beyan edilen sanatta malumatı olduğuna imtihanda tebeyyün ederek yeddine senet verilmiş olduğundan hekimlik ve cerrahlık gibi şeylere karışmamak üzere*" kendisine sözü edilen ruhsat verilmiştir.[21]

Zor Sancağı'nda berber ve aktarların tababete karışmaları belediye tabipliği tarafından şikâyet edilmiş ve bölgedeki bu tür faaliyetlerin engellenmesine karar verilmiştir.[22] Şile'de doktorluk yapan Perikli Saklaridi isimli kişi de salahiyeti haricinde cerrahlık icra etmektedir. Elindeki diplomanın izin verdiği ölçüde sadece küçük cerrahlık sanatını icra etmesi, diğer büyük ameliyatları yapmaktan imtina etmesi gerektiği kendisine hatırlatılmaktadır.[23]

Bir başka belge, Osmanlı tebaasından olan mutatabbiplerin (kendi kendine doktor unvanı veren kimse) şiddetle takip edilmekte olduklarını bildirmektedir. İfade edildiğine göre sorun, diğer memleketlerin tabiiyetlerinde bulunanların böyle bir takipten azade olmalarıdır. Böyle bir durumun adil olmadığı söylenmekte ve bu tür kişilerin mensup oldukları konsoloshaneler vasıtasıyla kanun-ı devlete itaat ettirilmeleri istenmektedir, aksi takdirde Serseri Kanunnamesi'ne tatbiken Memalik-i Osmaniye'den ihraç edileceklerdir. İşbu belgede Mirza Yakup, Arlita Müskat, Hayım İbrahim isminde hiçbir tıp okulundan mezun olmamış olan kişiler "cahil şarlatanlar" olarak adlandırılmaktadır. Mutatabbiplerle beraber, icazetnamesiz eczacıların da dükkânlarının kapatılması istenmiştir. "*Tabib diplomasını haiz olmayan cerrah, eczacı, tımarcı gibi memurin-i sıhhiyenin tababet-i dâhiliye icra edemeyecekleri madde-i mahsusa-i kanuniye ahkâmından bulunduğu halde buralarda ahkâm-ı kanuniyeye riayet edilmemek itiyadından bulunulduğu cihetle gerek kanuni ve gerekse hükm-i etıbba-yı vikaye maksadıyla derece-i salahiyetlerini tecavüz eyleyenler hakkında takibat-ı kanuniyeye mübaşeret edileceğinden yerli ve ecnebi sertabiblerce bir guna emsal iradına meydan vermemek üzere evvel emirde memurin-i sıhhiye-i mülkiye ve askeriyeden tabib olmayanların icra-yı tababetten feragat eylemeleri hususuna*" sözleri ile hatırlatılan kanunlar, anlaşıldığı üzere yine ihlal edilmiştir.[24]

YANLIŞ TEDAVİLER VE ÖLÜM

Kendine hekim unvanını verdikleri söylenen bu kişilerin uyguladıkları tedaviden dolayı meydana gelen sakatlıklar ve ölümler de meslekten men edilmelerinde önemli rol oynamaktadır. Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti'nde "*yedlerinde diploma ve senedleri olmadukdan başka ekseriya fenn-i tababetin mübadelesinden bile külliyen bi-behre olarak bu havalide hekimlik etmeğe kalkışan*" şahısların "*müdavat etmekte oldukları adamların pek çoğu duçar-i dam-ı ecel olmağda olduğu misillü*" bu gibi işlerden men edilmeleri istenmektedir. Bilhassa yanlış ilaç verilmesinden kaynaklanan pek çok ölüm vakasının ortaya çıktığından şikâyet edilmekte, tesbit edildiğine göre Rodos kasabasından bir Yahudi'nin sulfato adıyla sattığı ilaçtan dolayı birkaç sene içinde ölenlerin sayısının altmışı bulduğu söylenmektedir.[25]

Fındıklı'da Han Kapısı'nda ikamet eden ve Eskici Hoca namıyla anılan Osmanpazarlı muhacir Mehmed Şerif, Mehmed Ali isimli kişiyi tertip ettiği dört adet siyah hap ile tedavi ettikten sonra bu kişinin muzdarip olduğu şiddetli ishal sebebiyle hakkında yapılan soruşturmada bu sanatın kendisine babadan geçtiğini ve buna devam edeceğini beyan etmiştir.[26] Kimyahanede yapılan tahlil sonucunda bu kişinin imal ettiği hapların kantarit (cantharide, kunduz böceği) ihtiva ettiği anlaşılmış ve Mehmed Şerif tababetten katiyen men edilmiştir.[27] Çankırı'da da Yorgaki isimli bir şahıs "*diplomasız olduğu halde icra-yı tababete ve bazı hamile kadınlara ilaç vererek iskat-ı cenine cüret eylediği gibi*" yakın zamanda da bir çocuğun ölümüne sebep olduğundan, yukarıda da sözü edilen diplomasız hekim ve eczacıların men ettirilmesine yönelik tebligata dayanarak hakkında tahkikat başlatılmıştır.[28]

Emniyet-i Umumiye 4. Şube Taharri Komiserliği, 6 Kânunuevvel 333 senesinde Konya'da Basurcu Agâh'ın hal ve hareketleriyle kimlerle görüştüğü ve herhangi bir diplomayı haiz olmaksızın ne tür işlerle iştigal ettiği üzerine bir rapor yazar. Bu kişi, Konya emniyet komiser muavinlerinden İbrahim Efendi'nin hemşiresine ve Parmaksız Ahmed Ağa'ya basur ameliyatı yaparak ölümlerine, jandarma çavuşluğundan mütekait Hacı İbrahim Çavuş'a yaptığı ameliyatla onun beş ay boyunca esir-i firaş vaziyette kalmasına, Zeybek'in kerimesine yaptığı basur ameliyatıyla ise kadının yedi ay boyunca ıstırap çekmesine sebep olmuştur. Bu tür hadiselerin yanında üseradan bazısına sefarethaneden verilen meblağı almak için müteferrika muavini Halid Efendi'nin imzasını taklit etmek gibi icraatlarda da bulunan Basurcu Agâh, her türlü fenalığa muktedir olarak tanımlanmış, Dâhiliye Nezareti'nce münasip bir kazaya naklinin istenmesinin ardından Konya Vilayeti'nden gelen cevaba göre Sultaniye'ye gönderilmiştir.[29]

ŞİFAYI KİM DAĞITACAK?

Belgelerden de görüldüğü üzere tıp mesleğinin icrasında gerçekleştirilmeye çalışılan standartlaşma esasen nizamnamelerde kalmakta, diplomalı sağlık çalışanlarının imparator-

luk topraklarına yetersiz bir şekilde dağılmasından mütevellit en azından yüzyıl sonuna kadar tam olarak gerçekleşememekteydi. Tıp alanına ait faaliyetlerin nizam altına alınmasına verilen öncelik yekpare bir şekilde sunulup uygulamaya konan bir proje olmaktan ziyade gelgitleriyle sürdürülen bir çabadır. Örneğin karyelere birer tabip gönderilmesi isteklerini havi belgelerin çokluğu, doktor olmadığında nasıl bir usulün geçerli olduğu konusunda merak uyandırmaktadır.[30]

1892 senesinde bir mahkûm Hakkâri Hapishanesi'nden kaçarken yaralı olarak ele geçirilir. Ancak tedavi ettirilmesi gerektiğinde vilayette diplomalı cerrahın olmadığı ortaya çıkar. Bu sebeple kaçak, diplomasız bir cerrah olan Mehmed Halil Efendi'ye tedavi ettirilecek ve bu durum diplomasız hekimlerin ve cerrahların durumunu yeniden hatırlatarak bölgede diplomalı hekim tayini ihtiyacını gündeme getirecektir.[31]

Benzeri bir sorun, Kudüs'te ortaya çıkmıştır. Diploma veya şehadetname almaksızın tababet, eczacılık ve cerrahlık, ebelik ile tıbbın diğer dallarını icra etmek isteyenlerin men'i hakkındaki tebligatın Kudüs'e ulaşmasının ardından Küdus'te hâlihazırda tababetle meşgul olan kimselerin çoğunluğu uzun zamandır bu sanatı icra etmekte ve bir kısmı bazı hastahanelerde kullanılmakta olduğu için Dersaadet'e gitmeleri uygun bulunmamaktadır. Eczacıların da şehadetname almak üzere Dersaadet'e gelmek için dükkânlarını kapatmaları gerekmektedir ki bu da sorun teşkil etmektedir. Bu sebeple evvelden beri tababetle uğraşanların hekimlerden müteşekkil bir komisyon hazırlanarak yerlerinde imtihan edilmeleri önerilir. Ne var ki, alınan cevap bu konudaki kararın kati olduğu ve herhangi bir istisnanın mümkün olmayacağı yönündedir.[32]

Esasen diplomalı eczacı, cerrah ve hekim açığı ciddi bir problem olarak gözükmektedir. Aşağıdaki belge buna bir örnek teşkil etmektedir ve münferid olmaktan da uzaktır:

"Diplomasız ve şehadetnamesiz olan tabib ve cerrah ve eczacıların icra-yı sanattan men'i adliye nezareti asafanelerinden nezaret-i celilesinden vilayet muhakeme-i istinafiyyesi müdde-i umumiliğine işar olunmuş ise de oradaki eczacıların cümlesi diplomasız olup icra-yı sanattan men olunmaları hastaganın ilaçsız kalmalarını mucib olacağından işbu eczacıların askeri tabib ve eczacılardan mürekkep bir heyet teşkiliyle imtihanlarının bil icra liyakati tebeyyün edeceklere mezkûr heyet tarafından mazbatalar itası lüzumuna..."[33]

CEREN GÜLSER İLİKAN
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK ENSTİTÜSÜ
DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 Meropi Anastassiadou-Dumont, "Science et Engagement: La Modernite Ottomane à l'Age des Nationalismes," Medecins et Ingenieurs Ottomans à l'Age des Nationalismes. M. Anastassiadou Dumont, Maisonneuve et Larose Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 2003: 7.

2 Benzeri bir faaliyet polis teşkilatlanmasında da görülmektedir. Zaptiye Nazırı Galip Bey'in Avrupa seyahatleri farklı polis teşkilatlarını incelemek amacını taşımaktadır ve karşılaştırmalı organizasyon şemalarının ortaya çıkarılmasına sebep olmuştur. Noémy Levy: Polislikle Ilgılı Bilgilerin Dolaşım Tarzları: Osmanlı Polisi İçin Fransız Modeli Mi?; (Noemi Levy, Nadir Özbek, and Alexandre Toumarkine, *Jandarma ve Polis: Fransa ve Osmanlı Tarihçiliğinde Çapraz Bakışlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 164.

3 Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. M. Belge. İstanbul, İletişim Yayınları, 1985: 1320-1338.

4 Nuran Yıldırım: "Berberlerden Diş Hekimlerine İstanbul'da Dişçiler Mektebi Kurma Çabaları ve Dişçi Mektebi'nin Açılışı", Toplumsal Tarih, Sayı. 146 (Şubat 2006), 38-43.

5 Nadir Özbek; Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002: 20, dipnot 4.

6 Feza Günergun, (*http://www.bilimtarihi.org/pdf/CTS.pdf*)-.

7 Jean-Pierre Goubert, The Art of Healing: Learned Medicine and Popular Medicine in the France of 1790. Medicine and Society in France, Selections from the Annales Economies, Societés, Civilisations VI. R. Forster and O. Ranum, The Johns Hopkins University Press, 1980: 1.

8 BOA, DH. MKT. 2611 / 114, 16. S. 1325 (31 Mart 1907) Örneğin Gümüşsuyu Hastahanesi'nde çalışan Doktor Nakkaşyan ve Beyoğlu'nda Mis Sokağı'nda sakin Doktor İspalidis'in vefatlarından sonra diplomaları Mekteb-i Tıbbiye'ye zabtiye ve muhtarlık yoluyla istetilmişti. ZB. 41 / 8, 7. Ma. 1323 (20 Mayıs 1907). Vefat eden Yalova Belediı Tabıbı İsmail Hakkı Efendi'nin diploması da İstanbul Polis Müdürlüğü'nden istenmişti. ZB. 346 / 109, 18. Ks. 1322 (31 Ocak 1907). Makam-ı Seraskeri Sıhhiye Dairesi reis-i sanısı Tabıp Ahmed Hilmi Paşa nın da diplomasının damadında olduğu tespit edilmiş fakat yanmış olduğu cevabı alınmıştı. ZB. 346 / 119, 17. Şu. 1322 (2 Mart 1907).

9 Bu konu için bkz: İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar: "Osmanlı'da Sahte Doktorlar", I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. C. I. 20-24 Mayıs 2008. Ed. A.D. Erdemir, Ö. Öncel, Y. Küçükdağ, B. Okka, S. Erer. İstanbul 2008), s. 518-529.

10 BOA, A. MKT. NZD. 268 / 30, 20. Ra. 1278 (26 Eylül 1861).

11 BOA, DH. MKT. 519 / 52, 01. Ra. 1320 (07 Haziran 1902).

12 İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar: "Osmanlı'da Sahte Doktorlar", I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. C. I. 20-24 Mayıs 2008. Ed. A.D. Erdemir, Ö. Öncel, Y. Küçükdağ, B. Okka, S. Erer. İstanbul 2008), s. 525-6.

13 BOA, DH. MKT. 1531 / 101, 04. Z. 1305 (12 Agustos 1888), DH. MKT. 1845 / 77, 23. Za. 1308 (30 Haziran 1891).

14 BOA, DH. MKT. 648 / 35, 09. Za. 1320 (7 Şubat 1903).

15 BOA, DH. MKT. 167 / 8, 03. Ca. 1311 (12 Kasım 1893).

16 BOA, DH. MKT. 1098 / 2, 15. Ca. 1324 (8 Temmuz 1906).

17 Bu belgeler genellikle Dâhiliye Nezareti'nin yazışmaları arasındadır.

18 BOA, DH. MKT. 116 / 79, 08. S. 1311 (20 Agustos 1893).

19 BOA, A. MKT. DV. 39 / 75, 12. L. 1267 (10 Agustos 1851).

20 Bu konu hakkında bkz: Nuran Yıldırım: "Berberlerden Diş Hekimlerine İstanbul'da Dişçiler Mektebi Kurma Çabaları ve Dişçi Mektebi'nin Açılışı", Toplumsal Tarih, Sayı. 146 (Şubat 2006), 38-43.

21 BOA, A. MKT. UM. 69 / 28, 14.L. 1267 (12 Agustos 1851).

22 BOA, DH. MKT. 20 / 17, 08. L. 1310 (25 Nisan 1893).

23 BOA, DH. İD. 48-2 / 21, 07. Ra. 1330 (26 Şubat 1912).

24 BOA, DH. İD. 7-1 / 14, 03. L. 1328 (7 Ekim 1910).

25 BOA, A. MKT. MHM. 45 / 67, 18. C. 1268 (9 Nisan 1852).

26 BOA, DH. EUM. THR. 5 / 20, 10. N. 1327 (25 Eylül 1909)

27 İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar: "Osmanlı'da Sahte Doktorlar", I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı. C. I. 20-24 Mayıs 2008. Ed. A.D. Erdemir, Ö. Öncel, Y. Küçükdağ, B. Okka, S. Erer. İstanbul 2008), s.527.

28 BOA, DH. MKT. 810 / 29, 27. L. 1321 (15 Ocak 1904).

29 BOA, DH. EUM. 4. Şb. 15 / 41, 26. Ra. 1336 (10 Ocak 1918).

30 Abdülhamit Kırmızı, yeni oluşan bürokraside yetişmiş insan sıkıntısından bahsederken, modern eğitimden geçmiş memur sınıfı ortaya çıkıncaya kadar eğreti bir personelin varlığını koruduğunu söylemektedir. Abdülhamit Kırmızı; Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007: 70. Osmanlı topraklarını donatacak olan, modern eğitim sisteminden geçmiş hekimler de yeterli sayıda değildir ve bu durum, uygulamalarda muğlaklıklara sebep olmaktadır.

31 BOA, DH. MKT. 1981 / 75, 08. M. 1310 (1 Agustos 1892).

32 BOA, DH. MKT. 1441 / 41, 01. Z. 1304 (20 Agustos 1887).

33 BOA, DH. MKT. 1435 / 86, 11. Za. 1304 (1 Agustos 1887).

19. YÜZYIL SONU İSTANBUL'DA

SARHOŞ POLİS HİKÂYELERİ

NURÇİN İLERİ

Bu yazıda sunulan iki vakayı da göz önünde bulundurduğumuzda, 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'da güvenlik güçlerinin iyi bir şekilde organize olamadığı anlaşılmaktadır. Burada vurgulanmak istenilen İstanbul hükümetinin başarısızlığından ziyade güvenlik kurumunun kendi içerisinde süregelen düzensizliktir. Uzun süredir giderilmeye çalışılan güvenlik teşkilatındaki düzensizlik giderilememiştir. Güvenliği sağlamakla yükümlü olanlar, güvenlik probleminin büyük ölçüde öznesi veya parçası olmuşlardır.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşma ve idari merkezileşme çabalarının görüldüğü bir dönem olmuştur. Nüfus politikaları, vergilendirme, mülkiyet, sağlık, eğitim, güvenlik alanlarındaki yeni düzenlemeler bu kurumsallaşma ve merkezileşme çabalarının bir ürünü olarak yorumlanabilir. 1839 Tanzimat Fermanı'yla hız kazanan mali ve askeri reformlar, 1827'de açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nin 1839'da faaliyete geçmesi, 1840'ta Ceza Kanunu, 1846'da Zabtiye Müşiriyeti'nin kurulması ve Zabtiye Nizamnamesi'nin hazırlanması, 1855'te ilk belediyenin kurulması, 1858'de hazırlanan Toprak Nizamnamesi, 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle, 1869'da Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin hazırlanması, toplumsal ve ekonomik alanda yer alacak çeşitli değişikliklerin habercisi olmuştur.[1] Osmanlı tebaasının deneyimlerine ve bu düzenlemelere olan tepkilerine baktığımızda bu uygulamaların ne kadar başarılı, ne kadar başarısız olduğu halen tartışma konusudur; ancak bütün bu kurumsallaşma çabaları neticesinde toplumsal alanda birtakım değişikliklerin yaşandığı çok açıktır.

19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında özellikle İstanbul'da nüfusun artması çeşitli ekonomik ve toplumsal dönüşümleri beraberinde getirdi. Osmanlı İmpartorluğu'na yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1860'lardan sonra kitlesel göçlerle gelenlerin büyük bir kısmı Anadolu'ya yerleştirilmiş olsa da, pek çok göçmen yasal ve yasal olmayan yollarla İstanbul'da kalmıştı. Bu da şehir nüfusunun artışında büyük rol oynadı.[2] 1878 ve 1879 yılları arasında sadece Balkanlar'dan 387.804 kişi İstanbul'a göç etti.[3] 1844'te İstanbul nüfusu 356.653 iken, 1885'te 873.575'e ulaştı.[4] İstanbul'da nüfusun artmasıyla, genişçe bir grup yeni oluşmakta olan bu kent topografyasında yer almaya başlarken aynı zamanda toplumsal değişiklikler kentsel-mekânsal değişiklikleri de beraberinde getirdi. İstanbul, tarih boyunca, farklı sınıfsal ve kültürel toplulukların bir arada yaşadığı bir kent olmuştu, ancak 19. yüzyılda bu farklılıklar yeni hukuki ve beledi düzenlemeler bağlamında adil olmayan bir güç oyununa dönüşmüştü.[5] En basitinden, dönüşmekte olan mülkiyet algısını veya suç pratiklerini göz önünde bulundurduğumuzda, toplumsal ve ekonomik alanda yaşanan değişimlerin bazı problemleri de beraberinde getirdiğine tanık oluyoruz.

Resm-i Tazim.

Hem Sultan Abdülaziz hem de II. Abdülhamid döneminde İstanbul hükümeti bu gidişatı kontrol etmeye yönelik çeşitli önlemler aldı ve sağlık, eğitim ve güvenlik alanındaki düzenlemelerin yanı sıra, çöplerin

toplanması, sokakların süpürülmesi, kaldırımların inşası ve mahalle ve sokakların aydınlatılması gibi belediye düzenlemelerine önem verildi.[6] Uygun yaşam koşullarının oluşturulmasında kamu hizmetlerinin yaygınlaştırılmasının yanı sıra, yeni oluşmakta olan kentsel mekânda güvenlik endişesi başat kaygıyı teşkil etmekteydi. Kırım Savaşı sonrası göçle birlikte nüfus artmış, toplumsal eşitsizlikler daha da görünür hale gelmişti. İstanbul'da özellikle Galata veya Beyoğlu gibi bölgelerde hırsızlık ve cinayet olaylarının yaygınlaşmasında kentte görünür biçimde artmakta olan yoksulluğun önemli olduğunu söylemek mümkün. 1850 yılında, bölgede yaşayan tüccar ve elçilik yetkilileri tarafından burada güvenliğin sağlanması için bir rapor hazırlanmıştı. Bu raporda "uygunsuz ve fena şöhretli kişilerin bölgeden uzaklaştırılmadıkça güvenliğin tam anlamıyla sağlanamayacağı" belirtiliyordu.[7] İngiltere elçisi Lord Stratford Canning'in hazırladığı raporda, tüccarlar, "Avrupa'daki ihtilaldeн dolayı bölgeye Malta ve Cezayir asıllı çok sayıda şüpheli şahsın gelmesiyle hırsızlık ve cinayet gibi fiillerin arttığını, bu durumun ise ticaretlerini etkilediğini" belirtiyorlardı.[8]

Kırım Savaşı sonrası göçle birlikte nüfus artmış, toplumsal eşitsizlikler daha da görünür olmuştu. Galata veya Beyoğlu'nda hırsızlık ve cinayetlerin yaygınlaşmasında artan yoksulluğun önemli payı vardı. 1850'de tüccar ve elçilik yetkililerince burada güvenliğin sağlanması için hazırlanan raporda, "uygunsuz ve fena şöhretli kişilerin bölgeden uzaklaştırılmadıkça güvenliğin sağlanamayacağı" belirtiliyordu.

Yan taraftan gelen mafevki selamlamak.

Bu yazıda kullanılan görseller Canning'in fotoğrafı hariç İbrahim Feridun (Dersaadet Polis Mektebi Tebriye-i Bedeniyye ve Terbiye-i Meslekiyye Muallimi), Polis Efendilere Mahsus Terbiye ve Malumat-ı Meslekiyye, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şükerâsı, 1326 kitabından alınmıştır. Zafer Toprak Arşivi.

Hırsızlık, gasp, yankesicilik, dolandırıcılık gibi mülkiyet suçları ve dilencilik, serserilik, fahişelik gibi toplumun üst tabakalarını da rahatsız edebilecek eylemlerin artmasıyla yahut kentte daha görünür hale gelmesiyle birlikte,[9] düzeni ve güvenliği tesis etmekle yükümlü olan polis teşkilatı da kendi içerisinde daha düzenli bir örgütlenmeye gitmiştir. Ali Sönmez, Zabtiye Teşkilatı'nın Tanzimat sonrası merkezi güvenlik anlayışını tesis etmek için 1840 yılından itibaren yapılanmaya başladığını belirtir. Hem "güvenliğin tesis edilme hem de uzmanlaşma ve kurumsallaşma" adımlarının bir parçası olan Zabtiye Müşiriyeti de 1846'da kurulmuştur. Anadolu ve Rumeli'deki zabtiye birliklerine dair yapılmış ilk düzenleme "Zabtiye Askerine Dair Nizamat" adını taşımaktadır, ancak İstanbul'daki zabtiye birlikleri bu düzenlemenin dışında bırakılmaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden biri İstanbul'da uzun zamandır güvenliği tesis etmekle yükümlü olan kavvasların bu görevde başarısız olmasıdır.[10] Aynı zamanda taşrada uygulamaya konan bu nizamnamenin İstanbul'un güvenliğini sağlamakta yetersiz kalacağı düşünülmektedir. 1861'de zabtiye birliklerinin ıslahı için yeniden bir nizamname hazırlanmıştır, çünkü daha önceki nizamname hazırlanırken belirtilen zabtiye birlikleri arasındaki düzensizlik halen devam etmektedir. 1867 yılında her yerde uygulamaya konan "vilayet sistemindeki yenilikler zabtiye teşkilatının görev ve sorumluluklarının yeni baştan düzenlenmesini" gerektirmiştir.[11] 1869- 70 yıllarında yeni bir nizamname hazırlanmış, hem Anadolu ve Rumeli'de hem de İstanbul'da teşkilat içerisindeki iç huzursuzluklar giderilmek istenmiştir.

Osmanlı Devleti zabtiye teşkilatı ve çalışanlarını incelediğimizde zabtiye teşkilatındaki iç huzursuzluğun ve düzensizliğin uzun bir süre devam ettiği görülmektedir. Alp Yücel Kaya, 1853 yılında İzmir valisi olan Ali Paşa'nın zabtiyeleri düzene sokmak için aldığı önlemlerden bahseder. Ali Paşa, Anadolu ve Rumeli'nin kırsal kesimlerinde zabtiye neferlerine verilen 75 veya 105 kuruş aylık maaş yeterli olurken, İzmir ve İstanbul gibi kentlerde bu maaşın yeterli olamayacağını ve kentlerde görev alan zabtiye nefer ve çavuşlarının maaşının artırılması gerektiğini dile getirir, böylelikle güvenlik görevlileri arasındaki perişanlık ortadan kalkacak ve "zabtiyelikte arzu ve edeble çalışacak" kişiler görev başına getirilecektir. Maaşların yanı sıra zabtiyelerin üniformalarının olmaması da tartışma konusudur, zira üniforması olmayan bir zabtiye neferini bir eşkıyadan ayırt etmek oldukça güçtür, ayrıca "kıyafeti eşkıyadan farksız olan görevini kötüye kullanan bir zabtiyenin yaptığı yol kesme ve hırsızlık olayları da ortaya"[12] çıkarılamamaktadır.

Kaya, Ali Paşa'nın İzmir'deki çalışmalarının yanı sıra 1850'li yıllarda Ceza Kanunnamesi çerçevesinde zabtiyelerin düzenlenmesine dair önlemler alındığını belirtir.[13] Zabtiyelerin görev tanımı çok net bir biçimde Ceza Kanunnamesi'nde yapılmaktadır. Görevini kötüye kullanan, kuralları ihlal eden zabtiyeler ise çeşitli şekillerde cezalandırılacaklardır. Düzenli bir güvenlik teşkilatının oluşturulması çabalarına rağmen niyetlenilen adımın arzulanan sonucu vermediği anlar da oldukça fazladır. 19. yüzyılın sonlarında dahi, Zabtiye Nezareti kataloglarını incelediğimizde, çok ilginçtir ki, görevini kötüye kullanmakta olan birçok polis memuruyla karşılaşmaktayız. Devletin kurumsallaşan düzeninin uygulayıcısı ve halkın can ve mal güvenliğini sağlamakla sorumlu olan görevliler, kimi zaman etraflarındakileri tartaklayarak halkın huzurunu bozmakta, kimi zaman yoldan geçenleri durdurarak paralarını istemekte, kimi zaman haneye tecavüzde bulunmakta, kimi zaman da sarhoş olup yoldan geçenlere sarkıntılık etmektedirler.

İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Stratford Canning 1850'de Beyoğlu'ndaki güvenlikle ilgili bir rapor hazırlar.

Halil Ragıp Efendi'ye tutuklandıktan sonra neden feryat ettiği sorulduğunda baş ağrısından der. Mahbesin kilidini de kırmadığını, kapının açık olduğunu ve yanında hiç parası bulunmadığı için para almaya Arnavutköy'deki Ebu el-Hüda şeyhinin konağına gittiğini, konakta yine baş ağrısı hâsıl olduğundan, hemşerilerin kendisini tedavi etmesi için kalmaya karar verir.

USLANMAZ, YOLA GELMEZ ÇAPKIN HALİL RAGIP EFENDİ

20 Temmuz 1897'de bir perşembe gecesi, Taksim komiserliğinde memur Halil Ragıp Efendi Macar'da bağıra çağıra bir umumhaneye zorla girmeye çalışırken başka polis memurlarınca yakalanır ve soruşturulmasının yapılması için hapse atılır. Ertesi sabah mahbesin kapı kilidini kırarak, firar eder ve Arnavutköy'de bir evde saklanır. Yapılan soruşturma ve alınan ifadelerden sonra olayın göründüğünden daha karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Müstantik Mehmed Ali Efendi'nin yaptığı soruşturmada perşembe gecesi Ağa Cami-i Şerifi'nde devriye gezmekle yükümlü olan Halil Ragıp Efendi, saat altıda devriyesine gitmekte iken, diğer polis memurlarının kendisini sarhoş (sekr-i hal) olduğunu düşündükleri için yakaladığını ve aslında çok fazla başı ağrıdığı için sersemlikten bağırıp çağırdığını iddia eder. Mehmet Ali Efendi kendisine, tutuklandıktan sonra da feryat etmeye devam ettiğini ve bunun sebebinin ne olduğunu sorduğunda da yine baş ağrısının acısından feryat etmiş olabileceğini söyler. Mahbesin kilidini neden kırıp kaçtığı sorulduğundaysa kilidi kırmadığını kapının açık olduğunu ve yanında hiç parası bulunmadığı için para almaya Arnavutköy'deki Ebu el-Hüda şeyhinin konağına gittiğini belirtir. Konağa vardığında kendisine yine baş ağrısı hâsıl olduğundan, konakta hemşerilerin kendisini tedavi etmesi için orada kalmaya karar verdiğini de ekler.

Hâlbuki daha sonra Halil Ragıp Efendi'yi tutuklayan polis memurları Mehmed Sabit Efendi ve Ali Efendi'nin ifadelerinden kendisinin şeyhin konağına gittiği ve orada bir kadın dostunun onu konakta birkaç gün sakladığı anlaşılacaktır. Şahitlerin vurguladığı en önemli nokta ise bir polis memurunun bu uygunsuz hareketlerde bulunurken devlet görevliliğini temsil eden resmi üniformasının üzerinde bulunmasıdır. Ayrıca bu Halil Ragıp'ın ilk vukuatı da değildir, daha önce de birkaç kez görev başında sarhoş halde iken yakalanmıştır. 3 Aralık 1895 günü "Galata merkezinde

Zaptiye suçluyu etkisiz hale getiriyor.

"KANUN, POLİS YOK MUDUR? BİRİ ŞUNLARI ÇEVİRSİN..."

müstahdem iken terk-i vazife ederek sekr-i hal dolaştığı bâ-jurnal bildirilmiş" ve sonunda bir hafta görevinden uzaklaştırılmış ve uyarı cezası (şerh) verilmiştir. Ancak bundan yaklaşık bir yıl sonra Halil Ragıp Efendi bu sefer Taksim komiserliğinde müstahdem iken "Galata'da Kemeraltı Caddesi'nde Rusyalının gazinosunda sekr-i hal olarak görüldüğünden" yine bir hafta uzaklaştırma ve uyarı cezası almıştır.

Bu örnekten anlaşılacağı üzere Halil Ragıp Efendi görev başında sarhoş bir şekilde görülmüş, Macar'da bir umumhaneye tasallut etmeye (zorla girmeye) çalışmış, hapishaneden firar etmiş ve Arnavutköy'de bir kadın dostuna sığınmıştır. Her şeyden önemlisi bütün bunları yaparken kurumsal bir temsiliyet gücü bulunan resmi üniforması üzerindedir ve üstelik bu Halil Ragıp Efendi'nin uygunsuz ilk vukuatı da değildir. 1897'deki tasallut ve feryat ve hapishaneden firar vakasından sonra da Halil Ragıp Efendi'nin bu hareketinin "gayr-ı caiz" olduğu vurgulanmış ve bu olayın diğer polis memurlarına da "su-i tesir" edeceği düşünüldüğünden Ragıp Efendi görevden çıkarılmıştır.[14]

17 Mayıs 1898 günü çarşambayı perşembeye bağlayan gece saat on bir buçuk civarlarında Cisr-i Cedid (Galata Köprüsü) polis süvarisi Ali Rıza Efendi, Eyüb İskelesi'ne yanaşan vapurda güçlü bir çığlık duyar ve olayı anlamak için vapura gider. İki polis süvarisinin "lefaat derecede sekr-i hal olundukda vapur derununda kılınç çekip ahalinin üzerine hücum eylediklerini" iddia eder. Süvari polisi Ali "birisi tüysüz, orta boylu, az bıyıklı; diğer refiki siyah bıyıklı, kısa boylu olduklarını taraf-ı âlilerinden müşahede eylemiş ise de" şüphelilerin üzerlerine gitmeye cesaret edememiştir. Vapurda bulunan fişekhane memuru Miralay Cemil Bey'in "kanun, polis yok mudur, biri şunları çevirsin" demesine rağmen iki polis memuru İstanbul köprübaşı merkezine müracaat edileceği sırada kaçmayı başarmışlardır.[15]

Olay, Nuri Kaptan'ın süvari olduğu yedi numaralı vapurda meydana gelmiştir; ama suçlular tam teşhis olunamadığından müdahale edilemediği iddia edilmektedir. Sarhoş olduğu düşünülen polis süvarilerinden bir tanesinin gayet genç, ince bıyıklı, beyaz benizli ve tahminen on sekiz yaşlarında iken, diğerinin orta boylu, tıknazca vücutlu ve tahminen yirmi iki yaşlarında olduğu diğer şahitler tarafından belirtilmiştir. Daha sonra Beyoğlu süvari komiseri İskender Efendi tarafından yapılan Cisr-i Cedid süvarisi Ali Rıza Efendi'nin sorgulamasında sarhoş olduğu düşünülen polis süvarilerinden birinin Üsküdar'da müstahdem polis memuru İbrahim Ethem Efendi olduğu anlaşılmaktadır. İbrahim Ethem Efendi'yi yakalamaya muktedir olamayan Ali Rıza Efendi, İbrahim Efendi'nin feryat ettiği ve "göğsü açık, üzeri çamurlu olmasından sekri olduğu"nu anlamış ancak refikinde sarhoşluk alameti görmemiştir.

İbrahim Ethem Efendi ise yapılan soruşturmada salı günü izinli olması sebebiyle Horhor'da bulunan evine gitmiş, çarşamba sabahı ise Ankara'da yaşayan babasının istediği birtakım siparişleri tedarik için çarşıya gitmiş, daha sonra saat dokuz buçukta ise memuriyet yerinde bulunmuştur. Kendisi hakkında neden böyle uygunsuz bir jurnal olduğunu da anlamadığını belirterek yapılan şikâyetleri reddetmiştir.

Olaydan yaklaşık üç dört gün sonra vapurda bulunduğunu iddia eden on dört yaşında ismi verilmeyen bir şahit, vapurda polis süvarilerinin ikisinin de sekr-i hal olduğunu, hatta polis memurlarından birinin istifrağ etmek üzere bulunduğu yerden başka bir yere gittiğini, refiki bulunanların da kendisine yardım ettiğini belirtmiş ve olanları anlamak için onların peşlerine gittiğinde ise polis süvarilerinden biri tarafından darp edildiğini iddia etmiştir. Dersaadet Haliç vapurlarında çalışan sermemur Rıfat Efendi ise saat on bir buçukta Vasil Kaptan'ın görevli olduğu yedi numaralı vapurda daha sonradan ismini öğrendiği İbrahim Ethem Efendi'nin kendisine "merhaba efendim" dedikten sonra köprünün merdivenine çıktığını, o sırada kendisinin yüzünü gördüğünü ancak sekr-i hal olup olmadığını ve omzunda isboleti olmadığı için de kendisinin süvari olup olmadığını anlayamadığını belirtir. Miralay Cemil Bey'in burada "kanun, polis yok mudur" diye bağırmasın-

dan sonra bir şeylerin ters gittiğini anlamış, ancak İbrahim Efendi ve refiki o sırada ortadan kaybolmuştur. Yine Haliç Dersaadet vapur iskelesi kapucularından Rum milletinden yirmi beş yaşlarındaki Kosti ise, daha önceden tanımadığı İbrahim Ethem Efendi'nin kendisine selam vererek vapurdan ayrıldığını, üzerinde toprak moloz olduğunu ama kendisinin sekr-i hal olup olmadığını anlamadığını belirtir. Haliç vapurlarında çalışan bilet memuru Asitaneli Tevfik Efendi de İbrahim Efendi'nin sarhoş olup olmadığını anlayamadığını, ancak İbrahim Ethem Efendi'yi kadınların bulunduğu bölüme geçecekken engelliediklerini ve sonrasında kendisinin hiddetle ortalıkta dolandığını, bu sırada kimseye uygunsuz bir harekette bulunmadığını, ancak kahveci çırağı Hoşrağ'a darp eylediğini ifadesinde anlatır.

Tüm tanıkların ifadeleri dinlendiğinde olayın çok karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır. Ama kesin olan bir şey vardır ki, sarhoş olup olmadığı tam olarak anlaşılamayan İbrahim Ethem Efendi, çarşamba gecesi görevde olması gerektiği sırada vapurda biletçi ile tartışmış, bağırıp çağırarak etrafındakilerin huzurunu bozmuş, kadınlara sarkıntılık etmeye çalışmış, kahveci çırağı Hoşrağ'ı darb etmiş ve sonrasında ise refiki polis memurunun yardımıyla köprübaşı iskelesine gelindiğinde kaçmayı başarmıştır. Yapılan soruşturmalar ve alınan ifadelerden İbrahim Efendi'nin vapurda

Devr-i Meşrutiyet'in ilk askeri zabıta nazırı erkân-ı harbiye feriki Farukizade Sami Paşa hazretleri.

bulunanlara kılınç çekip çekmediğini öğrenemesek de, İbrahim Efendi'nin vapurdaki davranışlarının halkın huzurunu bozduğu Miralay Cemil Bey'in "kanun, polis yok mudur, biri şunları çevirsin" feryadından anlaşılmaktadır. Bu ifade aslında bize çok şey anlatmaktadır. Cemil Bey, 19. yüzyılda oluşmakta olan bu kurumsal yapıyı benimsemiş ve ortaya çıkan soruna yeni oluşmakta olan bu dili kullanarak çare aramıştır. Ancak derde derman getirmesi beklenen güvenlik kurumunun kendisi sorun olunca, iş daha da karmaşıklaşmaktadır. İbrahim Efendi ve refiki polis memurunun ceza alıp almadığı belgede açıklanmasa da tanıklıklardan da anlaşılacağı üzere bu olayın peşine düşülmüş ve ne olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

İki vakayı da göz önünde bulundurduğumuzda, 19. yüzyılın sonlarına gelinmiş olsa dahi İstanbul güvenlik güçlerinin iyi bir şekilde organize olamadığı anlaşılmaktadır. Bunun birçok sebebi olabilir: güvenlik teşkilatının kimlerden teşkil edildiği, yönetenlerin ve sıradan insanların güvenlik sorununu nasıl algıladığı, artan nüfusun ve değişen ekonomik ilişki ağlarının alışıldık olmayan bir güvenlik kaygısı ve suç pratikleri ortaya çıkarması ve bunun "kontrol" altına alınmasındaki zorluk, bu sebeplerden bazıları olabilir. Bizim örneklerimiz göz önünde bulundurulduğunda burada vurgulanmak istenilen İstanbul hükümetinin başarısızlığından ziyade güvenlik kurumunun kendi içerisinde süregelen düzensizliktir. Uzun süredir giderilmeye çalışılan güvenlik güçleri arasındaki düzensizlik giderilememiştir. Güvenliği sağlamakla yükümlü olanlar güvenlik probleminin büyük ölçüde öznesi veya parçası olmuşlardır. 19. yüzyılla özdeşleştirilen kurumsallaşma ve idari merkezileşme çabasının gündelik deneyimlere bakıldığında daha karmaşık ve çelişkili bir ilişkiler ağını gözler önüne serdiğini görmekteyiz.

NURÇİN İLERİ
NEW YORK EYALET ÜNİVERSİTESİ,
BINGHAMTON
TARİH BÖLÜMÜ DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 Bkz. Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti Kuruluşu ve Faaliyeti (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2009).

2 Stanlord J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century." *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979): 276.

3 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999): 58.

4 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet* (İstanbul: İletişim, 2002): 78-79.

5 Örneğin belediye hizmetlerini düşündüğümüzde bu hizmetlerden yararlanabilen kişilerin üst ve üst orta sınıf kesimi olduğu açıktır. Sokakların aydınlatılması, süpürülmesi ve kanalizasyon hizmetleri gibi hizmetler öncelikle yabancı elçiliklerin ve ticaret erbabının bulunduğu Beyoğlu, Galata gibi yerlere verilmiş, ancak Taksim ve Kasımpaşa'nın dere yolu üzerinde veya Pangaltı'nın arka sokaklarında yaşamakta olan Osmanlı Rum, Ermeni, Türk ahaliye bu hizmetler ulaştırılmamıştır.

6 On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı imparatorluğu, mülkiyet, eğitim, sağlık ve güvenlik eksenli yeni yasal düzenlemeler başlatmıştı. Bütün bu düzenlemeler bir ölçüde birbirleriyle bağlantılıydı, fakat özellikle belediye kurumlarının kurulması ve şehir yönetimi kurallarının uygulanmaya başlaması güvenlik güçlerinin disiplin teknolojileriyle birbirini tamamlamaktadır.

7 Ali Sönmez, Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 37 (2005): 267.

8 Age, 266.

9 Bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı'nın Son Döneminde Hırsızlar, Dolandırıcılar, Yankesiciler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 1272-73*. İstanbul: İletişim, 1986 ve Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*. İstanbul: İletişim, 2002.

10 Ali Sönmez, "Zabtiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840-1869)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (2006): 204. Kavvas, Osmanlı'da "vezir ve veziriâzamın maiyetinde görev yapan silâhlı memurdur. Önceleri okçu mânâsındaki kavvas kelimesi, zamanla silâhlı muhâfız anlamında kullanılmaya başlandı. Osmanlılar zamânında görevli olan kavvaslar, çarşı ve pazarlarda yakaladıkları suçluları mahkemeye götürürlerdi. Şehrin belediyeye âit hizmetlerini gören şehremâneti'nin maiyetinde zâbıta yerine kavvaslar görev yapardı." Bkz., http://www.turkansiklopedi.com/kultur/163-terimler/18995-kavas.html

11 Age., 217.

12 Alp Yücel Kaya, "19. Yüzyıl Ortasında İzmir'de Mülkiyet, Emniyet ve Zaptiyeler." *Jandarma ve Polis: Fransa ve Osmanlı Tarihçiliğinde Çapraz Bakışlar*. eds., Noemi Levy, Nadir Özbek ve Alexandre Toumarkine (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 194-198.

13 Age., 200.

14 BOA, ZB 70/52, 12 Temmuz 1313 (20 Temmuz 1897)

15 BOA, ZB 706/16, 5 Mayıs 1314 (17 Mayıs 1898).

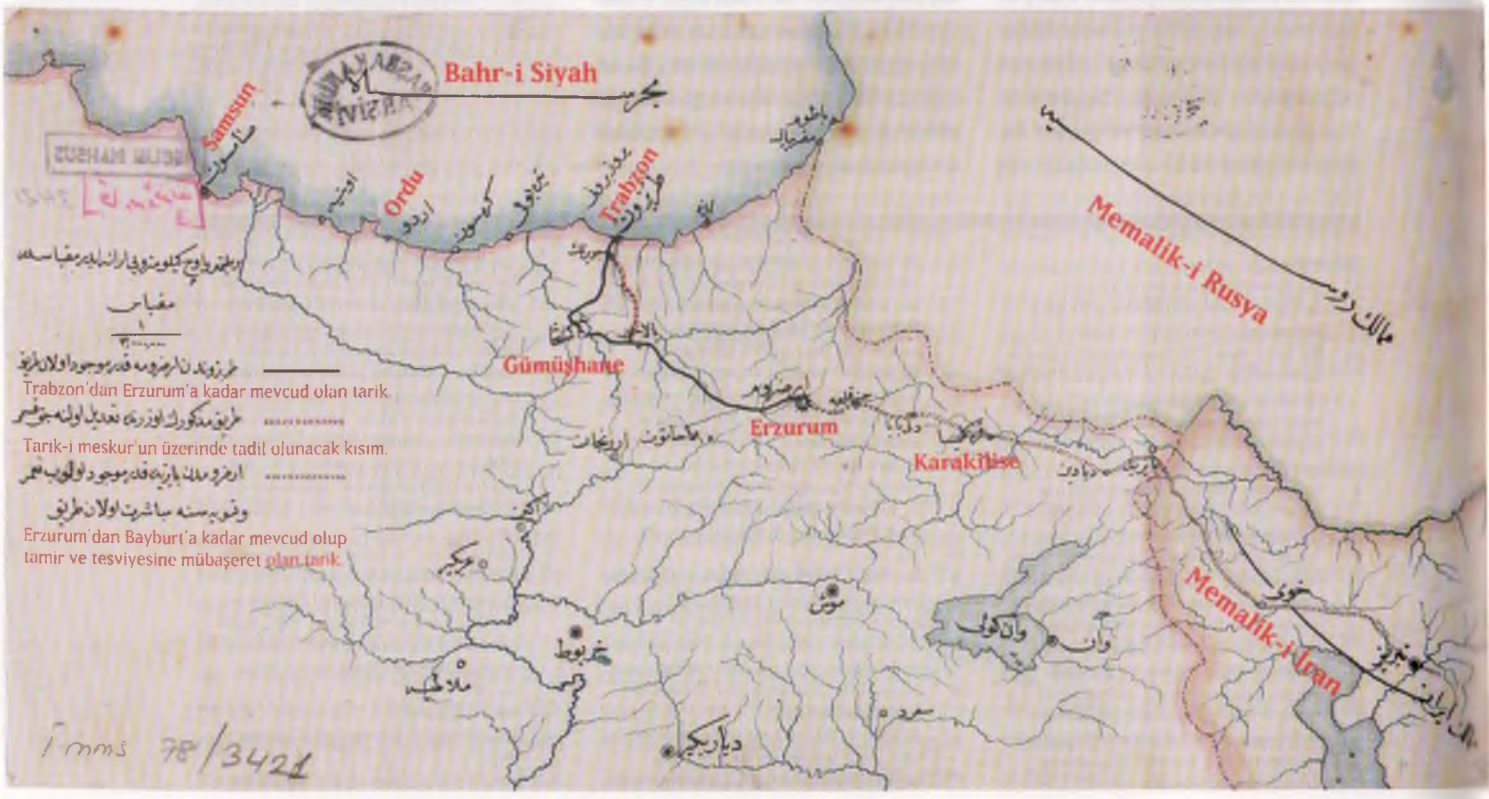
TRABZON-ERZURUM YOLUNUN TAMİRİ VESİLESİYLE

19. YÜZYIL OSMANLI MODERNLEŞMESİNİ YENİDEN DÜŞÜNMEK

FULYA ÖZKAN

1860'ta Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun inşa sürecinde yaşanan gelişmeler bize modern devlet kavramını çeşitli açılardan sorgulama olanağı sunmaktadır. Bu yazıda ele aldığımız hikâye aslında modern devlet kurma çabalarının nasıl yerelden beslendiğini, Osmanlı tebaasının/vatandaşlarının gündelik hayatını sadece yönetmeyi ve düzenlemeyi değil, onların gündelik sorunlarına cevap vermeye de yöneldiğini ve herkes için eşit bir modernleşme sürecinden ziyade sınıfsal farklılıkları hem yansıtan hem de tetikleyen bir tarz ifade ettiğini göstermektedir.

Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun tehlikeli olarak görülen mahalleri 1858 yılında tamir edilmişti. Bu süreçte amele-i mükellefe kullanılmış; yani yolun tamiri, bizzat bu yoldan yararlanacak olan yerlerin sakinlerine yaptırılmıştı. Hükümet yalnızca bu ahalinin ekmek (nan-ı aziz) parasıyla yolun tamiri için gerekli olan barut ile diğer alet ve edevatın masraflarını ödemişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler neticesinde bu yolun Trabzon eyaleti içerisinde kalan kısımlarının da aynı usul kullanılarak yaptırılmasına karar verildi ve bu karar Trabzon'a bildirildi. 1860 yılının Mayıs ayına gelindiğinde bu usule dayanarak yolun Trabzon ile Maçka arasındaki kısmı yaptırıldı ve hatta Maçka ile Bayburt arasındaki kısım da yeniden yapılmaya başlandı. Ancak bu kez kullanılacak olan amele-i mükellefenin çoğu, yola uzak olan yerlerde yaşıyordu. Dolayısıyla bu kişilerin yol yapım sahasına ulaşmak için çok vakit kaybedecekleri ve bu

348429 numaralı haritanın künyesi: İrade Meclis-i Mahsus, Dosya No: 78, Gömlek Sıra No: 3421, Tarih: 3 Ramazan 1301

süre içerisinde de kendi işleriyle ilgilenemeyecekleri öngörüldü.

Bu soruna bir çözüm olarak, Trabzon mahalli hükümeti yola uzak olan bu yerlerin ahalisini amele-i mükellefe olarak kullanmak yerine onlardan günde beşer kuruş ücret toplayarak bu para ile yerlerine başka amele bulmak için izin istemişti. Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler neticesinde, bu usul ile bahsi geçen ahalinin işlerinin kolaylaşacağı kabul edildi; ancak ahali rıza gösterse bile bu usulün bazı sakıncaları olduğu aşikârdı. İstanbul hükümeti toplanılacak paranın doğrudan doğruya yol işlerinde kullanılmama ihtimalinden dolayı endişe duyuyordu. Netice itibariyle arzu edilen bu "bedel-i nakdi" (yani yol yapımında bizzat çalışmak yerine bedel olarak devlete nakit para ödeme) usulünün diğer bazı yol yapım çalışmalarında da kullanılması düşünülmüş ise de sonuç olarak bahsedilen mahsur yüzünden caiz görülmedi.

Ancak İstanbul hükümeti, yola uzak yerlerde yaşayan ahalinin amele-i mükellefe olarak işlerinden uzun bir süre alıkonulmalarını da uygun bulmuyordu. Bu nedenle Meclis-i Vâlâ, yol yapımında çalışmak istemeyen kimselerin yerlerine bir başkasını bulmalarını öneriyordu. Örneğin, bir köyden gelemeyecek olan kimseler kaç gün çalışmakla yükümlü iseler yerlerine o kadar gün çalışacak amele bulacak ve yevmiye ücreti için pazarlığı onlarla bizzat kendileri yapacaktı. Bulunacak amelenin sayısı, yolda çalışmama yönünde karar veren ahalinin sayısına bire bir tekabül etmek zorunda değildi. Başka bir deyişle, bulunacak amele sayısı, ahalinin toplam sayısından iki üç kişi eksik ya da fazla olabilirdi. Sonuç olarak Meclis-i Vâlâ, yol yapımında çalışmak istemeyen halktan bedel olarak kesinlikle nakden para toplanmaması gerektiğini Trabzon valisine bildirdi.[1]

Bu karar, 1860 yılının Ağustos ayında alınmıştı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yol yapım çalışmaları, hâlâ 1853 yılında düzenlenen ilk yol yapım talimatnamesine tabi idi. Bu talimatname, Selahattin Tozlu'nun da belirttiği gibi sadece İzmir, Kütahya ve İnebolu yollarının yapımında kullanılmak üzere hazırlanmıştı; dolayısıyla tüm imparatorlukta geçerli değildi. Ancak önerilen uygulamaların başarıya ulaşması durumunda imparatorluğun başka köşelerinde de uygulanması öngörülüyordu.[2] Yukarıda bahsi geçen Trabzon-Erzurum yolu örneğinde, Meclis-i Vâlâ tarafından önerilen çözüm yolunun bu talimatnamenin çerçevesine uygun olduğunu görüyoruz. Zira 1853 düzenlemesine göre, 15 yaşın üzerindeki Osmanlı tebaası her erkek, yol yapımında çalışmakla yükümlü tutulmuş ve fiziksel olarak çalışmak istemeyenlere yerlerine başkalarını gönderme hakkı tanınmıştı. Ancak kimseden kesinlikle bedel-i nakdi alınmayacaktı. Geçerli bir sebebi olanlar mükellefiyetlerini bir sene erteleyebilecekler, ancak geçerli bir sebebi olmayan veya yerine bir başkasını bulamayanlar ceza olarak yükümlülüklerinin iki katı kadar çalışmaya mahkûm bırakılacaklardı.[3]

Görüldüğü gibi Meclis-i Vâlâ'nın 1860 yılında Trabzon-Erzurum yolunun yapımı hakkında Trabzon valisine önerdiği çözüm yolu, 1853 talimatnamesinin hükümlerine dayanmaktadır. Halktan kesinlikle para toplanmayacak, ancak yerlerine başka amele bulup göndermelerine izin verilecekti. Her ne kadar İstanbul hükümeti Trabzon valiliğinin halktan bedel-i nakdi toplama önerisini kabul etmese de bu olayın önemi çeşitli açılardan vurgulanmaya muhtaçtır. İlk olarak, mahalli hükümetin sadece İstanbul tarafından gönderilen emirleri uygulamakla yetinmeyip, aynı zamanda Meclis-i Vâlâ'ya birtakım önerilerde bulunduğunu görüyoruz. Zira bahsedilen örnekte, Trabzon valisi 1853 talimatnamesine göre kesinlikle meşru bulunmayan bedel-i nakdi yöntemini uygulamak için merkezi hükümetten izin istemiş, bir başka deyişle *de facto* bir yol vergisini uygulama girişiminde bulunmuştu. Dolayısıyla, amele-i mükellefe olarak yol yapım sahalarında çalışma zorunluluğuna karşı, yerel düzeyde nakdi bir yol vergisi sistemi tahayyül edilmiştir.

Trabzon valisi 1853 talimatnamesine göre kesinlikle meşru bulunmayan bedel-i nakdi yöntemini uygulamak için merkezi hükümetten izin istemiş, bir başka deyişle de facto bir yol vergisini uygulama girişiminde bulunmuştu. Dolayısıyla, amele-i mükellefe olarak yol yapım sahalarında çalışma zorunluluğuna karşı, yerel düzeyde nakdi bir yol vergisi sistemi tahayyül edilmiştir.

İkinci olarak, Osmanlı hükümetinin imparatorluğu esnek bir şekilde yönettiği sonucuna varabiliriz. Sadece bir yıl sonra, 1861 yılında İstanbul hükümeti yeni bir yol nizamnamesi yayınlamıştır. Bu yeni nizamnameye göre, 1853 talimatnamesinin coğrafi çerçevesi genişletilmiş ve bu kez Edirne, Selanik, Hüdavendigar (Bursa) ve Kastamonu'ya ek olarak bizzat Trabzon bölgesi de yeni nizamnamenin kapsamı içine alınmıştır. Nizamnamede bu vilayetlerin tercih edilme sebebi olarak imparatorluğun her tarafında aynı anda yol yapım çalışmalarına başlanması durumunda karşılaşılacak güçlüklerden bahsedilmekte ve adı geçen bu beş vilayetin geri kalanlara kıyasla sahile daha

yakın ve sakinlerinin ticaretle meşgul oldukları belirtilmektedir. Ancak aynen 1853 talimatnamesinde olduğu gibi bu nizamnamenin de ileriki yıllarda diğer vilayetlerde de uygulamaya konulması öngörülmüştür.[4]

1861 nizamnamesi ile birlikte 1853 talimatnamesinden farklı olarak halka amele-i mükellefe ile bedel-i nakdi arasında bir seçim hakkı tanınmıştı.[5] Buna göre her beş yılda bir yirmi gün yol yapımında çalışma yükümlülüğünü kabul etmeyen bir kişi devlete nakdi bir ödeme yapabilecekti. Altı yıl sonra, yani 1867 yılında ise amele-i mükellefenin, evlerinden yol yapım alanına gidene kadar geçirecekleri süre de çalışmakla yükümlü oldukları toplam gün sayısına eklenecek, böylelikle amele-i mükellefenin yolda geçirecekleri zaman onlara ek bir külfet olmaktan çıkartılacaktı.[6]

Peki, bu yeni düzenlemeleri nasıl yorumlamak gerekir? Örneğin Selim İlkin ve İlhan Tekeli amele-i mükellefe kurumunun geçirdiği bu dönüşümü feodal bir ekonomik yapıdan kapitalist bir ekonomiye geçiş olarak görüyorlar. Amele-i mükellefeyi "angarya" ya da "feodal bir kalıntı" olarak nitelendiren İlkin ve Tekeli, angaryadan bedel-i nakdi usulüne geçişi ayrıca halk için de olumlu bir gelişme olarak nitelendirerek onlara iki farklı olanak arasında seçim yapma hakkının tanındığına değinmektedirler. Bu anlamda insanlara tanınan özgürlük artmış ve yol vergisinin parasallaşması bireysel açıdan bir iyileşme olarak kaydedilmiştir.[7] Bu yazının geri kalan kısmında, yukarıda bahsettiğimiz Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun yeniden inşası sürecinde yaşanan gelişmelerin yasal düzlemde gözlemlenen bu değişiklikleri nasıl farklı bir şekilde okumamıza yardımcı olacağı üzerinde durulacaktır.

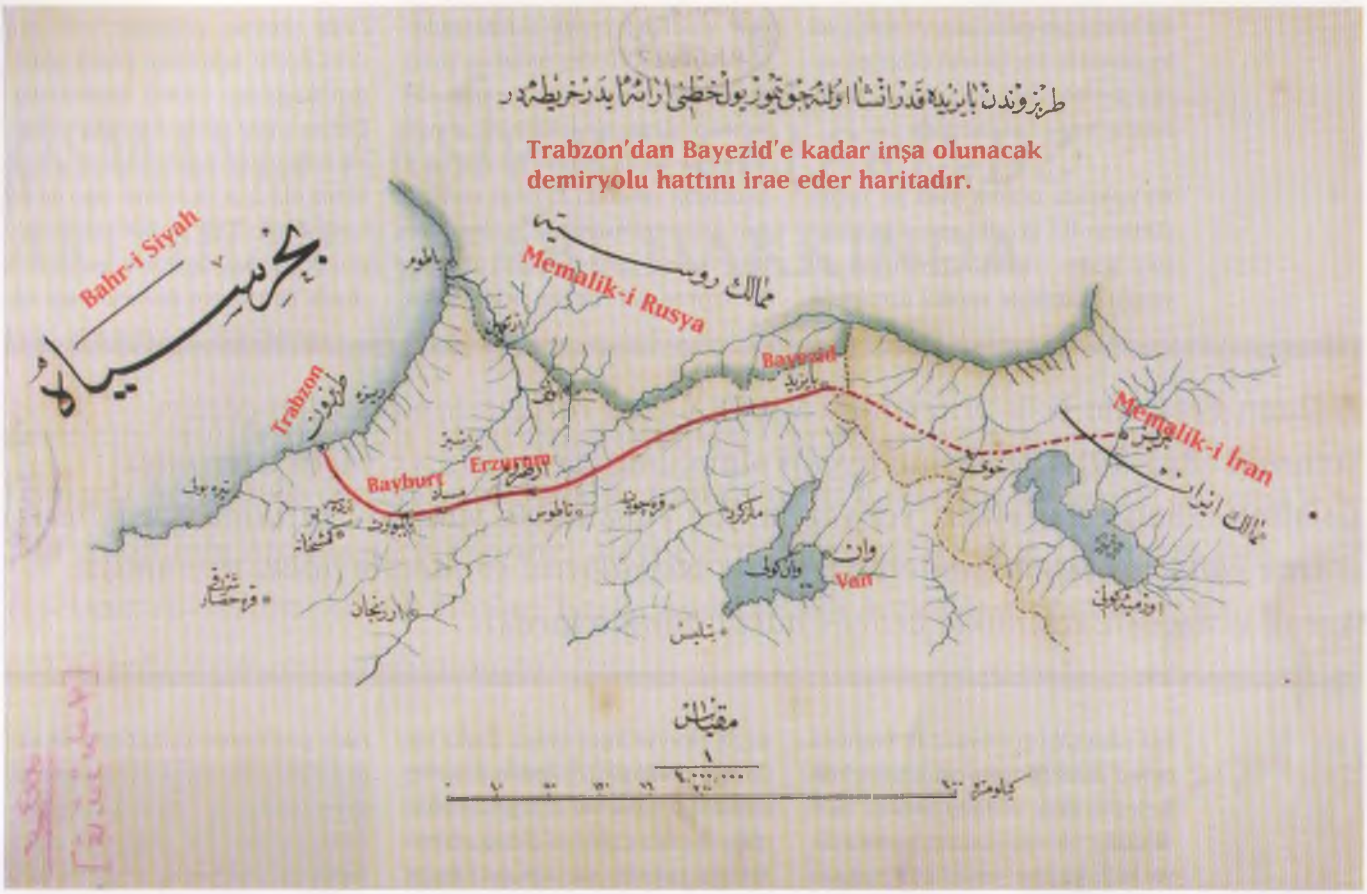
Öncelikle merkezi hükümetin yerelden gelen inisiyatiflere cevap veren bir tutum içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Elbette bu noktada önemli olan Osmanlı Devleti'ni gösterdiği hoşgörü ve insaniyet nedeniyle takdir etmek değil, yerelden gelen bir isteğin tüm imparatorluk genelinde önemli yapısal dönüşümlere ön ayak olabileceğini göstermektir. Görüldüğü gibi amele-i mükellefe usulünden bedel-i nakdi usulüne geçiş feodal bir ekonomiyi kapitalistleştirme çabasından ziyade yol yapımında çalışmakla yükümlü tutulan halkın yoldan çok uzakta yaşamakta olmalarının yarattığı sakınca ve zorluklardan kaynaklanmaktadır. Hatta merkezi devlet Trabzon-Erzurum yolu örneğinde de görüldüğü gibi amele-i mükellefe usulünü parasallaştırma konusunda ilk başlarda oldukça şüpheci davranmıştır. Ancak yerelden gelen talep neticesinde bir yıl sonra yasal düzenlemelerinde bir değişiklik yaparak halkın isteklerine cevap vermiştir. Dolayısıyla merkezi devlet ile yerel halk arasındaki ilişki bir baskı-direniş ikiliğinden çok daha karmaşık bir gerçeklik üzerine kuruludur. Halkın amele-i mükellefe usulüne muhalefet etme ihtimali göz önünde bulundurularak yerelden gelen bir beklenti -yani *de facto* olarak bir yol vergisi uygulaması tahayyülü- Osmanlı İmparatorluğu'nda nafıa politikaları açısından son derece önemli olan bir nizamnamenin (1861 Nizamnamesi) çerçevesini belirlemiştir.

Amele-i mükellefeyi "angarya" ya da "feodal bir kalıntı" olarak nitelendiren İlkin ve Tekeli, angaryadan bedel-i nakdi usulüne geçişi, halka iki farklı olanak sunması açısından olumlu değerlendirirler. Bu anlamda insanlara tanınan özgürlük artmış ve yol vergisinin parasallaşması bireysel açıdan bir iyileşme olarak kaydedilmiştir.

Bu hikâye bize 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımının en önemli temalarından birisi olan "modernleşme" paradigmasını da çeşitli açılardan sorgulama olanağı sunmaktadır. Yol vergisi sisteminin parasallaştırılması, yani İlkin ve Tekeli'nin deyişiyle feodal bir düzenleme olan angarya usulünden kapitalistleşmiş bir yol yapımı sürecine geçiş, kolaylıkla "modernleşme" olarak algılanabilir. Ancak yukarıda bahsi geçen örnekte de görüldüğü gibi devletin yol vergisi politikalarını belirleyen, "modernleşme" idealinden ziyade yerelden gelen beklentiler ve Osmanlı halkının gündelik hayatta karşılaştığı birtakım zorluklara -yapmakla yükümlü tutuldukları yolun evlerinden çok uzakta olması gibi- cevap verme ihtiyacıdır. Dolayısıyla bu noktada, "modernleşme" kavramı yaşanan toplumsal gerçekliği açıklama yetisinden yoksun kalmakta ve teorik bir araç olarak işlevselliğini yitirmektedir. Aksine teorik bir düzlemde "modern" ya da "modernleştirici" olarak nitelendirilebilecek olan devlet politikaları, aslında pratik olarak yerelden inşa edilmektedir.

Osmanlı dünyasının 19. yüzyılda geçirdiği dönüşümü modernleşme kavramı ile açıklamanın bir diğer sakıncası da sınıf farklılıklarını göz ardı etmesi ve dolayısıyla genel ve soyut bir tartışma ile sınırlı kalmasıdır. Örneğin "modernleşme" farklı toplumsal kesimlerden gelen insanlar için ne ifade ediyordu? İstanbul hükümetinin üst düzey bir bürokratının "modernleşme"den anladığıyla ya da "modernleşme"yi kendi gündelik ve toplumsal hayatında deneyimlemesiyle, Trabzon'un dağlık bir köyünde yaşayan bir kişinin algısı ve deneyimi bir olabilir mi? Kısacası, kimin için bir "modernleşme"den bahsediyoruz?

Yukarıdaki Trabzon-Erzurum yolu örneğinde bile imparatorluğun bütününe kıyasla oldukça küçük bir coğrafi bölge söz konusu olmasına

348417 numaralı haritanın künyesi: İrade Meclis-i Mahsus, Dosya No: 67, Gömlek Sıra No: 3134, Tarih: 29 Recep 1297.

rağmen, 19. yüzyılda yol yapım sürecine ve bu konuyla ilgili yasal düzenlemelere karşı değişik birtakım tepkiler olduğundan bahsedebiliriz. Örneğin bir yanda yol yapım sahası, evlerine ve tarlalarına çok uzak olduğu için vakit kaybedeceklerinden ve kendi işlerine yeteri kadar zaman ayıramayacaklarından şikâyet etme ihtimali mahalli hükümet tarafından göz önünde bulundurulan bir sosyal kesim ile karşı karşıyayız. Diğer yandaysa Trabzon valisinin bu kesimden toplayacağı günlük beşer kuruş akçeyi onların yerine geçip çalışacak ameleye vermek üzere hükümetten izin istediğini görmekteyiz. Bu durum bize, geçici bir iş olan yol yapımında çalışmaya gönüllü bir grup işsiz ya da yoksul insanın varlığına dair de ipucu veriyor. Bu önerinin hemen olmasa da bir yıl içerisinde yeni bir yol nizamnamesiyle hayata geçirildiğini hatırlayacak olursak, tarihsel gelişmelere hız veren itkinin devlet güdümlü bir "modernleşme" ideali ya da kaygısından çok, sıradan insanların gündelik yaşam pratikleri olduğu sonucuna varabiliriz. Bizim örneğimizde bu, yaşadıkları ve çalıştıkları yere uzak olan bir yol için halkın kendi sosyal ve ekonomik koşullarına göre çalışmak isteme ya da istememe arzusu olarak özetlenebilir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesini yeniden düşünürken farklı yerel ve toplumsal bağlamları göz ardı etmenin sakıncaları daha aşikâr bir hal almaktadır.

Son olarak sadece genel bir "modernleşme" kavramı üzerinde değil, spesifik olarak modern devletin doğası ve Trabzon-Erzurum yolunun yeniden inşa sürecinin modern devletin tanımı hakkında bize neler düşündürdüğü üzerinde durulabilir. Zira bu yazının amacı "modernleşme" kavramını sorgulayarak 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında yaşanan dönüşümü reddetmek değil, bu dönüşümü daha nüanslı bir şekilde nasıl açıklayabileceğimiz. Şüphesiz ki modern devletler, erken modern döneme kıyasla tebaa -ya da artık vatandaş olarak tanımladıkları eski tebaalarıyla- çok daha bireysel bir düzlemde ilişki kuruyorlardı. Bunun en açık örneklerinden birini yine konumuzla doğrudan alakalı olan yol yapımı sürecinde gözlemleyebiliriz. 19. yüzyıl öncesinde devlet, yol yapım ve bakım görevlerini bazı vergilerden muaf tutulma karşılığında belirli bazı köylere veriyordu. Yani yol inşasını ya da bir yolun bakımını belli bir köyün halkı topluca üstleniyor; ancak bu usul tüm imparatorluk genelinde uygulanmak yerine, belirli vergilerden muaf tutulma hakkı sadece bazı köylere tanınıyordu.[8] Dolayısıyla bu sisteme göre yol vergisi hem seçici hem de kolektif bir usule dayanıyordu.

19. yüzyıla gelindiğindeyse vergi sistemi bireysel bir düzlemde ele alınmaya başlanmış ve yol vergisi de bu gelişmeden nasibini almıştır. Daha önce de tartışıldığı gibi, örneğin amele-i mükellefe sistemi sadece belli bazı köylere kolektif bir yükümlülük olarak dayandırılmıyor, belli bir yaş aralığı içerisindeki her erkek Osmanlı tebaasından yol yapım çalışmalarında yer alması bekleniyordu. Yani vergi sistemi bireysel bir zemine indirgenirken aynı zamanda çok daha toplumsal bir boyut da kazanmış oluyordu. Bu gelişmelere paralel olarak, yine yukarıda da değinildiği gibi yol vergisi devlete bir hizmet karşılığı ödenen bir yükümlü-

lük olmaktan çıkarılmış ve halka yol inşasında fiziksel olarak çalışmak yerine devlete para, yani bedel-i nakdi ödeme hakkı da tanınmıştı.

Bu noktada önemli olan bu dönüşümlerin bir gecede gerçekleşmediğini, aksine Osmanlı Devleti'nin yol vergisi sistemiyle sürekli oynayarak dair güzel bir örnek sunmaktadır. Her ne kadar devlet birtakım yasal düzenlemeler yoluyla yol yapım sürecini organize bir şekilde ele almak istemişse de bu alanda yaşanan değişimlerin devletin kendisi tarafından bile benimsenmediği olmuştur. 1860 yılına geri dönecek olursak, bu tarihte yol vergisi artık tamamıyla bireyselleştirilmişti. Başka bir deyişle daha 1853 yılından itibaren Osmanlı tebaası her erkeğin amele-i mükellefe ile yükümlü olduğunu hatırlamakta fayda var. Ancak Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun yeniden inşası sürecinde devletin daha esnek davranarak yol yapımında çalışmak istemeyen halka kolektif olarak hareket etme olanağı tanıdığını görüyoruz. Hatırlanacağı gibi, İstanbul hükümeti halka yerlerine geçecek yedek amele aramaları gerektiğini bildirirken, bu işe topluca girişebileceklerini ve kendi sayılarıyla buldukları yeni amele sayısının birbirine tıpatıp tekabül etmesi gerekmediğini özellikle belirtmişti.

Sonuç olarak 1860 yılında Trabzon ile Erzurum arasındaki yolun inşa sürecinde yaşanan gelişmeler bize modern devlet kavramını çeşitli açılardan sorgulama olanağı sunmaktadır. Her ne kadar modern bir devlet kurma arzusu, 19. yüzyıl Osmanlı tarihine hâkim olmuşsa da önemli olan bu arzunun başarılı bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğine karar vermekten ziyade bu modern devletin nasıl vü-

Trabzon-Erzurum yolu örneğinde, Meclis-i Vâlâ tarafından önerilen çözüm yolunun 1853 düzenlemesine uygun olduğunu görüyoruz: 15 yaşın üzerindeki Osmanlı tebaası her erkek, yol yapımında çalışmakla yükümlü tutulmuş ve fiziksel olarak çalışmak istemeyenlere yerlerine başkalarını gönderme hakkı tanınmıştı. Ancak kimseden kesinlikle bedel-i nakdi alınmayacaktı.

yüz yüze kaldığı toplumsal sorunlara cevap aramaya çalıştığını bilmektir. Örneğin 1869 yılında, bedel-i nakdi usulü bir kez daha yasaklanacak ve halk ya yol yapımında zorunlu olarak çalışmaya ya da yerine bir başkasını (bedel-i şahsi) bulmaya zorlanacaktı. Ancak hizmet karşılığında devlete kesinlikle nakden para ödeyemeyecekti.[9] Yasal düzlemde yapılan bu değişikliğin en büyük nedeni devletin karşı karşıya kaldığı işgücü eksikliğiydi.

Osmanlı Devleti yaptığı yasaları sık sık değiştirmekle kalmamış, kendisi bile zaman zaman bu yasal düzenlemeleri muğlâk bir şekilde yorumlayarak onlara bire bir bağlı kalmamıştır. Bu yazının başında aktardığımız anekdot bize bu noktaya

cuda getirilmeye çalışıldığını incelemek olmalı. Bir başka deyişle modern devleti statik bir kurum olarak algılamaktansa bir süreç olarak ele aldığımızda çok daha renkli bir tarihle karşı karşıya kalıyoruz. Örneğin bu yazının en başında bahsettiğimiz hikâye bize 19. yüzyılda modern bir Osmanlı Devleti kurma çabalarının aslında nasıl yerelden beslendiğini, Osmanlı tebaasının/vatandaşlarının gündelik hayatını sadece yönetmeyi ve düzenlemeyi değil, onların gündelik sorunlarına cevap vermeye de yöneldiğini ve herkes için eşit bir modernleşme sürecinden ziyade sınıfsal farklılıkları hem yansıtan hem de tetikleyen bir tarz ifade ettiğini göstermektedir.

FULYA ÖZKAN
BINGHAMTON ÜNİVERSİTESİ
TARİH BÖLÜMÜ DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Mahsus 19 / 845 (24 Muharrem 1277 – 12 Ağustos 1860)
2 Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)" (Ataturk University, 1997), 9-10.
3 Ibid., 11.
4 Ibid., 13.
5 Ibid., 16.
6 Ibid., 18.
7 İlhan Tekeli and Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde Ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler," içinde *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme Ve Ulaştırma Teknikleri*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Kaçar (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995), 435, 37.: -, "Türkiye'de Demiryolu Öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolları Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş," in *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken* (İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları, 2004), 375.
8 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı* (İstanbul. Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1990).
9 Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)", 20.

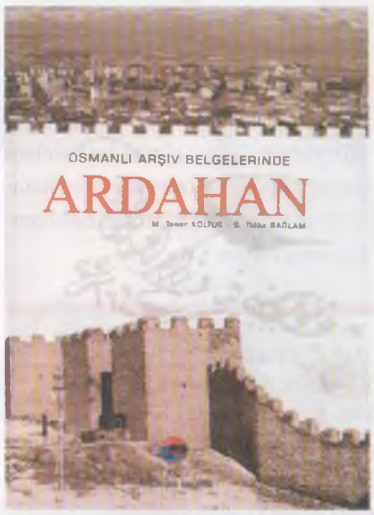
KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Mahsus 19/845, 24 Muharrem 1277 (12 Ağustos 1860)
Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1990.
Tekeli, İlhan, and Selim İlkin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde Ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler." In *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme Ve Ulaştırma Teknikleri*, edited by Ekmeleddin İhsanoğlu and Mustafa Kaçar, 395-440. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995.
"Türkiye'de Demiryolu Öncelikli Ulaşım Politikasından Karayolları Öncelikli Ulaşım Politikasına Geçiş." In *Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları, 2004.
Tozlu, Selahattin. "Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)." Ataturk University, 1997.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARDAHAN KİTABI HAKKINDA

DR. CANDAN BADEM

Ardahan Valiliği Ardahan tarihi üzerine önemli bir kaynak kitap yayımladı: **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ardahan**. *Ardahan tarihi hakkında böyle bir çalışmayı yaptırdığı için Ardahanlı bir tarihçi olarak Ardahan Valiliği'ni kutluyorum ve teşekkür ediyorum. Ancak kitabın baskı, kâğıt ve cilt kalitesine gösterilen özen maalesef içeriği için gösterilmemiş.*

Kitabın yazarları Taner Koltuk ve Talha Sağlam Osmanlı arşivinden Ardahan ile ilgili altmıştan fazla belgenin fotokopisi ve transkripsiyonunu (yani Arap harflerinden Latin harflerine çevriyazısını) bir giriş yazısı ve belgelerin başında kısa açıklamalarla okura sunuyorlar. Kitabın künyesinde belge transkripsiyonlarını Nedim Pakırdağ ve Murat Bilgin'in, editörlüğünü de Yrd. Doç. Dr. Mehmet Topal'ın yaptığı yazılı. Bu durumda yazarlar sadece giriş yazısı ve kısa açıklamaları yazmış bulunuyorlar.

Kitaba yüzeysel bir bakış bile yazarlar ve editörün kitabı yayına hazırlamakta özensiz davrandıklarını ortaya koyuyor. Belgeler, zamandizinsel veya tematik bir sıra olmaksızın rastgele sıralanmış. Açıklamalar yetersiz, sadece belgenin zaten içerdiği bilgiyi özetliyor, başka bilgi vermiyor. Kişi adları ve özellikle yöreye ait yer adlarının birçoğu yanlış okunmuş. Örneğin Rus generali Muravyov'un adı "Murayev" şeklinde, Gürcü kralı İrakli'nin adı "Erkili" şeklinde okunmuş. Nehr-i Kur'un ya da Kür'ün diyecek yerde nehr-i "Gorov'un", Poshov (Posof) yerine "Bosho" ve "Posho", Penek yerine "Benk" ve "Penk", Acara yerine "İcare", Azgur yerine "Argor" ve "Azgor", Külveran yerine "Göleveren", Badele yerine "Badle", Şevketil yerine "Şoketil", Kunzulut yerine "Gunzut", Revaz yerine "Devafaz(?)", Danızkom yerine "Danizköyü(?)", Ahaşen yerine "Agaşir(?)", Cincirop yerine "Cinciroçe", Sazara yerine "Sazade", Begrehatun yerine "Bakirehatun", Çıhıret yerine "Çinharit", Zurmal yerine "Zormal", Örüşet yerine "Adoşit(?)", Börk yerine "Büdek(?)", Vel yerine "Dil(?)", Hoşuret yerine "Haşodit(?)", Nakalakevi yerine "Feklaköy(?)", Gügübe yerine "Kukuba(?)", Hanak yerine "Hanafi", Tikan yerine "Taygani(?)" denmiş. Erivan yakınlarındaki Ermeni kilisesinin merkezi olan Eçmiyazin "Ayçimbanz" diye, Rusça vilayet demek olan guberniya kelimesi önce doğru bir biçimde sonra da nedense "gobrina" şeklinde, Rusların kullandığı bir uzunluk birimi olan verst "drest" diye, Kars'ın tabyalarından olan Arap tabya ise "araba tabur" diye okunmuş. Transkripsiyonu yapanlar emin olamadıkları kelimelerin sonuna soru işareti koymuşlar ancak ne yazarlar ne de editör bu isimlerin doğrusunu araştırmak için maalesef en ufak bir zahmete katlanmamışlar. Birçok yerde ise aynı kelime bir sayfa önce doğru okunmuşken, bir sayfa sonra yanlış okunmuş veya iki ayrı yanlış versiyonu birden kullanılmış. Dolayısıyla transkripsiyonlarda bir iç tutarlılık dahi yok.

Kuşkusuz burada eleştirdiğimiz husus yanlış okumanın kendisi değil. Arap alfabesinin Arapça olmayan sözcükleri ifade etmekteki yetersizliğinden dolayı her tarihçi veya araştırmacı Osmanlıca metinlerdeki özellikle özel adları yanlış okuyabilir. Ancak sorun şu ki, konusunu biraz ciddiye alan ve Ardahan tarihine ve coğrafyasına birazcık olsun ilgi gösteren bir tarihçi buradaki yanlışların çoğunu düzeltebilirdi. Bunun için her yerde bulunan birkaç kaynağa bakmak yeterli idi. Örneğin Ardahan haritasına kaba bir bakışla bile Ardahan'ın Posof ve Hanak diye ilçeleri olduğunu ve içinden Kura veya Kür diye bir nehrin geçtiğini görebilir ve Bosho, Hanafi ve Gorov diye okuduğu sözcükleri düzeltebilirdi. Eski köy adlarına gelince, bugünkü internet çağında araş-

tırmacının bu konuda da masasından kalkmasına gerek kalmamıştır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün internet sitesinde Türkiye'nin bütün köylerinin eski ve yeni adları yer almaktadır (http://www.e-tkbm.gov.tr/publisher/projeizleme.htm). Dolayısıyla yazarların yanlış okumayı mazur gösterecek bir mazeretleri yoktur.

Yazarlar giriş yazısında "Ruslar sürekli olarak Ermenilerin Ardahan ve Kars taraflarına yerleşmelerini teşvik eder" demektedirler (sf. 11). Yayına hazırlamakta olduğum *Çarlık Yönetiminde Kars (1878–1918)* adlı kitabımda ayrıntılı olarak ve belgeleriyle göstereceğim gibi, bu iddia doğru değildir. O zamanki Rus hükümeti kendi çıkarları açısından Ermenilerin Kars'ta ve hele Ardahan'da ağırlık kazanmasını uygun görmemiştir. Onun yerine Anadolu'dan gelen Rumları tercih etmiştir. Nitekim bugünkü Ardahan ilimize denk düşen Rus yönetimindeki Kars vilayetine (*oblast*'ına) bağlı Ardahan sancağında (*okrug*'unda) merkezdeki az bir miktar Ermeni nüfusu dışında tek bir Ermeni köyü yoktur. Ruslar bütün Ardahan sancağı dahilinde 18 Rum köyü ile bir Malakan köyü (Nikolayevka "Sarzep", şimdiki adıyla Sulakyurt) ve bir de Duhobor köyü (Mihaylovka "Kodishara", şimdiki adıyla Akyaka) kurmuşlar ancak hiçbir Ermeni köyü kurmamışlardır. Malakan ve Duhoborlar bilindiği gibi Rus milletinden ve resmi Ortodoks kilisesi dışında bir Hıristiyan mezhebindendiler.

Yazarlar giriş yazısında Kırım Savaşı başlarında (1853'te) Erzurum valisi ve daha sonra Anadolu ordusu müşiri olan Zarif Paşa'ya serasker unvanını yakıştırıyorlar ki bu da doğru değildir, o sırada serasker Hasan Rıza Paşa idi. Son olarak belirtmek gerekiyor ki, Osmanlı arşivindeki Ardahan ile ilgili belgeler kuşkusuz bu kitaptakilerden ibaret değildir. Ancak çok sayıda olan bu belgelerden bir derleme yapmak için eninde sonunda bir eleme işlemi yapmak gerekecekti. Dolayısıyla "şu veya bu belge daha önemlidir, kitaba neden konmamış?" demeyi gereksiz buluyorum. Sonuç olarak bu hatalara karşın yapılan işi önemsiyor ve hataların ilerideki basımlarda düzeltilmesini umuyorum.

KURUMSAL TARİH DOSTU

Tarih Vakfı *Kurumsal Tarih Dostu* kurum ve şirketlerden öncelikle ilgi ve yüreklendirme, ardından da aylık 500 YTL katkı bekliyor.

Bazı işlerin manevi kazancı, maddi kazancından çok daha fazladır. Kurumsal Tarih Dostları küçük bir katkıyla büyük bir kazanç sağlıyor, Türkiye'nin geleceğinin oluşturulmasına destek oluyor.

Dışlayıcı olmayan, gerginlikler üretmeyen, çağdaş-bilimsel bir tarih bilincinin yaygınlaşması için yürüttüğümüz çalışmalarda, Tarih Vakfı'na destek veren **Kurumsal Tarih Dostlarımıza ilgileri ve yüreklendirmeleri için sonsuz teşekkürlerimizle...**

Kurumsal Tarih Dostları 1 yıl süreyle, *Toplumsal Tarih* dergisinde 1 sayfa ücretsiz reklam yayınlatabiliyor. *Toplumsal Tarih* dergisi için üçer abonelik ve Tarih Vakfı kitapları için ise %40 indirim hakkı kazanıyor. Ayrıca tüm Kurumsal Tarih Dostları, Tarih Vakfı web sitesinde logosuyla yer alıyor.

Aktif Dağıtım A.Ş. · Bekay Emlak İnş.ve Tic. A.Ş. · Ekin Fuarcılık Ltd. · MUDO · TÜYAP A.Ş. · Visitur Seyahat Acentası

www.tarihvakfi.org.tr

15 YIL TARİH VAKFI

VAKIF MERKEZİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

GÖNÜLLÜLÜK, PROJE VE FON GELİŞTİRME, İLETİŞİM ÇALIŞMALARI MERKEZİ VE İSTANBUL MÜZESİ PROJESİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

SEKTÖRÜNÜZDE NELER OLUYOR?

Ajans Press güçlü teknolojik altyapısı sayesinde tüm medyayı anında takip eder. Rakiplerinizi inceler, sektörünüzü araştırır, müşterilerinizi analiz eder. Geleceği netleştirmek için size gereken nitelikli bilgiyi sunar. Çünkü liderlik geleceği görmek demektir.

nitelikli bilgi için: www.ajanspress.com.tr

AJANS PRESS
LİDERLER ÖNDE GİDER